

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО**

БІЛОУСОВ Олександр Сергійович

УДК : 316.334.3:327.3

**ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
ФОРМУВАННЯ НОВОГО ТИПУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора політичних наук

ОДЕСА - 2015

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЛІТИЧНИХ АСПЕКТІВ ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ	14
1.1. Передумови становлення та розвиток концепцій інформаційного суспільства від формування теорії постіндустріалізму до сучасності	14
1.2. Узагальнення теоретичних засад формування інформаційного суспільства в світовій науковій думці	54
Висновки до першого розділу	96
РОЗДІЛ 2. СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	98
2.1. Засади міжнародного політико-правового стимулювання та регулювання розвитку інформаційного суспільства	98
2.2. Міжнародні ініціативи щодо правового регулювання мережі Інтернет, протидії злочинам та агресії у кіберпросторі	132
Висновки до другого розділу	175
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	177
3.1. Державна політика щодо стимулювання інформаційного суспільства в Україні та його правового регулювання	177
3.2. Розширення інформаційних прав і свобод у контексті євроінтеграційних процесів	200

Висновки до третього розділу	244
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ПОШИРЕННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ХАРАКТЕР ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	246
4.1. Взаємозв'язок становлення громадянського та інформаційного суспільства в Україні	246
4.2. Посилення ролі інформаційної складової на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні	299
Висновки до четвертого розділу	312
РОЗДІЛ 5. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ТА МЕХАНІЗМІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	314
5.1. Загальні закономірності активізації громадянської участі та специфіка їх реалізації в Україні	314
5.2. Упровадження практик е-демократії та електронного урядування в Україні: сучасні виклики та перспективи розвитку	347
Висновки до п'ятого розділу	375
ВИСНОВКИ	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	395

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процеси, пов'язані з накопиченням, обробкою, передачею та збереженням інформації, завжди мали визначальний характер не лише в процесі біологічної еволюції та його пізньої стадії – антропосоціогенезу, але й у будь-яких явищах соціальної самоорганізації протягом усєї історії людства.

Проте, починаючи лише приблизно з 50-х років ХХ ст. їх вплив на розвиток, передусім, продуктивних сил, а потім практично всіх сфер життєдіяльності суспільства (принаймні, спочатку у найбільш високорозвинених на той час країнах світу) зростає такою мірою, що це дає підстави цілій плеяді американських, західноєвропейських та японських науковців започаткувати спроби теоретичного осмислення приходу нової ери поступу людської цивілізації. Першими найсуттєвішими ознаками її приходу, у парадигмі зміни стадій суспільного розвитку стало домінування так званого «четвертого», тобто інформаційного сектору економіки, наступного за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому, з'ясувалося, що не менш важливе місце, ніж капітал і праця в індустріальному суспільстві, в інформаційному суспільстві посідають інформація та знання.

Для визначення та концептуального аналізу зазначеної новітньої суспільної стадії розвитку людської цивілізації дослідниками застосовувалася найрізноманітніші назви – «нове індустріальне суспільство», «постіндустріальне суспільство», «посткапіталістичне суспільство», «інформаційне суспільство», «постмодерністське суспільство», «постцивілізаційне суспільство», «постекономічне суспільство», «постісторичне суспільство», а дещо згодом – «медійне суспільство», «мережеве суспільство», «суспільство знань», «розумне суспільство» та багато інших. При цьому, безумовно, найбільшого поширення (не лише у науковому, але й у суспільно-політичному, правовому, медійному дискурсах)

набуло все ж таки поняття «інформаційного суспільства», хоча навіть у сучасній науковій літературі воно досить часто, по суті, ототожнюється з поняттям «постіндустріального суспільства», або ж обидва поняття застосовуються у широкому сенсі як синонімічні.

Сучасний стан теоретичної думки щодо інформаційного суспільства на всіх її напрямках та у всіх галузях наукового знання не лише не демонструє уніфікації концептуальних підходів, а швидше навпаки – демонструє їх подальшу дивергенцію, що детерміновано як лавиноподібним зростанням числа конкретних досліджень у цій царині, які потребують теоретичного узагальнення, так і досить стрімкими змінами самого об'єкту досліджень. Останнє, своє чергою, актуалізує як подальшу наукову розробку даної проблематики взагалі, так і її теоретико-методологічних засад зокрема.

Домінування ролі інформаційного сектору економіки спричиняє зростання та активізацію взаємодії між різними групами людей, соціальними спільнотами та інститутами. Відбувається постійна глобальна інтеграція ринків, держав та технологій у небачених у попередні епохи масштабах. Така взаємодія, безсумнівно, охоплює нині всі без винятку сфери соціальної дійсності та відповідно змінює сам характер суспільних відносин. Вплив все більш зростаючих обсягів інформації та швидкості її поширення на людські спільноти помітно модифікує їх світогляд, політичне життя, умови роботи та форми відпочинку, а також формує громадську думку та стереотипи поведінки людей.

Одна з найважливіших функцій сучасних інформаційно-комунікативних технологій полягає у тому, що вони стають вирішальним чинником формування «порядку денного» суспільно-політичного життя, тобто виступають універсальним засобом надання статусу та ієрархічності суспільним проблемам, особам, організаціям та громадським рухам і є безпосереднім засобом організації прямих соціальних дій. Останнє, зокрема, знайшло своє переконливе підтвердження цілою низкою масових протестних

рухів, що охопили багато країн світу у різних регіонах : «Захопи Волл-стріт» у США та інших країнах, події «Арабської весни» у країнах Північної Африки та Близького Сходу, масові виступи на площі Таксім у Туреччині, «Євромайдан» в Україні та інші.

Тому не викликає жодних сумнівів як теоретична, так і практична актуальність дослідження сучасних тенденцій формування інформаційного суспільства у світі та в Україні, їх впливу на трансформацію форм та механізмів громадянської участі взагалі, та на безпекові аспекти зазначених процесів зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексних науково-дослідних тем кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Трансформаційний процес в Україні : основні проблеми та умови їх вирішення» (№ державної реєстрації 0109U000215) (2010-2014 рр.) та «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців яких є дисертант.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у визначенні теоретичних та політико-правових засад розвитку інформаційного суспільства як соціального середовища формування нового типу громадянської участі в сучасній Україні.

Досягнення визначеної мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження інформаційного суспільства та політичних аспектів його становлення;
- узагальнити результати теоретичного осмислення змін, викликів та загроз, що постають у процесі формування інформаційного суспільства у світовій філософській та політичній думці;

- проаналізувати світовий досвід формування та розвитку інформаційного суспільства та його впливу на політичні процеси та шляхи його застосування в Україні;
- розглянути політико-правові передумови становлення інформаційного суспільства в Україні та виокремити політико-правові детермінанти його подальшого розвитку;
- проаналізувати основні напрями державної політики щодо стимулювання інформаційного суспільства в Україні та його правового регулювання;
- дослідити вплив сучасних інформаційно-комунікативних технологій на характер та основні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні;
- обґрунтувати необхідність розширення інформаційних прав і свобод у контексті євроінтеграційних процесів;
- проаналізувати міжнародні ініціативи щодо правового регулювання світового кіберпростору;
- розглянути взаємозв'язок становлення в Україні громадянського суспільства та інформаційного суспільства;
- обґрунтувати методологічну доцільність та дати визначення поняттю «інформаційне громадянське суспільство»;
- проаналізувати напрями, особливості та основні проблеми трансформації форм та механізмів громадянської участі в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні;
- розглянути посилення інформаційної складової на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства;
- визначити загальні закономірності активізації громадянської участі та специфіку їх реалізації в Україні;

– обґрунтувати необхідність упровадження практик е-демократії і електронного урядування в сучасній Україні та визначити позитивні і негативні наслідки даного процесу.

Об'єктом дослідження є інформаційне суспільство як соціальне середовище сучасного політичного процесу.

Предметом дослідження є вплив інформаційного суспільства на формування нового типу громадянської участі в сучасній Україні.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених мети та завдань дисертаційної роботи автором використано філософські, загальнонаукові та спеціальні політологічні методи дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу досліджуваної проблематики. Вони базуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, послідовності, конкретизації та соціального детермінізму.

Складний та багатовимірний характер об'єкта і предмета дослідження зумовив пріоритетність застосування до них методу системного аналізу та міждисциплінарного підходу.

Для вивчення стану розробленості досліджуваної проблеми, зокрема, теоретико-методологічних засад дослідження інформаційного суспільства та політичних аспектів його становлення застосовувалися методи теоретичного, дискурсивного, логіко-концептуального, історико-еволюційного, інституційно-правового та порівняльного аналізу.

При дослідженні політико-правового середовища формування інформаційного суспільства у світі та в Україні застосовувався компаративно-правовий аналіз.

Використання структурно-функціонального методу і принципу єдності загального, особливого та одиничного дало можливість виокремити складові елементи громадянського суспільства та форми і механізми громадянської

участі при аналізі впливу на них процесів формування інформаційного суспільства.

В роботі в цілому використовувалися загальнонаукові методи теоретичного й емпіричного дослідження: абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція, спостереження і порівняння, аксіологічний, цивілізаційний. При використанні результатів соціологічних досліджень провідних наукових та експертних установ України та міжнародних неурядових організацій був застосований метод вторинного соціологічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є першим цілісним, системним дослідженням теоретичних та політико-правових засад становлення та розвитку інформаційного суспільства в Україні як соціального середовища формування нового типу громадянської участі в сучасній Україні.

Уперше:

комплексно проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження інформаційного суспільства та політичних аспектів його становлення під кутом зору їх впливу на трансформацію громадянської участі;

доведено, що головний сенс використання поняття «інформаційного суспільства» у суспільствознавчих (зокрема, і в політологічних) дослідженнях та в соціальній практиці полягає у його сприйнятті як певної світоглядної парадигми, що містить системно-параметричну матрицю, осьовою детермінантою якої є зростання впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на глобальні цивілізаційні зміни;

у рамках проведеного категоріально-понятійного аналізу щодо співвідношення понять «інформаційне суспільство» та «громадянське суспільство» обґрунтовано їх неоднопорядковість та взаємопов'язаність;

обґрунтовано методологічну доцільність застосування поняття «інформаційне громадянське суспільство» та дано його визначення як громадянського суспільства постіндустріальної доби, інститути якого за тісної співпраці з органами державної влади та місцевого самоврядування, міжнародними організаціями та комерційними структурами беруть активну участь у процесах формування інформаційного суспільства, поширення та застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій та практик електронної демократії з відповідними їй формами громадянської участі в усіх сферах суспільного життя»;

здійснено класифікацію чинників зростання впливу сучасних інформаційно-комунікативних технологій на поширення й активізацію громадянської участі на: 1) науково-технічні; 2) науково-аналітичні; 3) інфраструктурні; 4) нормативно-правові; 5) політико-адміністративні; 6) інформаційно-освітні; 7) інтеграційні процеси та надано їх змістовну характеристику;

Уточнено:

співвідношення теорій постіндустріального суспільства та інформаційного суспільства, а також їх вплив на подальший розвиток теоретичного осмислення соціальних трансформацій, спричинених глобалізаційними процесами;

характеристики впливу домінування інформаційно-комунікативних складових у глобалізаційних процесах на структурно-функціональний зріз політичних систем як такого, що призводить до зміни змісту та значення таких понять як «політична система», «національна держава», «суверенітет», «громадянство»;

регулятивна та стимулююча щодо розвитку інформаційного суспільства роль міжнародних і вітчизняних політико-правових актів (за їх консенсусного характеру);

концептуальний зміст понять «громадянська участь» та «політична участь» у контексті розвитку демократії участі під впливом сучасних інформаційно-комунікативних технологій;

функції організацій громадянського суспільства, які безпосередньо за своїми інтересами, статутними завданнями та цілями діяльності займаються вирішенням проблем формування інформаційного суспільства та принципи їх взаємодії з органами державної влади.

Дістало подальшого розвитку:

концептуальне обґрунтування, спричинене процесом формування світового інформаційного суспільства, глобальних соціальних практик, функціонуванню яких властиві наддержавність або поза державність та екстериторіальність, безпрецедентне зростання варіабельності типів індивідуальної та групової самоідентифікації та відповідних їм моделей соціальної поведінки і ієрархій нормативних цінностей, що, у свою чергу, надзвичайно урізноманітнює й ускладнює суб'єктну основу інформаційного суспільства;

утвердження розуміння того, що необхідність подолання загроз національній безпеці та цілої низки викликів, спричинених негативними наслідками процесів глобалізації та інформатизації у сучасному світі, зокрема, таких, як збільшення можливостей для тотального контролю та узурпації влади; загроза втрати національного суверенітету та етнічної, мовної і культурної самобутності; розмивання усталеної політичної, соціальної та індивідуальної ідентичності; ерозія гуманістичних ідеалів, норм і цінностей; руйнування традиційної моралі і сім'ї; об'єктивно вимагають формування та провадження державної політики (зокрема, у безпековій сфері), спрямованої на активізацію громадської участі, одним із пріоритетних напрямів якої є широке використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть слугувати теоретико-методологічною базою подальших досліджень сутності, стратегічних пріоритетів, основних проблем та шляхів їх вирішення формування інформаційного суспільства в Україні та удосконалення форм і механізмів громадянської участі із застосуванням сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Теоретико-методологічні положення й висновки, обґрунтовані у дисертації, можуть бути використані під час підготовки державних документів в сфері інформаційної політики та удосконалення нормативно-правих актів, спрямованих на стимулювання процесів формування інформаційного суспільства, сприяння розвитку інституцій громадянського суспільства, ширшого залучення громадян та їх об'єднань до розробки та реалізації державної та місцевої політики, а також комплексу заходів щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

Крім того, отримані у ході дисертаційного дослідження результати можуть знайти застосування у педагогічній діяльності, зокрема, у викладанні загальних курсів політології, інформаційної політики, соціальної філософії, філософії права, міжнародного права, соціології та низки спецкурсів.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на наукових конференціях та методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», оприлюднювалися на регіональних, всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях : «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2011 р.); «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012 р.); «Європейський Союз : економіка і політика в глобальному і регіональному вимірах» (Одеса, 2012 р.); «Глобалізація : сутність, форми, концептуальні розробки та підходи» (Одеса, 2012 р.); «Актуальні питання зовнішньої політики України» (Одеса, 2013), «Процеси сучасної глобалізації і Україна»

(Одеса, 2013 р.); «Проблеми економіки та управління національним господарством» (Одеса-Ялта, 2013 р.); «Гуманітарний всесвіт: люди, ідеї, події» (Львів, 2014); «Ціннісний вимір політичної діяльності: західно-східний вектор сучасної української політики» (Херсон, 2014); «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2015 р.), «Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності в суспільстві» (Херсон, червень 2015).

Публікації. Основні положення та найважливіші висновки дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній монографії, 25 наукових статтях, 7 з яких опубліковано у зарубіжних наукових виданнях, 9 тезах конференцій.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження, включає вступ, п'ять розділів, десять підрозділів, висновки, список використаних джерел, який складається з 385 найменувань й міститься на 41 сторінці. Загальний обсяг дисертації становить 394 сторінки.

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження інформаційного суспільства та політичних аспектів його ставлення

1.1. Передумови становлення та розвиток концепцій інформаційного суспільства від формування теорії постіндустріалізму до сучасності.

Концепція інформаційного суспільства, у першому наближенні та найбільш узагальненому вигляді, – це соціологічна та футурологічна концепція, що визначає головним фактором розвитку суспільства виробництво та використання науково-технічної та інших видів інформації. Концепція інформаційного суспільства, з точки зору принаймні більшості сучасних дослідників, сприймається й розглядається як різновид, або ж похідна, теорії постіндустріального суспільства, основу якої свого часу поклали такі його теоретики як Д. Белл, З. Бжезинський, О. Тоффлер та інші.

Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прибічники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, наступного за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в інформаційному суспільстві.

Революціонізуюча складова інформаційних технологій щодо соціальної структури суспільства призводить до того, що в інформаційному суспільстві класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами» (Е. Масуда). А на зміну традиційним громіздким корпораціям приходять «малі» економічні форми – індивідуальна діяльність на дому, «електронний котедж» (О. Тоффлер) тощо. Вони включені в загальну структуру інформаційного суспільства з його «інфо–», «техно–» та іншими сферами людського буття. Висувається проект «глобальної електронної цивілізації» на базі синтезу телебачення, комп'ютерного сервісу та

енергетики – «телекомп'ютеренергетики» (Дж. Пелтон). «Комп'ютерна революція», за задумом її теоретиків, має поступово призвести до зміни традиційного друку «електронними книгами», змінити ідеологію, перетворити безробіття у забезпечене дозвілля (Х. Еванс). Соціальні та політичні зміни розглядаються у теорії інформаційного суспільства як прямий результат «мікроелектронної революції». Перспектива розвитку демократії пов'язується з розповсюдженням інформаційної техніки. О. Тоффлер та Дж. Мартін відводять головну роль у цьому телекомунікаційній «кабельній мережі», яка забезпечує двосторонній зв'язок громадян з урядом та дозволить враховувати їх думку при розробці політичних рішень.

Вперше в достатньо чіткому вигляді ідея інформаційного суспільства була сформульована наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття. Винахід самого терміну «інформаційне суспільство» приписується, зокрема, Ю. Хаяші, професору Токійського технологічного інституту. Контури інформаційного суспільства були окреслені в аналітичних звітах, поданих до японського уряду декількома організаціями: Агентством економічного планування (ЕРА: Economic Planning Agency) – «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» («Japan's Information Society: Themes and Visions», 1969), Інститутом розробки використання комп'ютерів (JACUDI: Japan Computer Usage Development Institute) – «План інформаційного суспільства» («The Plan for an Information Society», 1971), Ради зі структури промисловості (ISC: Industrial Structure Council) – «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства» («Policy Outlines for Promoting the Informatisation of Japanese Society», 1969).

У згаданих звітах інформаційне суспільство визначалося як таке, де процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться і саме виробництво – продукт його стане більш «інформаційно містким», що означає збільшення частки інновацій,

дизайну і маркетингу в його вартості; «... виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства» [361, р. 29]. Приділяючи багато уваги трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві, І. Масуда, глава Інституту інформаційного суспільства і один з авторів Плану інформаційного суспільства, представленого Інститутом розробки використання комп'ютерів (JACUDI), висунув концепцію, згідно з якою інформаційне суспільство буде безкласовим і безконфліктним, тобто суспільством згоди, з невеликим урядом і державним апаратом. І. Масуда вважав, що на відміну від індустріального суспільства, характерною цінністю якого є споживання товарів, інформаційне суспільство висуває як характерною цінністю час. У зв'язку з цим зростає цінність культурного дозвілля. Пізніше, на основі цього, він навіть приходить до висновку про трансформацію сутності особистості і появу нового типу людей – на зміну «Homo sapiens» приходить «Homo intelligens» через те, що саме інтелектуальна діяльність стає для людини основним типом діяльності [362, р. 479-494].

Цей новий різновид людини на порядок переважатиме «Homo sapiens». Звичайно, сучасна людина завдяки функціонуванню лобної частки теж досягла великих успіхів порівняно з первісними різновидами людини, визнає І. Масуда. Проте інтелектуальні здібності її ґрунтуються на обмеженій інформації, її світоглядний горизонт досить вузький. Окрім того, інтелектуальна кмітливість людини, досі стимульована виключно егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише у двох напрямках : у матеріальному виробництві і в системі контролю. Звідси знання і технології теж гуртувалися навколо двох основних завдань : панування людини над природою й людини над людиною. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабіжницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва й торгівлі. В кінцевому підсумку завдяки цій «понадкмітливості» сучасна людина перебуває на грані

самознищення як вид. На противагу цьому, «Homo intelligens» побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив «Homo sapiens». Найголовнішим завданням «Homo intelligens» стане побудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільнота громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на живий організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, пристосованого для забезпечення швидкої й динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища [362, р. 479-494].

Японський варіант концепції інформаційного суспільства розроблявся, насамперед, для вирішення завдань економічного розвитку Японії. Ця обставина відповідно зумовила його у певному сенсі обмежений і прикладний характер. Проте в 70-ті роки відбувається конвергенція двох майже одночасно народжуваних ідеологій – інформаційного суспільства і постіндустріалізму. Тим паче, що остання, на відміну від першої, мала достатньо солідну теоретичну основу.

Теорія постіндустріального суспільства була (та, власне, залишається й донині), однією з найпотужніших течій філософської, політологічної та соціологічної думки та досить адекватною відповіддю на виклики та можливості, породжені кардинальним зростанням інформаційної складової у житті суспільства передових країн у другій половині ХХ ст., тим паче, що у своєму класичному вигляді вона стала методологічним підґрунтям для багатьох подальших суспільствознавчих розробок інформаційного суспільства.

Варто зауважити, що сам термін «постіндустріальне суспільство» вперше з'явився набагато раніше, ніж теорія, для якої він згодом став титульним. Так, ще у 1914 р. він уже фігурував у назві книги А. Курасвами «Нариси постіндустріалізму», присвяченій дослідженню доіндустріального розвитку азійських країн, а в 1917 та в 1922 рр. використовувався у назвах робіт теоретика англійського ліберального соціалізму А. Пенті «Старі світи

перед новим : дослідження постіндустріальної держави» та «Пост-індустріалізм». Однак, у вказаних працях це словосполучення мало принципово інше значення, ніж сучасне – там воно характеризувало утопічну по суті модель суспільства альтернативного до індустріального та такого, що має його змінити, як фактичне повернення до доіндустріального способу виробництва задля подолання соціально-класових суперечностей індустріалізму [109, с. 12].

У значенні, наближеному до сучасного (хоча і не тотожному йому), термін «постіндустріальне суспільство» увів до наукового обігу у 1958 р. американський соціолог Д. Рісмен, який, як і його попередники, використав його безпосередньо у назві своєї статті, що, безумовно, сприяло його популяризації [372]. Тим самим Д. Рісмен певною мірою виявив розуміння внутрішнього змісту теорії постіндустріального суспільства.

Окремі, засадничі для теорії постіндустріального суспільства положення були свого часу розроблені у дослідженнях У. Ростоу та Дж. Гелбрейта. Так, У. Ростоу в своїй книзі «Стадії економічного зростання» розробляє теорію стадій економічного росту та виділяє п'ять таких стадій, які охоплюють всю економічну історію людства : традиційне суспільство; перехідне суспільство; стадія підйому; стадія швидкого дозрівання; період високого масового споживання. Вже на третій стадії (стадії підйому), яку Англія проходить наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., У. Ростоу звертає увагу на утворення «капіталу суспільного призначення», до складу якого він відносить транспорт, зв'язок, дороги тощо, тобто мова йде про основні елементи інфраструктури. А от на п'ятій стадії (період високого масового споживання), за У. Ростоу, провідними галузями господарства стають споживчі товари тривалого користування та послуги. Тобто, фахівець зазначає, що галузі, зайняті виробництвом послуг, асоціюються зі стадією найвищого рівня розвитку економічної системи. Характерною особливістю теорії У. Ростоу є зміна галузевої структури сфери обслуговування:

уповільнення зростання тієї частини, котра займається обслуговуванням комплексу «автомобіль – товари тривалого використання», і розширення обслуговування у сфері медицини, розваг, релігії, закордонних подорожей і т. п. Таким чином, У. Ростоу значно розширює сферу послуг та фактично розділяє її на послуги виробничого та особистого призначення [374].

Дж. Гелбрейт зосередив увагу на організаційно-правових формах функціонування економічних елементів. У книзі «Нове індустріальне суспільство» він розглядає теорію «індустріального суспільства», у якій основоположним моментом визначає домінування в індустріальній системі великих корпорацій, які займають монопольне становище. Зокрема, Дж. Гелбрейт зазначає, що на початку ХХ ст. функціонували корпорації в галузях, у яких виробництво повинно було вестись у великих масштабах. Він констатує, що на початку ХХ ст. у США підприємства транспорту, комунальних послуг, медицини функціонували як державно-монополістичні. А от у 60-х роках ХХ ст. корпорації почали утворюватися в сфері бакалійної торгівлі, виданні газет, сфері розваг, які до цього часу функціонували в межах невеликої приватної фірми. Таким чином, Дж. Гелбрейт звертає увагу, що підприємства виробничої інфраструктури мають тенденцію до збільшення масштабів пропорційно до зростання сфери основного виробництва [59].

Певний вплив на формування теорії постіндустріального суспільства справили і погляди Ральфа Дарендорфа (це, до речі, пізніше визнавав і сам Д. Белл), котрий у своїй праці «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959 р.) писав про «пост-капіталістичне» суспільство [350].

Серед більшості дослідників найбільш класичним викладом теорії постіндустріального суспільства донині по праву вважається концепція Д. Белла, обґрунтована ним здебільшого у праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального передбачення» (1973 р.).

Своєрідним досвідом самореферування основної роботи Д. Белла є передмова до «Майбутнього постіндустріального суспільства», видання

1976 р. У ній автор, серед іншого, задається метою дати найголовніші постулати щодо основних ознак постіндустріального суспільства, обґрунтованих в його творінні. Як наслідок, він викладає їх наступним чином : «У даній книзі приводиться дві основних ознаки постіндустріального суспільства – центральна роль теоретичного знання та розширення сектору послуг стосовно виробничого господарства» [21, с. 159].

Найвідоміша книга Д. Белла носить підзаголовок «Досвід соціального передбачення». У вступі до неї автор детально обґрунтовує, чим викликане саме таке жанрове визначення: «Цей нарис є твором про суспільне передбачення. Але чи можна передрікати майбутнє? Поставлене питання вводить в оману. Звичайно ж, неможливо, хоча б на тій логічній підставі, що такої речі, як «майбутнє», просто немає. Використовувати термін таким чином – значить уречевлювати його, припускаючи, що така сутність є реальністю. Слово «майбутнє» є співвідносним терміном. Можна обговорювати лише майбутнє чогось. Ця праця стосується майбутнього розвинених індустріальних суспільств» [21, с. 159].

Пояснюючи свій термінологічний вибір, Д. Белл наполягає на необхідності розрізнення поняття «передбачення (forecasting)» від поняття «провіщення (prediction)». Хоча це розрізнення й довільне, – зауважує він, його слід встановити. «Провіщення, звичайно, мають справу з подіями – хто переможе на виборах, вступить чи не вступить країна у війну, хто здобуде перемогу у війні, визначенням нового винаходу; вони зосереджені на рішеннях. Крім того, такі провіщення, хоча це й можливо, не можуть бути формалізовані, тобто підпорядковані правилам. Провіщення подій за самою своєю суттю є нелегкою справою. Події є перетином суспільних векторів (інтересів, сил, тисків тощо). Коли можна якоюсь мірою дати окрему оцінку силі кожного з цих векторів, виникатиме потреба в «соціальній фізиці» для передрікання точних точок перетину, де поєднання рішень і сил не лише утворить подію, а, що набагато істотніше, її наслідок. Тому провіщення (і

«кремленологія» є добрим прикладом) залежать здебільшого від знання ситуації зсередини і є висновками, котрі походять від тривалого спостереження за розвитком подій» [21, с. 3-4].

На відміну від провіщення, за Д. Беллом, передбачення можливе там, де існує упорядкованість і повторюваність явищ (що трапляється рідко), або там, де є усталені напрямки розвитку подій, спрямованість, якщо не точна траєкторія яких може бути окреслена за допомогою статистичних часових рядів чи сформульована у вигляді історичних тенденцій. Тому неодмінно доводиться мати справу з ймовірностями і сукупністю можливих проекцій. Але й обмеженості передбачення також очевидні. Так, за Д. Беллом, чим далі, тим більш простягається вже цілий комплекс передбачень, зростають гранично припустимі межі помилковості. І, що ще істотніше, у вирішальних моментах ці загальні напрямки розвитку подій починають підлягати виборові (у сучасних суспільствах вони дедалі більшою і більшою мірою стають ділянкою свідомого втручання з боку наділених владою людей), а рішення (прискорити, повернути вбік або відхилити такі тенденції) є політичним втручанням, яке здатне утворити поворотний пункт в історії країни чи інституції.

Тому «...передбачення можливе лише там, де можна припустити високий ступінь раціональності з боку людей, котрі справляють вплив на події – схвалення цін і обмежень, спільне прийняття або визначення правил гри, взаємну згоду дотримуватися цих правил, готовність бути послідовними. Так, навіть тоді, коли існує конфлікт, становище може бути залагодженим завдяки проведенню переговорів і досягненню компромісів, якщо відомі розклад прийнятних цін і порядок пріоритетів кожної зі сторін. Але в багатьох людських ситуаціях – і особливо в політиці на карту ставляться привілеї й передсуди, а ступінь раціональності або послідовності низька» [21, с. 4].

Говорячи про можливу користь від передбачень, Д. Белл зауважує, що хоча вони не можуть провіщати результати, але можуть точно встановлювати обмеження або рамки, всередині яких політичні рішення можуть бути ефективними. За Д. Беллом, варто надати належне людському бажанню контролювати свою історію – це є цілком певним здобутком суспільної самосвідомості.

Визнаючи, що передбачення має багато різних способів, Д. Белл характеризує особливості основних із них. Так, соціальне передбачення відрізняється од інших способів передбачення за своїми масштабами й техніками. Його найістотніша відмінність полягає в тому, що соціологічні змінні, звичайно, є незалежними або екзогенними змінними, котрі справляють вплив на поведінку інших змінних. І, маючи найбільший обшир, а потенціально й найвеличнішу силу, порівняно з іншими способами передбачення, – вони є найменш визначеними.

Даючи побіжний огляд цих різноманітних способів передбачення, Д. Белл ілюструє на конкретних прикладах із значного емпіричного матеріалу, що технологічне передбачення має справу з темпами змін або перестановками й поєднаннями факторів усередині класів подій. Тому, так само як неможливо провіщати події, неможливо передрікати й певні винаходи. Однак можна передбачати необхідні наступні кроки послідовності змін у межах замкненої системи. Такі побудови здійсненні, позаяк технології, властиві кінцеві параметри, визначені фізичними обмеженнями, пояснює він.

Що стосується економічного передбачення, то цей спосіб передбачення Д. Белл розділяє на три типи: «Перший тип є простим вивченням ринку, заснованим на даних надходження, віковому складі населення, утворенні домашніх господарств і очікуваних потребах, котрі використовуються фірмами для угадування наперед вимог споживання, складання підсумкового інвентаризаційного опису та схвалення нової продукції. Другий і найстандартизованіший тип є створенням часових послідовностей

макрозмінних – наприклад, показників оптової торгівлі й споживацьких цін, промислової продукції, продуктивності сільського господарства, обсягу незайнятості й тисячі інших пунктів, котрі слугують показниками ділової активності об'єднуються для здійснення передбачень про стан економіки. Третій і найбільш ускладнений тип є економетричною моделлю, котра завдяки визначенню дійсної взаємодії вирішальних змінних у системі прагне відтворити реальну економічну систему в цілому» [21, с. 6].

Проте найбільш невизначеним з усіх способів передбачень, як стверджує Д. Белл, є політичне передбачення. Адже, хоча у деяких суспільствах певним структурним рисам властивий високий рівень сталості і завдяки підсумовуванню громадської думки можна зробити деякі цілком вірогідні передбачення стосовно політичних подій у сталих демократіях, але найважливіші політичні наслідки містять у собі конфліктні ситуації, у яких провідні гравці змушені робити непевні або ризиковані припущення один щодо одного. Теоретик гри міг би упорядкувати масив здійснюваних виборів, але лише окрема інформація про спонуки може дозволити сказати, який вибір буде зроблено. Д. Белл попереджає, що те, якою мірою здійснюються вирішальні політичні рішення, нерідко залежить від якостей керівників та їх вольових зусиль; а подібні особистісні аспекти нелегко обрахувати, особливо в критичних ситуаціях.

Що стосується типів соціального передбачення, то Д. Белл виділяє також три – екстраполяція суспільних тенденцій, розпізнавання історичних «ключів», котрі відкривають нові важелі суспільної зміни, і проєктивне перенесення змін на ширші суспільні устрої. Найзвичайнішим, особливо для короткотермінового передбачення, є проєктування соціальних індикаторів: рівня злочинності, кількості тих, хто здобуде освіту, даних про здоров'я і смертність, міграції тощо. Але таким даним властиві істотні недоліки: головний з них полягає в тому, що багато з них нелегко співвіднести за значущістю.

Варто звернути увагу на те, що зміни в цінностях і виникнення нових суспільних процесів є провісниками великих соціальних змін, спрямованість яких протягом історичного плину часу може бути приблизно окреслена. При цьому Д. Белл посилається на двох найбільш значущих авторів у рамках його дискурсу – на Алексіса де Токвіля, чия «Демократія в Америці», видрукувана 1835 року, є яскравою працею, котра і сьогодні все ще здається новаторською, позаяк її автор розпізнав одну з головних «нездоланних» сил перетворення суспільства: рух до рівності, та Макса Вебера, який встановив, що процес бюрократизації є процесом перетворення організації та адміністративних структур суспільства, але він також зумів побачити цю зміну, яка революціонізувала трудове життя й суспільні взаємини більшості осіб у суспільстві, у ролі складника всеосяжного процесу раціоналізації всього життя в суспільстві. На думку Д. Белла, упродовж останніх ста п'ятдесяти років соціальна напруженість західного суспільства створювалася саме цими суперечливими пориваннями до рівності й до бюрократії, які породжувалися політикою та соціальною структурою індустріального суспільства [21, с. 11].

На основі попередніх розмірковувань Д. Белл приходить до власного розуміння сутності соціальної структури суспільства та, виходячи з нього, формулює головну мету своєї книги: «Соціальні устрої є структурами великих інституцій, які упорядковують життя індивідів у суспільстві: розподіл особистостей за видами занять, освіту молоді, залагодження політичного конфлікту тощо. Перехід від сільського до урбанізованого типу суспільства, від сільськогосподарської до промислової економіки, від федералізованої до централізованої політичної держави є великими змінами в суспільних устроях. Позаяк такі устрої є структурними, вони неодмінно є історично стійкими і не без утруднень підлягають зворотному розвитку. З цієї причини їх можна легше розпізнати. Але такі зміни в соціальних системах є великомасштабними й вони не дають змоги точно встановити

окремі деталі майбутніх суспільних устроїв. Коли такі зміни назрівають, вони дозволяють нам не передрікати майбутнє, а розпізнавати «питання порядку денного», з якими зіткнеться суспільство та які йому доведеться вирішувати. Ось цей порядок і є тим, що само по собі можна передбачити. Ідея постіндустріального суспільства, котра є предметом цієї книги, є суспільним передбаченням щодо змін в суспільному устрої західного суспільства» [21, с. 9-10].

У «Методологічному відступі» до свого основного твору Д. Белл пояснює, що соціальні устрої є не «відображеннями» суспільної дійсності, а концептуальними схемами. Історія – це плин подій, а суспільство – переплетення багатьох різних типів стосунків, відомих не просто завдяки спостереженню. «Якщо ми припустимо відмінність між питаннями про факт і питаннями про відношення, то тоді пізнання як поєднання обох залежить від правильної послідовності між фактичним і логічним порядками. Для досвіду фактичний порядок первинний; для значення первинним є логічний порядок. Дух пізнає природу завдяки знаходженню певної мови, якою й виражає основоположний вірець. Відтак, пізнання є функцією категорій, котрі ми використовуємо для встановлення співвідношень, тоді як сприйняття, як у мистецтві, є функцією умовностей, з якими ми погодилися для того, щоб бачити речі «правильно» [21, с. 11].

Аналітично, вважає Д. Белл, суспільство може бути поділений на три частини – соціальну структуру, політичний устрій та сферу культури: «Соціальна структура охоплює економіку, технологію й систему зайнятості. Політичний устрій регулює розподіл влади та ухвалює рішення стосовно конфліктуючих вимог і запитів окремих індивідів та груп. Культура є царством експресивного символізму та виразності. Поділяти суспільство в такий спосіб корисно, бо кожний аспект скеровується особливим осьовим принципом. У сучасному західному суспільстві осьовим принципом соціальної структури є принцип економізації – спосіб виділення ресурсів

згідно з принципами найменшої вартості, замінності, оптимізації, максимізації тощо. Осьовим принципом сучасної політичної системи є співучасть, інколи така, що мобілізується або скеровується зверху, інколи така, що виходить знизу. Осьовим принципом культури є прагнення людини до втілення та удосконалення власної особистості. У минулому ці три сфери пов'язувалися спільною ціннісною системою (а в буржуазному суспільстві завдяки спільному характерові структури)» [21, с. 15-16]. Але за сучасних умов спостерігається зростаюче роз'єднання цих трьох сфер, і з певних причин, воно розширюватиметься й надалі.

Концепція постіндустріального суспільства, її методологічні засади, оперує переважно змінами у соціальній структурі, акцентуючи увагу на напряму, у якому трансформуються економіка й перелаштовується система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією і практикою, особливо між наукою й технологією. Але при цьому не обов'язково, щоб ці зміни в соціальній структурі визначали відповідні зміни в політиці чи культурі. Скоріше, з точки зору Д. Белла, зміни в соціальній структурі ставлять три типа питань перед рештою елементів суспільства. По-перше, соціальна структура є структурою ролей, покликаною узгоджувати дії індивідів щодо досягнення певних цілей. Ролі поділяють індивідів завдяки певним визначеним способам поведінки, властивим відповідному становищу їх у суспільстві, але індивіди далеко не завжди добровільно погоджуються з вимогами цих ролей. Один з аспектів постіндустріального суспільства, наприклад, полягає в дедалі більшій бюрократизації науки й зростаючій спеціалізації інтелектуальної праці в найдрібніших деталях. І все ж не очевидно, що причетні до науки індивіди повинні погоджуватися з цим розподілом так само, як це робили індивіди, що мали відношення до фабричної системи сто п'ятдесят років тому.

По-друге, за Д. Беллом, зміни в соціальній структурі суспільства породжують проблеми у сфері управління, з якими зіштовхується політична

система. У суспільстві, яке дедалі більшою мірою усвідомлює свою долю та прагне контролювати свої багатства, політичний порядок за необхідністю стає першочерговим чинником. Так як постіндустріальне суспільство збільшує важливість технічного компоненту знання, воно спонукає жерців нового суспільства – учених, інженерів і технократів – конкурувати з політиками, або ж ставати їхніми союзниками. Тим самим взаємовідношення між соціальною структурою і політичним устроєм стає однією з наріжних проблем влади в постіндустріальному суспільстві. І. по-третє, завершує свою думку Д. Белл, новий спосіб життя, що значною мірою детермінований домінуванням когнітивного й теоретичного знання, невідворотно кидає виклик культурній тенденції, що спрямована до піднесення значущості людської особистості, яка у свою чергу стає дедалі більше суперечливою та антиінституційною» [21, с. 17].

Концепція постіндустріального суспільства є надто широким узагальненням. Її значення можна легше збагнути, коли точно виділити п'ять основних компонентів цього поняття : В економічному секторі : перехід від виробництва товарів до економіки послуг; У структурі зайнятості: переважання професійного та технічного класу; Осьовий принцип суспільства: провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень та формулювання політики; Орієнтація на майбутнє: контроль технології та технологічної оцінки; Ухвалення рішень – створення нової «інтелектуальної технології».

Зовсім не випадково один серед перелічених п'яти компонентів Д. Белл називає «осьовим принципом суспільства». Тим більше, що саме цей принцип найбільш очевидно демонструє органічну спорідненість між його концепцією постіндустріального суспільства та численними пізнішими концепціями «інформаційного суспільства», «суспільства знань» тощо. Обґрунтовуючи в якості «осьового принципу суспільства» саме першість теоретичного знання, цитований фахівець аргументує свій вибір наступним чином : «У розпізнанні

соціальної системи, яка тільки виникає, суть справи полягає саме в прагненні зрозуміти основоположну соціальну зміну, а не просто в екстраполюванні суспільних тенденцій, таких як утворення економіки послуг або зростання професійно-технічного класу. Концептуальна схема встановлюється скоріше через специфічно визначену характеристику суспільної системи, котра і стає осьовим принципом. Індустріальне суспільство є сукупністю машин і людей для виробництва продуктів. Постіндустріальне суспільство організується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень та змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично» [21, с. 22-25].

Взагалі знання, безперечно, необхідне у функціонуванні будь-якого суспільства. Але відмінною рисою саме постіндустріального суспільства є зміна в характері самого знання. Те, що стає вирішальним для організації рішень і спрямування змін, – це центральне місце теоретичного знання – першість теорії над емпірією і кодифікація знання в абстрактну систему символів, котрі, як і в будь-якій аксіоматичній системі, можуть використовуватися для висвітлення багатьох відмінних одна з одної й різноманітних ділянок досвіду.

Кожне сучасне суспільство, за Д. Беллом, живе завдяки нововведенням та соціальному контролюванню змін і намагається передбачати майбутнє задля попереднього планування. Це покладання сподівань на соціальний контроль вводить у суспільний ужиток потребу в плануванні й передбаченні, а тому саме зміна в усвідомленні природи нововведень є тим, що робить теоретичне знання таким вирішальним чинником. «... головним джерелом структурних змін у суспільстві – змін у способах нововведень, у відношенні наук до технології і в громадській політиці – виступають зміни в характері знання : експоненціальне зростання й розгалуження науки, виникнення нової інтелектуальної технології, проведення систематичних досліджень завдяки

фінансуванню з бюджету науково-дослідних робіт і, як вершина всього цього, кодифікація теоретичного знання» [24, с. 250].

Д. Белл виходить з того, що у сучасному суспільстві політика керує соціальною структурою і перетворюється в регулюючий механізм змін. Але при цьому люди слідуєть різним принципам справедливості, різноманітним ієрархіям цінностей і прагнуть втілити їх у формі соціальних відносин. На переконання Д. Белла, політична сутність виникаючого постіндустріального суспільства носить комунальний характер тією мірою, якою його соціальні цілі та пріоритети, а також національна політика спрямовані на реалізацію відповідних цілей. Причому серед останніх домінують вже соціальні, а не суто економічні (як раніше) цілі, тому що критерії індивідуальної корисності та максимізації прибутку стають підпорядкованими більш широким концепціям соціального добробуту та інтересам спільноти – особливо по мірі того, як побічні ефекти екологічного спустошення примножують соціальні втрати та загрожують життєвим зручностям.

З цієї причини «... політична система постіндустріального суспільства ніколи не зможе стати повністю технократичною. У високотехнологічному суспільстві «технократи» – якщо використовувати цей термін у самому широкому сенсі слова для характеристики осіб, які мають спеціалізовані знання, – будуть основним джерелом нововведень внаслідок їх професійної компетентності. Повноваження ініціювати той чи інший процес – привертаючи увагу суспільства до конкретних можливостей дії – стають надзвичайно важливими: подібно вченим, які під час Другої світової війни створили ядерну зброю, технократи виявляють потенційні наслідки змін в теоретичних знаннях і спеціалізованих видах технологій, які витікають із їх відкриттів; вони можуть кодифікувати знання, створювати умови для народження нових винаходів, створювати оригінальні методи аналізу, підраховувати втрати та наслідки того чи іншого політичного курсу і т. п.» [21, с. 653].

Надзвичайно важливим у теоретичних міркуваннях Д. Белла є те, що він сам застерігає від механічного сприйняття його ж власної концепції та наголошує на тому, що його узагальнення є скоріше певним ідеальним типом, ніж відбитком конкретного суспільства. «Поняття постіндустріального суспільства, – пише вчений, – є аналітичною конструкцією, а не картиною специфічного чи конкретного суспільства. Вона є деякою парадигмою, соціальною схемою, що виявляє нові осі соціальної організації та стратифікації у розвинутому західному суспільстві. Суспільні структури не змінюються водночас, а інколи для того, щоб революція повністю завершилась, потрібно ціле століття. Будь-яке конкретне суспільство представляє собою поєднання багатьох різних соціальних форм – окремих економічних укладів різних політичних структур і т. п., – і саме тому необхідний багатогранний підхід, здатний розглянути суспільство з різних точок зору, застосувати різні аналітичні схеми. У якості соціальної системи постіндустріальне суспільство не приходить «на зміну» капіталізму чи соціалізму, але, подібно бюрократизації, пронизує обидва цих соціальних типи. Воно є виразником нових вимірів соціальної структури, якими повинна управляти політична система» [21, с. 655-656].

У роботі «Соціальні рамки інформаційного суспільства» (симптоматично, що вже в самій назві Д. Белл використовує саме поняття «інформаційне суспільство», а не «постіндустріальне») цитований науковець максимально акцентує увагу саме на пріоритетності комунікативного компоненту в інфраструктурних та соціальних змінах сучасності: «Я виходжу з того, що знання та інформація стають стратегічними ресурсами та агентом трансформації постіндустріального суспільства. Бурхливий перебіг суспільних змін, особливо коли вони, як в даному випадку, здійснюються за посередництвом специфічних технологій, з неминучістю ставить перед суспільством складні політичні проблеми. ...Кожне суспільство внутрішньо пов'язане різними каналами, що дозволяють його членам здійснювати

матеріальний і духовний обмін. Організація, фінансування, підтримка і керування цими каналами, або інфраструктурою, звичайно знаходилися в компетенції уряду. ... Третьою інфраструктурою були комунікації - спочатку пошта і газети, потім телеграф і телефон, зараз радіо і телебачення; все це зіграло роль каналів колосального інформаційного вибуху, свого роду бомбардування сенсорного апарату людини, розширення соціальної та психологічної взаємодії людей, яка зараз зростає експоненціально» [22, с. 335-336].

В цієї же роботі Д. Белл, розмірковуючи про політичні наслідки перетворень, що відбуваються, повертається, передусім, до проблеми взаємодії еліти і мас. Він зазначає з цього приводу : «Кожне з відомих нам суспільств ділилося з тією чи іншою осьовою ознакою на еліту і маси. З іншого боку, суспільство буває відкритим або закритим. У минулому більшість суспільств були елітарними та закритими в тому сенсі, що аристократія була надзвичайно замкнутим станом. На противагу цьому сучасні суспільства стали відкритими, при цьому у силу того, як знання і технічна компетентність ставали неодмінною умовою для входу в еліту, основою процесу для такого просування ставала освіта» [22, с. 341]. Однак, Д. Белл, як і у свій час Г. Спенсер, вважає, що, незважаючи на те, що знання є основою усіх типів прогресу і розвитку, в світі великої політики еліта знання володіє не більше ніж впливом. Остільки, за Д. Беллом, «політичні питання все тісніше переплітаються з технічними проблемами (в широких межах – від військової технології до економічної політики), «еліта знання» може ставити проблеми, ініціювати нові питання і пропонувати технічні рішення для можливих відповідей, але вона не має влади сказати «так» чи «ні». Останнє є прерогативою політиків, але не вчених або економістів. У зв'язку з цим вкрай перебільшеною видається ідея про те, що «еліта знання» може стати новою елітою влади» [22, с. 341].

Проблеми влади та її легітимності у зв'язку із сучасними глобальними трансформації торкається Д. Белл і у книзі «Епоха роз'єднаності» (написаній у формі діалогу з його російським колегою В. Л. Іноземцевим). У ній Д. Белл підкреслює, що «дискусія про повноваження влади та їх межі, про зміст позитивної та потенційної свободи, так само як і про всі подібні питання, ґрунтується на практичному досвіді; тут немає місця абстрактній логіці. Щоразу новий соціальний досвід стикається з попередніми уявленнями та практиками. Кожний черговий крок уперед полегшує наступні, тому що теоретичні побудови нічого не дають для розширення свободи. Тому суспільства, які на тому чи іншому етапі історії були більш вільними, зати́м стають ще сильніше відданими свободі» [23, с. 184].

Варто не погодитися з твердженням Д. Белла, що не існує абстрактного визначення прав; права завжди формулюються в конкретній ситуації і для конкретної ситуації, а зміст їх визначається тим, як далеко народ готовий піти у перевершенні запропонованих йому приписів та правил.

Важливим аспектом пріоритетності універсальних прав людини перед суверенітетом національних держав Д. Белл вважає розвиток безпосередніх міжнародних зв'язків людей і передусім – професіоналів: «У наш час універсальні зв'язки між людьми стають все більш поширеними. І формуються вони переважно на основі професійної чи інтелектуальної близькості. Ці зв'язки не визнають ні національних кордонів, ні принципів суверенітету. Виникають все нові й нові міжнародні асоціації вчених, які практично ніколи не визначають себе у будь-якій системі політичних координат» [23, с. 214].

Природне, еволюційний розвиток постіндустріальної концепції в кінцевому рахунку забезпечило її заслужене і надзвичайно широке поширення в сучасній західній політології і соціології. І це не було пов'язано з бурхливим вдосконаленням методологічних основ теорії (у чому можна легко переконатися, аналізуючи літературу 80-90-х років), або наданням їй

будь-якого офіційного статусу (що взагалі неможливо в рамках вільного суспільства). На думку В. Л. Іноземцева, постіндустріальна теорія, яка прямо і безпосередньо не кидала виклик жодному із напрямів західної научної традиції, але була в той же час відмінною від всіх інших, поступово стала об'єктивною основою більшості суспільних побудов. В. Л. Іноземцев в пояснення цьому знаходить чотири основні причини: по-перше, концепція постіндустріального суспільства оптимально і гармонійно поєднує в собі рішення завдань історичної періодизації і типізації з визначенням структури, характеру та історичного місця сучасних західних суспільств. По-друге, основоположники постіндустріалізму в досить чіткій і недвозначній формі визначають формування нового суспільства в поняттях прогресу наукового знання і технологічних досягнень, і це виявилось більш ніж доречним в післявоєнному світі, коли стала домінувати виключно висока оцінка науки, освіти та розвитку технологій. По-третє, ця доктрина із самого початку піддавала різкій критиці розмежування суспільств на «капіталістичні» і «соціалістичні», відзначаючи, що воно не є належною мірою сутнісним; поразка і крах комуністичних режимів зміцнили цю позицію (саме її засвоєння сильно поповнило в 90-і роки ряди прихильників постіндустріалізму). І, нарешті, четверта причина, яку, мабуть, сьогодні ще не просто сприйняти досить адекватно (і це стане предметом активних дискусій в найближче десятиліття), криється в кризі, що вразила сьогодні країни Азії, які прагнули піти по шляху наздоганяючого індустріального розвитку. Це остаточно продемонструвало, наскільки важко для країн, що знаходяться на індустріальній стадії прогресу, стати повноправними учасниками спільноти постіндустріальних держав, і підкреслило розділ планети на постіндустріальну зону і решту світу. Таким чином, незважаючи на відсутність в останні десятиліття того вибухового інтересу до постіндустріальної проблематики, який спостерігався в 70-і роки, ця

концепція все глибше проникає в свідомість дослідників і стає природним методологічним базисом сучасних наукових досліджень [108, с. 4-5].

Український економіст, академік А. Чухно, аналізуючи значення теорії постіндустріального суспільства, як у світовому масштабі, так і для модернізаційних реформ в Україні, зазначає: «Досвід показує, що теорія постіндустріального суспільства не протистоїть і не заперечує інших теорій, а інтегрує їх, збагачує свій зміст та методи дослідження суспільства, перетворюється на важливий і ефективний засіб пізнання тенденцій у розвитку суспільства на переломі тисячоліть. Усе це зумовлює необхідність вивчення й усвідомлення переваг і вад теорії постіндустріального суспільства, використання її великих можливостей у пізнанні світових тенденцій, що дозволяє збагатити стратегію і тактику здійснення завдань переходу до ринкової економіки, проводити обґрунтовану й ефективну політику трансформації суспільства» [322].

Подальший розвиток постіндустріальної доктрини в 90-і роки прийняв дуже специфічний характер. На переконання В. Л. Іноземцева, один з основних проявів цієї специфічності полягає в тому, що одночасно стали проявлятися дві хоча і не суперечливі одна одній, але все ж досить розрізнені тенденції – прагнення до широких узагальнень, що відзначають ренесанс теоретичних пошуків, поширених в 60-70-і роки, і ретельне та детальне вивчення часткових питань, яке було безумовно переважаючим в 80-і роки. Крім того, характерні для 90-х років теоретичні прориви в осмисленні природи і напрямів розвитку постіндустріального суспільства набагато більшою мірою, ніж раніше, були породжені вивченням окремих економічних і соціальних проблем. Якщо, наприклад, дослідження Г. Кана, Д. Белла, К. Томінаги, Р. Дарендорфа та інших піонерів постіндустріалізму базувалися передусім на глибокому усвідомленні радикально зміненого характеру сучасного суспільства, що було пов'язано як з підвищенням ролі науки, так і з безпрецедентними господарськими трансформаціями, то сьогодні найбільш

значущими виявляються роботи, автори яких прийшли до широких теоретичних узагальнень. При цьому характерно, що в західній науці так і не з'явилося робіт, які могли б перевершити класичну працю Д. Белла про постіндустріальне суспільство і сповістити про появу нової глобальної парадигми в ХХІ столітті. «Саме тому, – стверджує В. Л. Іноземцев, – ми говоримо про сучасних дослідженнях як про «нову постіндустріальну хвилю» в західній науці, але не як про виникнення нової теорії соціального прогресу. На наш погляд, незважаючи на пошвавлення загальнотеоретичної та методологічної дискусій в останні роки, дослідження конкретних соціальних проблем домінує сьогодні і буде домінувати протягом найближчого десятиліття в рамках постіндустріального спрямування. І справа тут не тільки в необхідності більш глибокого узагальнення нових фактів, але набагато більшою мірою в незавершеності самих процесів, які позначили б якесь нове русло в розвитку постіндустріальної доктрини» [108, с. 55].

Одним із найяскравіших представників такого «нового русла» в розвитку постіндустріальної доктрини став Пітер Фердинанд Дракер, який прийшов до осмислення глобального контексту соціально-економічних змін, що відбуваються у світі внаслідок тенденції домінування інформаційної складової у всіх сферах виробництва, саме з позицій вивчення теорії управління. П. Дракер, як автор тридцяти книг (найбільш відомими з них стали «Майбутнє індустріальної людини» (1942 р.), «Теорія корпорації» (1946 р.), «Невидима революція» (1976 р.), «Менеджмент в епоху змін» (1980 р.), «Нові реалії» (1989 р.), «Посткапіталістичне суспільство» (1993 р.) по мірі виходу кожної з них поступово формує та видозмінює свою концепцію. Тому, природно, саме в останній з цих робіт – «Посткапіталістичне суспільство», де автор розвиває і систематизує ідеї, викладені в попередніх роботах, його погляди набувають найбільшої повноти та виразності. Ядром цієї праці є концепція подолання традиційного капіталізму, причому основними ознаками того, що відбувається зрушення,

вважаються перехід від індустріального господарства до економічної системи, заснованої на знаннях та інформації, подолання капіталістичної приватної власності та відчуження в його марксистському розумінні, формування нової системи цінностей сучасної людини і відмову від ідеї національної держави на користь глобальної економіки та глобального соціуму. Зміни, що відбуваються під впливом цих процесів, розглядаються автором як сутнісні риси сучасної епохи – періоду радикальної трансформації основ суспільного устрою, а не стабільного розвитку певної соціальної системи.

У згаданій роботі П. Дракер, зокрема, подає власну історичну періодизацію того, як поступово знання приходить до його сучасного статусу вирішального чинника суспільного розвитку. Він зазначає, що всього за півтора століття, з 1750 по 1900 рік, «капіталізм і технічний прогрес завоювали весь світ і сприяли створенню глобальної цивілізації. Ні капіталізм, ні технічні нововведення самі по собі не були чимось новим; проявляючись з деякою періодичністю, вони протягом багатьох століть були добре відомі і на Заході, і на Сході. Абсолютно новим явищем стали темпи їх розповсюдження і загальний характер проникнення крізь культурні, класові та географічні перепони. Такі темпи і масштабність поширення перетворили капіталізм в Капіталізм з великої літери, в цілісну систему, а технічні досягнення – в промислову революцію. Це перетворення відбувалося під впливом радикальних змін у самій концепції знання. І на Заході, і на Сході знання завжди співвідносилося із сферою буття, існування. І раптом майже миттєво знання почали розглядати як сферу дії. Воно стало одним з видів ресурсів, однією зі споживчих послуг. У всі часи знання було приватним товаром. Тепер практично відразу воно перетворилося на товар громадський. ... в кінці Другої світової війни, знання в новому його розумінні почали застосовувати до трудової діяльності. ... Сьогодні знання вже застосовується до сфери самого знання, і це можна назвати революцією в сфері управління.

Знання швидко перетворюється у визначальний фактор виробництва, відсуваючи на задній план і капітал, і робочу силу. Мабуть, нинішнє суспільство ще передчасно розглядати як «суспільство знання»; зараз ми можемо говорити лише про створення економічної системи на основі знання (knowledge society). Проте суспільство, в якому ми живемо, безумовно, слід характеризувати як «посткапіталістичне» [85, с. 70-71].

Спираючись на концепт постіндустріалізму, відомий український економіст і соціальний аналітик А. Гальчинський відстоює актуальність відродження політекономії як «політичної нооекономіки». Останню він називає політекономією глобалістики та цивілізаційного розвитку. При цьому, характеризуючи специфіку сучасного соціуму, А. Гальчинський йде ще далі П. Дракера, визначаючи його сутність як «постформаційне суспільство»: «Постіндустріальне суспільство, яке зароджується, все виразніше набуває ознак постформаційного суспільства. В нових умовах формаційні визначення (соціалізм, капіталізм) втрачають свою системоутворювальну функцію. Визначальні детермінанти суспільства розміщуються у сфері загальноцивілізаційних перетворень, у яких дедалі більшою мірою домінує процес не вертикальної (євроцентричної) гомогенізації, а децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації» [58, с. 26].

Концепції власне інформаційного суспільства (найбільш видатними розробниками яких є Дж. Бенігер, Зб. Бжезинський, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Е. Тоффлер та інші) більшістю сучасних дослідників розглядаються або ж як одна з течій постіндустріалізму (через те, що в їх основі також лежить методологічний принцип технологічного детермінізму) або ж як нова, відносно самостійна стадія його розвитку, що специфікується акцентуванням уваги передусім саме на інформаційній складовій цивілізаційних змін.

Чи не найбільш класичним виразником концепцій власне інформаційного суспільства, як уже зазначалося вище, вважається американський футуролог і соціолог Елвін Тоффлер. В своїй основній трилогії «Шок майбутнього», «Третя хвиля» та «Метаморфози влади» він подає своє розуміння інформаційного суспільства як абсолютно якісно нової стадії суспільного розвитку у порівнянні з попередніми. При цьому, на відміну від деяких інших авторів концепції інформаційного суспільства Е. Тоффлер приділяє достатньо уваги розгляду питання про те, які наслідки його настання принесе для всіх без винятку сфер життя людства. Його підхід в даному плані вирізняється ретельною всеосяжністю, увагою до деталей і ледь помітних тенденцій, та системністю.

Найбільш виразною та новаторською у методологічному плані залишається його праця «Третя хвиля» [297]. Саме в ній він систематизував свої погляди щодо змін, які відбуваються у розвитку цивілізації внаслідок настання інформаційної епохи. Е. Тоффлер розробив власну теорію постіндустріального суспільства, яке він назвав «надіндустріальною цивілізацією». Увесь процес еволюції людської цивілізації він поділяє на три головних фази, остання з яких лише розпочинається. «Третя хвиля» історичних змін не є прямолінійним кількісним зростанням індустріального суспільства, а виступає радикальною зміною самого напрямку розвитку, а часто й запереченням того, що відбувалося раніше. Зіткнення «другої хвилі» і «третьої хвилі» несе в собі серйозні виклики та небезпеки, які починають проявлятися у глибоких суспільних розладах, конфліктах між різними культурами і навіть цивілізаціями.

За Е. Тоффлером, зміни, які принесла з собою «третя хвиля», спричиняють суттєві перетворення в усіх галузях соціокультурного життя суспільства. Характеризуючи індустріальну цивілізацію, що відмирає, вчений використовує терміни «соціосфера», «техносфера», «інфосфера» та

«енергосфера», а потім пояснює, як кожна з них зазнає революційних змін у сьогоденні.

Інфосфера «третьої хвилі» характеризується наступними ознаками: «кожен із нас створює в своїй черепній коробці розумову модель реальності: сукупність візуальних, слухових та сенсорних образів». «Друга хвиля» значно збільшила кількість каналів, із яких індивід формував свою картину реальності. Джерелами формування цієї картини були засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення), які допомагали виробити стандарти поведінки, яких вимагала тодішня індустріальна система виробництва. Їхня потужність використовувалась в регіональних, етнічних, родових та лінгвістичних напрямках, щоб стандартизувати образи суспільства. Але прихід «третьої хвилі» ознаменувався поширенням «немасових» засобів масової інформації: у 1970-х роках в США, коли багатотиражні газети і журнали великих міст занепали, одночасно зросла кількість міні-журналів, націлених на задоволення вузьких особистих інтересів, регіональних чи місцевих ринків.

Демасифікація засобів масової комунікації, за Е. Тоффлером, демасифікує також наші думки. В добу «другої хвилі» безперервне нагнітання засобами масової комунікації стандартизованої образності створило те, що критики називають «загальною думкою». Сьогодні погляди на все – від поп-музики до політики – стають менш загальними. Узгодженість розбивається вщент. На особистому рівні ми повністю оточені фрагментами образів, сумісними або не взаємопов'язаними. Замість довгої і зв'язної «низки» ідей, підкреслює Е. Тоффлер, синтезованої для нас, нам усе частіше пропонують короткі модульні образи інформації – реклами, команди, теорії, уривки новин тощо. Отже, резюмує він, «третья хвиля» змушує нас формувати свої власні «ланцюги» із матеріалу, який пропонують нові засоби комунікації: замість того, щоб отримувати уже сформовану ментальну модель реальності, ми повинні «перевинаходити» її заново. Це накладає на нас величезний тягар, але

й веде до більшої індивідуальності; «інформаційне суспільство» виникає через величезне зростання кількості інформації, якою ми обмінюємося одне з одним. Це відбувається тому, що чим різноманітнішими стають фрагменти нашої цивілізації, тим більший інформаційний обмін повинен відбуватися між її частинами, щоб зберегти її цілість; розумове середовище створюється на основі якнайширшого розповсюдження домашніх комп'ютерів та їх об'єднання в розгалужені мережі. На цій основі формуються «електронні спільноти» – групи людей з однаковими інтересами, які можуть спілкуватись на великих відстанях; суспільна пам'ять: спочатку людські групи мусили зберегти спільну пам'ять там, де й особисту – в умах індивідів. Найстаріші люди у вигляді історії, міфу, фольклору та легенд передавали її своїм дітям через розмову, пісню, молитву або своїм прикладом. Обсяг суспільної пам'яті був обмежений. Цивілізація «другої хвилі» вивела її за колишні межі: розповсюдила масову письменність та систематичні ділові записи, побудувала тисячі бібліотек і музеїв. Збільшуючи місця зберігання нагромадженого знання, «друга хвиля» прискорила процеси суспільних перемін, породивши культуру, яка змінювалася й розвивалася швидше, ніж будь-яка з тих, що існували раніше. Цивілізація «третьої хвилі» дає змогу записувати свою діяльність до найменших дрібниць, а темп її змін та розвитку на порядок перевершує цивілізацію «другої хвилі».

У роботі «Метаморфози влади» О. Тоффлер продовжує ці ідеї, зосереджуючись на тому, як прихід суспільства «третьої хвилі» (як, власне, одного з варіантів інформаційного суспільства) впливає на перерозподіл владних повноважень та їх легітимацію. У зв'язку з цим, він приходить до висновків, що «...влада можлива лише у світі, в якому поєднуються випадковість і необхідність, хаос і порядок. Але влада пов'язана також з біологічною природою особистості і роллю правителів або, в більш загальному вигляді, з державою. Це впливає з того, що в кожному з нас є нестримне, фізіологічно обумовлене прагнення до мінімуму порядку в

повсякденному житті – поряд з потребою в новизні. Саме тяга до порядку в основному виправдовує існування керівництва як такого. Принаймні після виходу «Суспільного договору» Руссо і прощання з поняттям божественного права королів держава стала розглядатися як сторона в договорі з народом – в договорі, що гарантує чи забезпечує необхідний порядок в суспільстві [296, с. 570-571]. Але за яких умов порядок забезпечує необхідну для економіки стабільність – і за яких душить її розвиток? Визначаючи це коротко, Е. Тоффлер, за аналогією з К. Марксом, відрізняє два різновиди порядку. Один може бути названий «суспільно необхідним», інший – «доданим порядком», чи надлишковим, який нав'язується суспільству не для його користі, а виключно для блага тих, хто керують державою. Цей тип є протилежний корисному або суспільно необхідному порядку. ... Держави, що встановлюють доданий порядок, втрачають те, що конфуціанці називають «мандатом Небес». Нині в світі, де все залежить один від одного, вони позбавляються легітимності і в моральному сенсі» [296, с. 570-571].

Для багатьох футурологів, що досліджують наслідки інформаційної революції та приходу інформаційного суспільства, характерне прагнення максимально деталізувати їх та визначити навіть конкретні часові межі їх появи.

Так, наприклад, Мічіо Кайку наводить навіть часовий графік настання очікуваних від прогресу науки змін : коли буде створено штучний інтелект, винайдено ліки від раку, усунуто старіння і т.п. В основі його припущень – дійсні в сучасному закономірності, скажімо, закон Мура, який характеризує відношення між часом і потужністю комп'ютерних процесорів. У його прогнозі розглянуто три наукові революції кінця ХХ – початку ХХІ ст.: квантову, біомолекулярну і комп'ютерну [116, с. 27].

Зв'язок між трьома науковими революціями Мічіо Кайку характеризує як динамічний: якщо в одній сфері науковці не можуть знайти вирішення якоїсь проблеми, то зарадити цьому може якийсь абсолютно неочікуване

відкриття в іншій сфері. Наслідком синергії між квантовою, біомолекулярною та комп'ютерною революцією має бути, між іншим, дедалі більше пришвидшення темпу наукового прогресу. Мічіо Кайку переконаний, що швидкі темпи розвитку науки покращать добробут націй і рівень життя людей» [116, с. 30].

В іншій своїй роботі «Гіперпростір : наукова одіссея крізь паралельні світи, викривлений час-простір і десятий вимір» [117], на відміну від попередньої, М. Кайку, навпаки, розглядає можливі наслідки (не лише науково-технічні та економічні, але й соціокультурні та політичні) наукових відкриттів та теорій, які можуть бути використані людством у більш віддаленому майбутньому та носять ще більш радикальний характер, особливо з точки зору сучасного «здорового глузду», який часто ґрунтується на рівні повсякденної свідомості. Звертаючи увагу на те, що теорія гіперпростору змінює наші традиційні уявлення про світ, автор стверджує, що наукові революції не звертають уваги на здоровий глузд. З цього також виводить призначення науки – знімати зовнішню оболонку з об'єктів і відкривати їх справжню сутність.

Важливим аспектом футурологічного дослідження Мічіо Кайку є спроба з'ясувати механізми розвитку цивілізації. Розглядаючи дане питання, автор спирається на астрофізичні концепції цивілізацій майбутнього, а більш точноше – на класифікацію цивілізацій на основі обсягу споживання енергії, яку запропонували російський астроном Микола Карташов та американський фізик Фріман Дайсон. В основі даної класифікації лежить припущення, що будь-яка цивілізація в космосі буде використовувати три головні джерела енергії – свою планету, свою зірку і свою галактику. З цього можливим є існування позаземних цивілізацій I, II та III типів. Цивілізації типу I опанували усі форми енергії на власній планеті, характеризуються тісною співпрацею між індивідами та високим рівнем розвитку комунікацій; це цивілізація планетарного масштабу. Цивілізації типу II вичерпали джерела

енергії, які має планета, тому використовують енергію зірок. Цивілізації типу III вичерпали енергію власної зірки, тому мусять черпати енергію з сусідніх зоряних систем. Якщо керуватися цією класифікацією, людство представляє собою поки що цивілізацію типу 0. Однак до кінця XXI століття воно, на думку Мічіо Кайку, повинне перетворитися на цивілізацію планетарного масштабу.

Разом з тим, не меншає і число дослідників, які при визначенні чи описі інформаційного суспільства надають перевагу більш традиційному та звичному формаційному підходу. Так, наприклад, російський дослідник Б. Славін у своєму визначенні безпосередньо пов'язує прогрес інформаційно-комунікативних технологій з радикальними соціально-економічними змінами суспільного життя: «Інформаційне суспільство – це абсолютно нова суспільна формація, при якій інфраструктура і соціальні відносини відповідають усупільненій сутності «інформаційного генотипу» людства. Інформаційне суспільство – це природне соціальне середовище, яке дозволяє людині повністю розкрити свою інформаційну природу, використовувати інтелект для спільного з іншими людьми створення нової інформації на основі раніше накопичених попередніми поколіннями знань» [264].

Цілком резонно, що велика кількість та різноманітність теорій інформаційного суспільства викликали до життя спроби якомось систематизувати та критично проаналізувати їх. Так, скажімо, спроба Френка Уебстера дати критичний аналіз різноманітних теорій інформаційного суспільства в рамках однойменної роботи – «Теорії інформаційного суспільства» дозволяє лише усвідомити численність існуючих поглядів на наслідки інформаційного вибуху. «Хоча в якості евристичного», – зауважує Ф. Уебстер, «термін «інформаційне суспільство» володіє деякою цінністю для дослідження основних характеристик сучасного світу, але все ж він дуже не точний, щоб прийняти його як наукову дефініцію» [309, с. 30]. Дещо іронізуючи над пафосом Д. Белла щодо «нового суспільства», Ф. Уебстер

зазначає : «Прихильники цього нового суспільства від пошуків кількісних змін розповсюдження інформації переходять до тверджень, ніби кількісна сторона і є показник якісної зміни соціальної організації» [309, с. 41]. На думку Ф. Уебстера, «поняття інформаційного суспільства» обросло багатьма припущеннями і гіпотезами на тему, що змінилося і продовжує змінюватися і як ці зміни здійснюються» [309, с. 11].

Застерігає від поспішної екстраполяції поточних статистичних тенденцій у методологічні висновки та концептуальні визначення і німецький дослідник Ханс-Дітер Кюблер, який у своїй роботі під промовистою назвою «Міфи про суспільство знань» системно проаналізував значну кількість теорій інформаційного суспільства та «суспільства знань». Він пише з цього приводу : «При методологічних визначеннях слід передусім враховувати, що встановлені дані завжди можуть документувати лише частину (відрізок) минулого, та для майбутнього варто встановлювати прогнози з огляду на структурну складність та динамічність процесів, на непередбачувані обставини щодо всіх суспільних змін. Те, що сьогодні виглядало аргументованим та переконливим, завтра вже може змінитися. Більш солідні та надійні результати можуть надавати лише історичні реконструкції з відповідною часовою відстанню» [144, с. 181].

На противагу скептикам, значна частина дослідників розглядає суспільство знань не як якусь міфологему, або ж просто синонім інформаційного суспільства, а як ступінь певної зрілості останнього з відповідними атрибутами. Характерним прикладом такої позиції є погляди німецького філософа Г. Бехманна, який постулює, що «сучасну стадію розвитку інформаційного суспільства слід розуміти як суспільство знань». Його найважливішою особливістю, зазначає Г. Бехманн, є наступна : «Виробництво наукових знань має безпосереднім чином інтегруватися в процеси прийняття економічних і політичних рішень. Тим самим зростає значущість науки для економіки (інновації) і для політики (в якості

постачальника тем, проблем і знань, необхідних для прийняття рішень)» [27, с. 133-134].

Стрімке зростання та диференціація попиту на всі види інформації, в тому числі на наукову, технічну, економічну, військову тощо, а також підвищення вимог до змісту та форм надання даних, як цілком справедливо підкреслює В. Б. Устьянцев, є головними характеристиками сучасного інформаційного суспільства. Прагнення змалювати його сутність, резюмує він, вилилося у цілий калейдоскоп визначень: «Дж. Ліхтхайм говорив про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – посткапіталістичне, А. Етціоні – постмодерністське, К. Боулдінг – постцивілізаційне, Г. Кан – постекономічне, С. Алстром – постпротестантське, Р. Сейденберг – постісторичне. Р. Барнет додає до цього калейдоскопу прагматичну нотку, пропонуючи термін «постнафтове суспільство». Більшість цих епітетів перегукуються з поняттям «постіндустріальне суспільство», запропонованим Д. Беллом» [308, с. 4].

Відомий дослідник постіндустріалізму В. Іноземцев зауважує, що «в історії відстежуються три великі епохи, які утворюють тріаду «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство». У постіндустріальному суспільстві – інтерперсональні взаємодії стають комплексними, що визначає нові властивості всіх елементів соціальної структури» [107, с. 4].

Українська дослідниця Л. Є. Смола у своїй ґрунтовній монографії «Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі» стверджує, що інформація стала системною характеристикою суспільства, а процеси, що відбуваються в ньому у сфері економіки, політики, культури тощо, детермінують її нові форми через те, що вона виконує в суспільстві комунікативну, управлінську, наукову, навчальну та пропагандистську функції, і це поняття є ключовим у методології наукового пізнання. Л. Є. Смола підкреслює, що динаміка розвитку соціально-політичних, економічних, інтелектуальних

взаємовідносин зумовила виникнення нових форм інформації, крім того вона стала вирішальною детермінантою соціального прогресу. До того ж, зростання ролі інформаційного сектору економіки зумовило зростання взаємодії між різними групами людей, соціальними спільнотами та інститутами. Ця взаємодія, на думку дослідниці, охоплює сьогодні всі сфери соціальної дійсності і, відповідно, змінює суспільні відносини. Інформатизація спричинилася до створення єдиного світового інформаційного простору, у межах якого відбувається накопичення та обмін інформацією між суб'єктами цього простору – особами, організаціями, державами. Як наслідок, відбувається постійна інтеграція ринків, держав та технологій небачених досі масштабів. Інформаційні технології, констатує Л. Є. Смола, зумовили спрощення виробництва і поширення важливої інформації та сформували глобальне інформаційне середовище, куди були залучені політичні, економічні, культурні, релігійні та військові інститути.

«Масштабні обсяги інформації, за Л. Є. Смола, здійснюють великий вплив на людські спільноти, тим самим модифікуючи їх світогляд, політичне життя, умови роботи та форми відпочинку. Вони формують громадську думку та стереотипи поведінки людей, фактично їх уніфікуючи. Дослідники, які активно аналізують феномен інформації, визначили ще одну функцію масової комунікації як засобу надання статусу суспільним проблемам, особам, організаціям та громадським рухам та функцію організатора соціальних дій» [266, с. 126-127].

Як цілком слушно вважає Б. Славін, «Історію людства можна розглядати як історію розвитку і глобалізації інформації. Зміна суспільних формацій і технологічний прогрес – це результат перерозподілу доступу до інформації та мотивації індивіда до поліпшення якості свого життя. Разом з тим, поява нової інформації пов'язана як раз з процесом творчості людини, з її розумовою діяльністю. Сам акт усвідомлення дійсності є суто індивідуальним, але він вимагає інформації раніше накопиченої суспільством

і результатом його також стає інформація, затребувана іншими людьми. Саме процес пізнання і пов'язане з ним зростання інформації є вектором еволюції людства, вектором, що складається з протилежних тенденцій розвитку суспільства, різних інтересів індивідумів і соціальних груп людей. Боротьба людини за звільнення від рабства перед природою, доведена до своєї критичної фази в боротьбі за свободу від експлуатації людини людиною, може бути виграна лише у тому випадку, коли вся накопичена суспільством інформація стане реально доступною кожному індивіду, коли єдиною метою суспільства стане забезпечення можливості для творчої діяльності людини» [263].

Що стосується теоретичного осмислення інформаційного суспільства та, зокрема, пошуків якоїсь всеохоплюючої його теорії то, на думку Б. Славіна, «...велика кількість часом суперечливих теорій лише свідчить про недостатню глибину розуміння процесів, що відбуваються в даний час. Поняття інформаційного суспільства сьогодні скоріше позначає необхідність дослідження сучасних тенденцій, необхідність переходу від констатації численних змін в житті соціуму в умовах інформаційної глобалізації до реального аналізу впливу інформаційних технологій на зміну суспільних відносин» [263].

Тут слід нагадати, що розуміння інформації, як однієї з основних рушійних сил розвитку людської цивілізації, зовсім не є прерогативою виключно сучасної епохи. Так, наприклад, ще академік Вернадський вважав, що «біосфера – космічний організм, жива речовина живильним середовищем якої є мінеральний субстрат планети, а енергію дає Сонце. Всесвітній розум (інформація) йде від загально галактичної живої системи органічних молекул, що присутні у міжзоряному середовищі» [52, с. 101].

Але тут витикає інша серйозна проблема: що ж розуміється під самим поняттям «інформація» та в чому її сутність? Наскільки серйозний характер могло носити це питання, переконливо демонструє досвід колишнього СРСР.

У той час, як у країнах Заходу кібернетизація, що набирала силу, поєднувалася зі спробами дати адекватне теоретичне пояснення цим процесам та їх впливу на соціальну реальність, у СРСР аналогічні спроби (незважаючи на наявність очевидних успіхів у вирішенні науково-технічних та технологічних проблем) наштовхувалися на досить суворі ідеологічні обмеження. Продукований «єдино науковою» марксистсько-ленінською філософією матеріалістичний світогляд у його вульгаризованому, прямолінійно-примітивному тлумаченні зводив розуміння інформації до вигаданої субстанції, удаваного феномену, позбавленого онтологічної визначеності.

Навіть такий відомий радянський дослідник організаційної теорії та загальної теорії систем, як М. І. Сетров доходить до безапеляційного висновку: «Інформації немає, а є тільки її носії, які чуттєво сприймаються, ніхто ще не бачив ні як субстанцію, ні як властивість цю таємничу інформацію. Всюди ми виявляємо лише взаємодію цих матеріальних речовин, наділених енергією, і ніде не виявляємо того, що називають зазвичай інформацією. Чому? А тому, що її не існує в природі, як не існує флюїдів, флогістону, ефіру» [259, с. 101]. Настільки ж впевнено висловлюється і А. В. Соколов, стверджуючи, що інформація не є онтологічною реальністю, це – псевдофеномен (тому її й ніяк не можуть однозначно визначити), інформація – лише абстрактне поняття [268, с. 11].

Більш зважену позицію займає один із, без перебільшення, класиків теорії управління та системного підходу у радянській науці В. Г. Афанасьєв. У своїй чи не найвідомішій монографії «Людина: суспільство, управління, інформація. Досвід системного підходу» він акцентує увагу, передусім, на соціальній сутності інформації та трактує її у контексті марксистської теорії відображення: «Інформація, що циркулює у суспільстві, використовується в управлінні суспільними процесами, є соціальною інформацією. Вона представляє собою результат відображення – знання, повідомлення, відомості

про соціальну форму руху матерії та про всі інші форми її руху тією мірою, якою вони використовуються суспільством, залучені в орбіту суспільного життя» [9, с. 77].

У свою чергу, з боку радянських математиків і кібернетиків, які займалися вирішенням практичних питань кібернетизації суспільства, була наявна тенденція редукувати існуючі ідеологічні заборони шляхом абстрагування від вирішення філософських дискусій щодо онтологічної природи інформації взагалі та зосередитися виключно на прагматичних аспектах, де можна було переконливо продемонструвати отриманий господарський ефект.

Як типовий приклад такої позиції, можна привести слова академіка А. І. Берга, написані ним у передмові до збірки з промовистою назвою «Кібернетика на службі комунізму», що вийшла у 1961 р.: «Неясність філософської природи інформації та ЕОМ не повинна нас зупиняти. Адже ми дотепер не знаємо природи часу, що не заважає нам вимірювати його» [121, с. 4]. А. І. Берг стверджував, що жодна інша країна не зможе використовувати кібернетику так само ефективно, як Радянський Союз, оскільки кібернетика, головним чином, зводиться до вибору оптимальних методів виконання операцій і тільки соціалістична економіка може універсально використовувати ці методи. «В соціалістичному плановому господарстві, – писав О. І. Берг, – є всі умови для найкращого використання досягнень науки і техніки на благо всіх членів суспільства, а не окремих конкуруючих груп і привілейованої меншості» [121, с. 4].

З іншого боку, на протиположному погляді, які зводять поняття інформації до порожньої абстракції, існують і погляди, що відбивають протилежну крайність, – абсолютизацію інформації та її ролі у світобудові та суспільстві. Так далеко, наприклад, пішов в абсолютизації ролі інформації у світобудові російський фахівець з інформатизації І. Юзвішин. Свою концепцію він назвав інформаціологією «найбільш крупним природничим та надзвичайно

багатогранним глобально-космічним узагальненням ХХ століття», тому що вона «пропонує механізм пояснення всіх процесів та явищ природи, основою яких є відношення (інформація)» [335, с. 586]. В ній І. Юзвішин стверджує «Інформація – це фундаментальний генералізаційно-єдиний безначально-безкінечний законопроцес резонансно-сотового, частотно-квантового і хвильового відношення, взаємодії, взаємопроникнення і взаємозбереження (у просторі і часі) енергії, руху, маси та антимаси на основі матеріалізації та дематеріалізації в мікро– та макроструктурах Всесвіту». По суті, своїй інформаціології І. Юзвішин надає теологічний статус, так як інформація виступає у нього універсальним деміургом усього суцього і якби це поняття замінити на слово «бог», то ми отримали би концепцію схожу на класичний пантеїзм (у дусі Б. Спінози, В. Гете та ін.).

Як би там не було, зі спробами визначити поняття «інформації» та збагнути її сутність, саме стрімке накопичення інформації, пришвидшення його темпів та породжені ним зміни у способі виробництва та в укладі суспільного життя, стали наріжним каменем побудови практично всіх без винятку теорій інформаційного суспільства. Так, ще Дж. Хакслі зазначав, що «темп еволюції за час історії людства став у сто тисяч разів швидшим, ніж темпи розвитку в доісторичний період. Винаходам і удосконаленням, які зародилися 50 000 тис. років назад, у час раннього палеоліту, знадобилися тисячоліття, щоб прийти до завершення. Із приходом стійкої цивілізації строк розвитку змін скоротився до століття. Рівень змін, що виріс за останні п'ять тисяч років, став особливо помітним в останні триста років» [354, р. 8-9].

У сучасній науковій вітчизняній літературі доволі часто концепція та поняття «постіндустріального» та «інформаційного суспільства» по суті ототожнюються (з різних причин: або ж спираючись на те спільне, що є між ними, або ж виходячи з їх органічно-генетичного зв'язку та співпадіння предметних меж описуваної соціальної реальності). Скажімо, автори аналітичної доповіді «Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору

безпеки України (система безпеки підприємництва)» із повною впевненістю зазначають: «Нові вимоги, що диктуються становленням «постіндустріального» або «інформаційного суспільства» й активізацією глобальних процесів, актуалізувались у сфері управління соціально-економічними процесами, організації безпеки економічної діяльності, як основного фактора утвердження національної самоідентифікації сучасної України» [276, с. 10]. Таким чином, це може означати, що вони або ж взагалі не бачать принципової різниці між зазначеними поняттями, або ж вона не є суттєвою щодо конкретної сфери їх дослідження.

З аналогічних позицій виходить, скажімо, й російський дослідник К. В. Маркарян, який вважає, що «... генезис постіндустріального (інформаційного) суспільства у ХХІ ст. став реальністю, що повною мірою підтверджено серіями робіт авторів 90-х років, у числі яких необхідно виділити роботи Етціоні, Дракера, Тоффлера, Кастельса, Фукуями та багатьох інших. Перехід до постіндустріального суспільства надає соціально-економічній системі нову якість в результаті перетворення інформації в ключовий фактор виробництва і переважаючий тип продукту, а також поточних змін у мотивах поведінки економічних суб'єктів та економічної політики держави» [156, с. 55-56].

При цьому, як ключову ланку змін, що тягне за собою перебудову усіх сфер суспільного життя, К. В. Маркарян розглядає формування єдиного інформаційно-комунікативного простору: «... розвиток інформаційних мереж дозволяє по новому побудувати всю систему організації обліку, контролю, прийняття рішень і здійснення інших управлінських функцій у постіндустріальній державі. Формування єдиного інформаційно-комунікативного простору дозволить дійсно, не лише соціально і інституціонально, але й технологічно, об'єднати в єдиний комплекс: а) постіндустріальну корпоративну державу, б) господарюючі суб'єкти,

в) громадян і, нарешті, г) інститути громадянського суспільства та управління країною» [156, с. 64].

У довідковій, навчальній та освітній літературі (зокрема, енциклопедіях, підручниках, посібниках, словниках тощо) окреслилося консенсусне, по суті, розуміння інформаційного суспільства, як з приводу його детермінуючих чинників та конкретних ознак, так і стосовно меж визначення самого поняття. Як правило, їх автори ідуть по шляху синтезування найбільш значущих підсумків із творчого доробку різних концепцій та їх компліментарного поєднання. Крім того, вони загострюють та актуалізують саме ті моменти, що видаються їм доречними з точки зору більш глибокого розкриття змісту відповідних навчальних курсів.

Так, наприклад, автори підручника «Політологія», виданого Російською академією державної служби при Президенті Російської Федерації, констатують: «Стрімкий прогрес технологій у сферах інформатизації і телекомунікацій дає провідним світовим аналітикам підстави стверджувати, що ХХІ ст. ознаменується створенням Глобального інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство – це ступінь у розвитку сучасної цивілізації, що характеризується збільшенням ролі інформації та знань у житті суспільства, зростанням частки інфокомунікацій, інформаційних продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті (ВВП), створенням глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів та задоволення їх соціальних та особистісних потреб в інформаційних продуктах та послугах» [194, с. 503].

«Це суспільство, – вважають автори вказаного підручника, – буде представляти собою нову ступінь у розвитку сучасної цивілізації, що характеризується створенням глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективні комунікації, задоволення соціальних та особистісних потреб громадян в інформаційних продуктах та послугах. Сучасний

інформаційний простір характеризується постійним примноженням, ущільненням і глобалізацією комунікацій. Він в усе більшій мірі починає залежати від розвитку комунікацій, заснованих на сучасних інформаційних технологіях. У кінці ХХ ст. відбулося формування і становлення нового комунікаційного каналу – комп'ютерних мереж, що отримали найбільш потужне втілення у глобальній мережі Інтернет» [194, с. 503-504].

В соціологічній енциклопедії, виданій у 2003 р., дається наступне визначення цьому поняттю: «Інформаційне суспільство – поняття модернізаційної парадигми філософії історії і соціальних дисциплін, згідно якій будь-яке суспільство проходить наступні стадії у своєму розвитку: 1) аграрне (до індустріальне, традиційне); 2) сучасне (індустріальне); 3) постсучасне (постіндустріальне. інформаційне). Інформаційне суспільство розглядається як якісно новий період у розвитку цивілізації. ... Головним фактором суспільних змін стає виробництво і використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає фактором формування нової соціальної структури суспільства, нових моделей управління» [135, с. 386].

«Політична енциклопедія», видана у 2012 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, містить визначення, яке синтезує в собі основні сутнісні характеристики предмету дефініції: «Інформаційне суспільство – суспільство з високим рівнем інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке: а) здатне продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; б) має розвинену інформаційну інфраструктуру; в) забезпечує доступність необхідної інформації всім членам суспільства; г) має велику частку працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки. Інформаційне суспільство характеризується визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційного сектору економіки (виробництво, зберігання, обробка, передавання і споживання

інформації) – одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який являє собою рушійну силу науково-технічного, соціально-економічного і культурно-освітнього прогресу» [15, с. 299].

Приведений у даному підрозділі аналіз різноманітних спроб визначення та концепцій інформаційного суспільства, його генези та еволюції демонструє надзвичайну складність, плинність та неоднозначність теоретичного осмислення вказаного соціального феномену. Постійне прискорення розвитку інформаційно-комунікативних технологій, продовження зростання їх впливу на всі сфери життєдіяльності людства у глобальному масштабі та неперервна увага науковців до теоретичного аналізу та осмислення вказаних процесів дають підстави зробити висновок, що поняття «інформаційного суспільства» у сучасному науковому дискурсі принципово неможливо звести ані до чітко окресленого однозначного визначення, ані до низки концептуальних моделей різних авторів, які дескриптивно відображають його сутнісні риси (хоча, безумовно, спроби його тлумачення на певному рівні наближення можуть включати в себе і те, і інше). Парадигма «інформаційного суспільства» носить відкритий характер через те, що її сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому.

1.2. Узагальнення теоретичних засад формування інформаційного суспільства в світовій науковій думці.

Експлікація тенденцій, спричинених чинниками глобальних змін, які зазвичай пов'язують з концептом «інформаційного суспільства», свідчить про те, що йдеться не лише і навіть не стільки про наділення цього самого «суспільства» новими атрибутивними властивостями, але й про змістовне інше наповнення самого поняття «суспільства». Так, зокрема, домінування інформаційно-комунікативних складових у глобалізаційних процесах

спричиняє такий вплив на структурно-функціональний зріз політичних систем сучасності, що призводить, фактично, до втрати значимості деяких атрибутів суспільства класичних моделей.

Так, наприклад, за однією із таких моделей, зроблених Толкотом Парсонсом, соціетальна інтеграція, тобто інституалізація структурованого нормативного порядку макрорівня, потребує не лише легітимації, але і відповідної політичної організації. Зокрема, серед критеріїв самодостатності такої інтеграції він виділяє контроль над певною територією. Це, за словами Т. Парсонса, «фундаментальний імператив, пов'язаний з необхідністю єдності управлінських інститутів. Більше того, це – головна причина, за якою ні один функціонально специфічний колектив – чи то церква, чи комерційна фірма, не може називатися суспільством» [183, с. 110]. Саме політична система забезпечує колективне ціле покладання та реалізацію поставлених завдань, а також підтримку територіальних меж суспільства. без чого неможливе його виділення у самодостатню соціальну систему. «Для досягнення важливих, з точки зору колективу, цілей соціальні структури організують колективні дії – як на широкій, що охоплює все суспільство основі, так і на більш вузькій, обмеженій територіально, або функціонально... В силу територіальної спільності місця проживання, роботи, релігійної і політичної діяльності та інших факторів підтримання нормативного порядку не може бути відділено від контролю за поведінкою у межах визначеної території» [183, с. 105].

Нормативні моделі, які визначають, що у даному суспільстві вважається належним, законним та очікуваним чином дії та взаємодії», Т. Парсонс визначає як інститути [182, с. 110].

Таким чином, концепт «суспільства», який має досить довгу та складну історію, у Т. Парсонса пов'язаний переважно з національними державами, такими, якими вони склалися в епоху Модерну, з усіма їх суттєвими ознаками (у тому числі, з їх територіальною визначеністю).

Як зазначає з цього приводу один з послідовників Т. Парсонса Едвард Шилз, «соціальна система є суспільством лише у тому випадку, якщо вона не входить у якості складової частини у крупніше суспільство... Суспільство – це не просто сукупність об'єднаних людей, первинних і культурних колективів, що взаємодіють та обмінюються послугами один з одним. Всі ці колективи створюють суспільство в силу свого існування під спільною владою, яка здійснює свій контроль над територією означеною кордонами, підтримує та насаджує більш чи менш спільну культуру. Саме ці фактори перетворюють сукупність відносно спеціалізованих первинних корпоративних і культурних колективів у суспільство» [328, с. 345].

Не менш радикальні перетворення в епоху переходу до інформаційного суспільства переживає і такий класичний інститут національної держави, сформованої за канонами Модерну, як громадянство. Хоча, як вірно підмічає італійський дослідник Джорджо Агамбен, його перетворення почалися значно раніше і навіть з інших причин. Так, описуючи статус інтернованих осіб в Європі після Першої світової війни, він зазначає, що «зв'язка народження – нація, яка послужила основою для нового національного суверенітету у Декларації 1789 року, уже втратила свою здатність здійснювати регуляцію автоматичним чином. З одного боку, національні держави здійснюють масштабну регенерацію природного життя, розрізняючи всередині його життя справжнє і голе, полишене будь-якої політичної цінності...; з другого – права людини, що мали сенс лише як умова прав громадянина, все більше і більше віддаляються від останніх і використовуються поза контекстом, пов'язаним із громадянством. Передбачувана мета подібного використання – репрезентувати і захистити голе життя, все частіше і частіше виміщається за межі національної держави, щоби потому перекодувати її в нову національну ідентичність» [2, с. 168-169].

Утім, повертаючись до сучасності, той же Д. Агамбен визнає: «Розрив між гуманітарним і політичним, який переосмислюється сьогодні, є

останньою фазою розподілу прав людини і прав громадянина. Гуманітарні організації, які нині все більше і більше примикають до наднаціональних організацій, у підсумку можуть збагнути людське життя лише в образі голого життя... і тому опиняються, всупереч самим собі, у тайному союзі із силами, проти яких повинні боротися» [2, с. 169].

Нескладно помітити, що сучасні спільноти, які бурхливо виникають, розвиваються, змінюються та розпадаються під впливом трансформаційних процесів та випереджаючого розвитку інформаційно-комунікативної сфери, часто не відповідають вказаним вище атрибутивним ознакам суспільства та національної держави класичної моделі для «Модерну як незавершеного проекту» (послугуючись висловом Ю. Габермаса) [313, с. 40-52]. Йдеться, зокрема, про те, що їх функціонування визначається соціальними практиками, яким властиві над- або поза державність, екстериторіальність і таке інше.

На небезпеку втрати національною державою своїх класичних функцій в умовах глобалізації, а через це, власне, і суверенітету вказує А. Кочетков. На його думку, щоб запобігти таким тенденціям, держава повинна посилювати свою функціональну спроможність, у тому числі, і за допомогою сучасних ІКТ [136, с. 63-75].

У таких умовах безпрецедентно зростає варіабельність типів індивідуальної та групової самоідентифікації та відповідних їм моделей соціальної поведінки і ієрархій нормативних цінностей, що надзвичайно урізноманітнює й ускладнює і без того різноманітну та складну суб'єктну основу постаючого світового інформаційного суспільства. Тому набуває ще більшої актуальності методологічне застереження П. Штомпки відносно неспроможності класичних соціологічних моделей суспільства, які не відкривають «причинного механізму поширення все проникаючої тенденції до диференціації... не дозволяють дати історично обґрунтований аналіз наслідків, побічних ефектів та напружень, що виникають у результаті

диференціації у різноманітні епохи, а також досить численні випадки відступлень, структурних зливань, об'єднань і т. п.» [332, с. 164].

Різнманітні концепції інформаційного суспільства (чи то як постіндустріального, чи то в якихось інших своїх моделях) з часу їх появи і до сьогодні не перестають викликати на свою адресу значний масив наукової критики як конкретного характеру (щодо окремих висновків чи положень), так і засадничого (де ставляться під сумнів їх загальнотеоретичні та методологічні висхідні положення). Суттєво різниться така критична література і щодо інтенсивності негачії предмета критики – від повного заперечення та відторгнення до спроб корекції чи удосконалення певних положень.

Так, британський вчений-соціолог Борис Франкел розглядає різноманітні теорії, що кладуть в основу розвитку суспільства технологічний детермінізм, як то – постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства та їм подібні (зокрема, він більш детально зупиняється на критичному аналізі поглядів Е. Тоффлера) – як своєрідні продукти сучасного утопічного дискурсу. Ці різноманітні, як він їх називає, «панорами неминучих суспільств майбутнього» об'єднує одне – «виведення основних рис утопічного суспільства майбутнього із тенденцій розвитку певних сфер у сучасності, незалежно від того, як ці тенденції оцінюються – негативно чи позитивно». Б. Франкел відзначає, що у запропонованих подібними творами «сценаріях майбутнє впливає з чинних екологічних, соціальних, політичних, технологічних, демографічних, економічних, трансцендентних, моральних тенденцій. Із цих тенденцій виводяться як оптимістичні, так і песимістичні картини. Маємо достатньо підстав називати ці ... категорії утопій утопіями інерції» [310, с. 12-13].

Окрім наведених вище суто методологічних застережень, не менш важливими і актуальними, з точки зору дисертанта, є критичні зауваження Б. Франкела щодо соціально-політичних наслідків радикальних суспільних

зрушень у зображенні апологетів різних варіантів «технологічного оптимізму» (зокрема, Е. Тоффлера та інших).

Адже, цілком слушними є наступні міркування Б. Франкела з цього приводу : «Однією з головних проблем, що постають у зв'язку з традиційним поділом суспільного життя на «державу» й «громадянське суспільство», є те, що, хоча більшість теоретиків і активістів легко визнають політико-адміністративну роль і функції державних інституцій (навіть при тому, що більшість ігнорує економічну й соціокультурну роль держави), немає згоди стосовно всіх тих відносин та інституцій, що вважаються приналежними до «громадянського суспільства». Отже, протягом декількох поколінь політичних теоретиків лівих і правих, точаться розмови про «відмирання держави», «мінімальну державу», «громадянське суспільство проти держави» і т. п. Але ті самі суспільні сили й технологічні інновації ... роблять ці розрізнення між «сім'єю», «економікою» і «державою» все більше й більше історично застарілими. Адже, мірою того, як «економіка» проникає в домівку й трансформація індустрії послуг, організації дозвілля, соціального забезпечення, засобів комунікації та освіти (спричинена революцією в мікроелектроніці), руйнує межі між старими сферами «громадянського суспільства» і «держави», політична мета звільнення «громадянського суспільства» від «держави» стає все більш сумнівною. Або ми орієнтуємося на бездержавне суспільство – вірогідно організоване навколо «базових комун» – і намагаємося довести здійснимість цієї постіндустріальної утопії, або ж ми змушені визнати, що державні інституції не є просто політико-адміністративним апаратом... і надалі відіграватиме важливу роль у розвитку суспільних відносин, які зазвичай приписують «громадянському суспільству». Якщо ми це визнаємо, тоді постають такі запитання : які державні інституції нам потрібні, хто їх контролюватиме, як їхній розмір і масштаб вплинуть на рівність і свободу та, зрештою, як створити ці нові постіндустріальні інституції?» [310, с. 214-215].

Особливо поширеною у критичній рефлексії теорій інформаційного суспільства є формулювання кола застережень стосовно запобіганню їх абсолютизації (або ж окремих їх положень) та явно чи імпліцитно властивих деяким із них претензій на монополізацію дескрипції сучасної соціальної дійсності.

Так, наприклад, автори колективної монографії «Соціальне : витоки, структурний профіль, сучасні виклики» задаються достатньо обґрунтованими сумнівами щодо гносеологічного статусу теорій інформаційно-комунікативного (найширше за охопленням поняття) суспільства. Вони формулюють низку ключових питань з приводу коректності їх понятійно-категоріального апарату : «Інформаційно-комунікативне суспільство – реальність вельми суперечлива. Про яке суспільство йде мова? Інформаційне і комунікативне як суму достатньо добре відомих характеристик? Чи інформаційно-комунікативний профіль суспільства є деякою новою якістю, що вимальовується із синтезу інформаційного та комунікативного?» [272, с. 202].

Автори вказаної монографії також цілком слушно вказують на існування низки парадоксів сучасного інформаційно-комунікативного світу, що, у свою чергу, дещо суперечить переважно оптимістичним прогнозам та очікуванням творців принаймні більшості теорій інформаційного суспільства. Таких парадоксів вони нараховують щонайменше сім.

Перший парадокс інформаційно-комунікативного світу полягає в тому, що «суспільство знання», що наближається до нас, стало стрімко відтворювати «суспільство незнайків», або «нічого незнайків», як їх називає І. Валлерстайн. Глибокий розрив інформації і знань, матеріалу, що отримується і інтелектуально перероблюється, інтерактивного і комунікативного, вже сьогодні виявляє повсюдно тривожні тенденції : відбувається «стиснення середніх страт», стрімко ростуть демографічні розриви і міграційні рухи, розширюється рух «нічого незнайків» [49, с. 138-

139]. На думку І. Валлерстайна, в найближчі сорок – п'ятдесят років світ-система опиниться у стані гострої моральної та інституційної кризи і головним завданням стане творення нового соціального порядку [48]. Науково-технічна інформація і масова інформація призначаються немов би для різних соціальних груп, причому група, орієнтована на перший вид інформації, останнім часом пропорційно зменшується. Інформація про соціальну подію, згідно Ж. Бодрійяру, є тотожною деградованій формі цієї події. Маса продукує нерозрізненість, «потребуючи критичної оцінки повідомлення, вони надають перевагу медіуму, що занурює в гіпноз. Гіпнотичний стан вільний від смислу... Він має місце там, де царює медіум, ідол, симулякр... – для мас. Повідомлення, ідея, істина... – для деяких «вибраних» [40, с. 43].

Другий парадокс інформаційно-комунікативного світу, що витікає з першого, полягає у можливості потенційної втрати сучасним суспільством лідируючої ролі, незважаючи на безперечно лідируючі інформаційно-комунікативні технології. Це викликано руйнуванням зв'язків не лише між верхами та низами, але й між віковими когортами, а також між численними (та поліетнічними) культурними групами. Молоді громадяни суспільства «загального благоденства», а також прилягаючої до нього молодь постмодерністської периферії стрімко втрачають уявлення про оточуючу реальність та своє місце в ній. Як зазначає з цього приводу Н. В. Романовський, західні фахівці все більше звертають увагу громадськості на метаморфози, що відбуваються із поколінням кінця 80-х років: «Їх стурбованість викликає тенденція, що проявляється в ЗМІ і здобуває ще більш потужні технічні можливості комп'ютера, – маніпулювання свідомістю та поведінкою громадян. ... Покоління, що виростили в середовищі нових засобів комунікації, можуть втратити усвідомлення суперечності віртуального світу і дійсності. Щоб мислити «порятунок реальної реальності», її слід лише звести до становища однієї з можливих реальностей

серед багатьох – як це робиться кнопкою «вибір реального життя» в меню віртуальних реальностей. Таке покоління ... дозволить робити з собою все, що завгодно» [253].

Третій парадокс інформаційно-комунікативного світу, на думку авторів зазначеної колективної монографії, полягає у тому, що впровадження інформаційних технологій дозволило два різноспрямованих кількісних і якісних стрибка: до інтеграції людського суспільства як глобальної соціальної спільноти, зв'язаною «всесвітньою павутиною», і, в той же час, до його дезінтеграції, яка веде до «зникнення» соціального і появи «кастомізованого» і «атомізованого» співтовариства окремих індивідів. «Системні медіа», що актуалізують світові події, за всієї своєї універсальності і технологічності, пов'язують людей досить умовно. ЗМІ, як відомо, ретранслюють та формують вектор суспільних емоцій, настрою та інших соціально-психологічних феноменів, тобто те, що, згідно Г. Тарду, визначило свого часу народження феномену публіки [286]. Як вказують дослідники, сучасна «символічна публіка» за такими своїми характеристиками як рухомість та нестійкість дуже нагадує стихійно виникаючий натовп, який вже став предметом дослідження в кінці XIX – на початку XX ст. Але якщо натовп формується в результаті безпосередніх контактів, то «символічна публіка» – в результаті опосередкованого інформаційного впливу. «Символічна публіка», виникаючи як результат інформаційних впливів, проживає короткочасне афективне життя під впливом, користуючись виразом К. Ясперса, «несвідомо розповсюджуваних психічних установок» [337].

Четвертий парадокс інформаційно-комунікативного світу полягає в актуалізації моменту часу і створенні простору «позачасу», акцентуації на теперішньому і одночасно позаісторичному існуванні. Широко практиковані заклики сучасних медіа «залишайтеся з нами», «сьогодні», «тут і зараз», «онлайн», «в режимі реального часу» породжують відповідні масові установки, формують особливу позачасову і позаісторичну свідомість аудиторії.

П'ятий парадокс інформаційно-комунікативного світу проявляється в жорсткому методологічному розділенні, здавалося б, схожих та близьких понять – «діяльності» та «виготовлення». У методологічному плані з колишнім, добре знайомим нам соціальним співвідносився діяльнісний підхід, основою якого була безпосередня людська праця, спрямована на об'єкт. Із новою соціальністю співвідноситься інша практика – практика «виготовлення» (англ. – *making*), об'єктом якої виступає суб'єкт та його свідомість. Вона виражена в тому, що новини дня вже не стільки транслуються, скільки «виготовляються», імідж виготовляється, публічна сфера в цілому також виготовляється. «Виготовлення» новин, іміджу, політики і т. п. стало одним із найбільш прибуткових занять, що має колосальну кількість замовників, а соціальний конструктивізм став найбільш затребуваною теорією та практикою. Виникла досить своєрідна «діяльність по виготовленню», формою прикладення котрої став не об'єкт, а суб'єкт та його свідомість. За «виготовленням» чогось завжди криється суб'єктивна складова – «виготовлення публіки», «виготовлення людини» «виготовлення» потрібних цільових груп, інтерактивних аудиторій, громадської думки тощо.

Шостий парадокс інформаційно-комунікативного світу детермінується попереднім та стосується самої екзистенції людського буття, його онтології. Згідно йому, категорії «бути» та «мати» заміщуються категоріями «здаватися» та «користуватися», визначаючи для людини новий буттєвий статус – фрагментарного суб'єкта. Даний парадокс тягне за собою як позитивні, так і негативні практичні наслідки. Суб'єкт, що здатен, теоретично необмежено ділитися, може «розсипатися» на фрагменти, а потім знову збиратися спеціалістами «прогресивної комунікації», які володіють для цього спеціальною технологією – «шиз-аналізом» (за термінологією А. Барда та Я. Зондерквіста) [14, с. 205]. Шведські соціологи А. Бард та Я. Зондерквіст для аналізу такої специфічної роздвоєності сучасної людини вводять спеціальне поняття – «дивідуум». Своєрідність онтологічного та соціального

статусу «дивідууму» обґрунтовується ними тим, що він може «бути» в соціальному і віртуальному просторі та «мати» в соціальному та віртуальному часі. Це означає, зокрема, бути комп'ютерно грамотним та мати можливість цю грамотність застосувати – на домашньому комп'ютері, в Інтернет-кафе чи на роботі. Одночасно він може «здаватися» багатоликими гранями своїх образів, ідентичностей та іміджів і «користуватися» повнотою віртуального світу в глобальній мережі, у якому немає соціальних обмежень, але є максимальна самопрезентації та самореалізації. По мірі того як епістолярна культура листа, який сприймався як подолання простору, стає цивілізацією електронного листа, який долає час, суб'єкту, на думку А. Барда та Я. Зондерквіста, відкриваються нові перспективи нічим не обмеженого самовиявлення і користування. У той же час, прагнення до вдавання та користування обмежує буттєвий горизонт суб'єкта перетвореннями власної свідомості.

Для А. Барда та Я. Зондерквіста саме «дивідууми» стануть новою правлячою елітою після капіталізму. Але у їхніх опонентів виникає щодо цього ціла низка сумнівів. Чи будуть «дивідууми» здатні бачити суспільний світ за межами власного вдавання? Чи зможуть вони вийти за кордони самосвідомості? Який світ побудують «користувачі»?

Такі сумніви базуються на тому, що людина виступає перед лицем «інформаційно-технологічного» в особливому статусі «буттєвості»: то як функція, то як об'єкт, то як атрибут, то як клієнт, то як електорат, то як споживач, то як користувач. У всіх цих випадках попит на людину має лиш частковий характер, залежно від того, який цільовий «фрагмент» потрібно «мати» сьогодні комунікації. Такі суб'єктні фрагменти суттєво відрізняються від ролей. Роль людини в суспільстві підпорядкована соціальним взаємодіям та витікає з них. Тоді як фрагментованість суб'єкта є наслідком інформаційно-технологічних процедур, що розщеплюють і перетворюють класичні ролі на багатоманітні об'єктні ознаки, які відповідають цілям

політичних, економічних та інших акторів. По суті, мета фрагментованості людини полягає у зведенні його до речі, що має множинність семантичних значень та конотацій, до серійності, поміщеній у деякий структурний код предметного світу. І знаки речей, і сама людина як річ тим самим все більше відриваються від референтного, тобто власне людського (особистого та родового) сенсу. У володінні річчю «розігрується дискретність серії» [41, с. 111]. І тоді інша людина вже не може бути зрозумілою у своїй цілісно-особистісній ідентичності, а лише як дещо дискретне, – припускає Ж. Бодрійяр.

Ще К. Ясперс, задовго до появи теорій інформаційного суспільства, вважав, що на теоретичному рівні абсолютизація людської цілісності не має сенсу. Для нього було очевидним, що «людина як ціле не може бути самостійним предметом наукового дослідження чи викладання. Те, що пізнається, вичерпує себе в особливостях та відносних цілісностях». Антропологія в цьому сенсі, за К. Ясперсом, виступає як безкінечний процес самопрояснення, так само як і часткові знання про людину – це «лише засіб такого самопрояснення» [338, с. 898].

Нарешті, сьомий парадокс інформаційно-комунікативного світу коріниться, як вважають автори цитованої монографії, у кардинальній різноспрямованості векторів розвитку інформаційного та комунікативного. Інформаційне (мова йде про інформаційні технології з виробництва мас-медійної продукції) за своєю природою призначене для масового користувача і покликане нести йому знання, ділову інформацію, форми розваг і таке інше. Інформаційне стає все більше масовим, пристосовуючись до «нижнього» порогу потреб чи задоволень та обслуговуючи, по суті, егалітарну культуру, у яку на таких же егалітарних та загальнодоступних правах інформаційного проведення часу включається і так звана еліта. Тому, з одного боку, інформаційне немов би нівелює соціальний розрив и робить світ інформаційного універсуму загальнодоступним і загальнолюдським. Проте, з

другого боку, інформаційне не конструює і не творить новий соціальний простір комунікативного, поглиблюючи соціальний розрив одним лише створенням вигляду, що його зовсім немає. Водночас інформаційне вперше позбавляє еліту багатовікової привілегії на духовну творчість, опускаючи її в інформаційному просторі до суто демонстраційного рівня. Внаслідок чого еліта все менше відчуває відповідальність за суспільство.

Комунікативне за своєю природою є основою інтерсуб'єктивного, а значить, суспільного, соціального. У комунікативному просторі зосереджений раціональний дискурс та ведеться фаховий діалог між вченими, експертами, інтелектуалами. Але в інформаційно-медійній культурі, далекій від спілкування та діалогу, комунікативне як таке стає все більш проблематичним феноменом. Інформаційний простір в таких умовах немовби «не чує» комунікацію в суспільстві. Простір спілкування не лише з владою, але і з будь-якою іншою структурою, повністю орієнтований виключно на інформаційний ресурс, практично зникає зі світу моральних цінностей.

Формування та розвиток інформаційного суспільства не повинні відбуватися поза межами етично-моральних орієнтирів та без огляду на них як критеріїв спрямованості науково-технічного прогресу та соціально-економічних, політичних і культурних перетворень.

Тим більше, що для будь-якого суспільства (а особливо – інформаційного) актуальне застереження, яке висловили фахівці з соціальної психології Д. ван Кніппенберг та М. Хогг, «Влада не тільки впливає на стратегічний вибір, такий як рівень вимог і використання загроз. Вона також управляє обробкою інформації про інших людей» [147, с. 283].

Згідно застереженню Ю. Габермаса, за цілераціональними (сам термін обґрунтований Максом Вебером, як дія осмислена, спрямована на досягнення чітко усвідомлюваних цілей самим індивідом, який діє і використовує для їх реалізації засоби, визнані ним адекватними [51]) та інструментальними діями була втрачена найбільш суттєва частина – моральна дія, що є передумовою

будь-якої суб'єкт-об'єктної взаємодії взагалі. Криза модерну, зокрема, за Ю. Габермасом, проявилася в автономізації та поляризації суспільних підсистем, фрагментації соціального цілого, центробіжних тенденціях та акценті на самоцінності окремих соціальних складових, у тому числі, й таких, (якщо екстраполювати думку німецького філософа стосовно нашої теми), як інформаційні носії та ресурси. Кожна суспільна система чи асоціація, дистанціюючись від інших і вважаючи себе самоціллю, є насправді між тим лише частиною цілого, що структурується корпоративними намірами чи інтересами[314, с. 289].

У одній зі своїх останніх робіт, у розділі з промовистою назвою «До розуму публічної сфери» Ю. Габермас відзначає: «Враження комунікативного розрідження політики виникає у зв'язку з трьома взаємозалежними, стосовними всього суспільства процесами розвитку, які дали привід говорити про «інформаційне», «мережеве» та «медійне» суспільства. Мова йде про виникнення деякої інформаційної економіки, з тим про згадане згущення та прискорення комунікаційних потоків взагалі та, нарешті, про революцію в комунікаційних технологіях. ...динаміка масової комунікації видає умови влади, яка насміхається над припущенням про вільну гру аргументів: влада мас-медіа вибирати повідомлення і вирішувати про момент та спосіб їх пред'явлення такою ж мірою відноситься до рис внутрішньо притаманних масовій комунікації, як для сфери політичної публічності характерно, що інші актори застосовують свою владу з метою спричиняти вплив на порядок денний, на зміст і презентацію публічних тем» [315, с. 126-127].

Діалектична сплетеність тенденцій формування світового інформаційного суспільства із глобалізаційними процесами в цілому, безумовно, радикально прискорює трансформацію соціальної реальності у всіх її феноменальних виявах, та найбільш помітно – в ієрархії функціональних можливостей особистості, національної держави та світового

співтовариства. Як підкреслює У. Бек, «архітектура мислення, поведінки та життя в рамках просторів та ідентичностей державного суспільства руйнується в ході економічної, політичної, екологічної, біографічної глобалізації. Світове співтовариство допускає виникнення можливостей, які зламують політичну та громадську ортодоксію національної держави» [20, с. 117].

Одна з кардинальних суперечностей формування світового інформаційного суспільства як глобалізаційної тенденції полягає у тому, що збільшення обсягів та швидкості накопичення, обробки та розповсюдження інформації, здавалося, мало б призвести через поширення проєктивного прогнозування та передбачуваності соціальних процесів до підвищення рівня соціальної та індивідуальної безпеки та мінімізації ризиків людської життєдіяльності. Однак, узагальнення проявів сучасної соціальної реальності та їх системної взаємодії доводить, що вказана можливість не перетворюється на домінуючу суспільної динаміки. Більше того вона нівелюється, якщо не цілком, то принаймні значною мірою, протилежно спрямованими тенденціями – посиленням різноманітних ризиків практично у всіх сферах людської життєдіяльності та, відповідно, зниженням стосовно них прийнятних безпекових порогів.

Методологічною та рефлексивною реакцією на вказаний феномен стало обґрунтування та зростання впливовості концепту «суспільства ризику». Його теоретико-методологічні засади вперше були закладені німецьким дослідником Ульріхом Беком. Потім, питання аналізу сучасного суспільства як суспільства ризику стали в центрі уваги не менш впливових західних дослідників: Н. Лумана, Е. Гіденса та інших. Концепція «суспільства ризику», як і слід було очікувати, набула значного поширення з огляду на актуальність проблем, що вона аналізує для сучасного соціуму та їх глобального характеру.

Аварія на Чорнобильській АЕС – ось відправна точка, яку використовує У. Бек, характеризує суспільство ризику як неминучість соціальної онтології сучасної цивілізації. Вона стала для нього своєрідним маркером зворотної сторони взаємозв'язку та взаємозалежності сучасного світу. Для У. Бека очевидно, що ця катастрофа планетарного масштабу поділила час існування не лише українського суспільства, а й глобального соціуму на період «до» та «після». Досить часто Чорнобильську катастрофу не лише У. Бек, але й його послідовники та інші дослідники визнають вихідним чинником переходу до нової фази розвитку – суспільства ризику, головною з ознак якого є існування загроз різного походження й зумовлених ними ризиків. Сам же У. Бек з цього приводу зазначає: «...Підкоривши природу і поставивши її на службу цивілізації, людина виявилася беззахисною. Межі, за якими вона могла захиститися від небезпеки, перестали існувати. Кінцем можливостей дистанціюватися від загрози став Чорнобиль. ...Чорнобиль – це кінець «других», кінець усіх наших строго культивованих можливостей дистанціюватися один від одного, який став очевидним після радіоактивного зараження. Від бідності можна захиститися кордонами, від небезпеки атомної епохи – не можна» [19, с. 1].

У. Бек у центр свого дослідження суспільства ризику поставив соціальну архітектуру та політичну динаміку цивілізаційних загроз власному існуванню, які вчений конкретизував у наступних проявах. Це ризики, які виникають на найвищій стадії розвитку виробничих сил (зокрема, наслідки від впливу, недосяжної для сприйняття радіоактивності, шкідливих та ядовитих речовини в продуктах харчування). Вони вивільняють системно обумовлені, часто незворотні та невидимі, руйнівні сили, які проявляються лише в знанні про них (науковому чи ненауковому, достовірному чи ні). Засоби інформації та дослідження ступеня ризику стають стрижневими суспільно-політичними позиціями. Визначення та поширення ризиків зумовлюють соціально небезпечні ситуації. Хоча ризики певним чином

відображають соціально-класову структуру, однак підпорядковуються іншій логіці поширення : «ризик модернізації рано чи пізно стосується і тих, хто їх виробляє, і тих, хто одержує з них користь». Від ризиків, які загрожують здоров'ю, а також пов'язаних із легітимізацією багатства та доходів, не застраховані навіть багаті. Водночас, ризики спрацьовують на глобальному рівні, поширюючи та закріплюючи нерівність як між нерозвиненими та розвиненими країнами, так і у взаємовідносинах між самими розвиненими країнами. Ризики цивілізації – це великий бізнес; безмежна сукупність потреб, які постійно самовідновлюються та зростають. Економічний зиск від породжених ризиків одночасно стає підґрунтям небезпечних ситуацій та політичного потенціалу суспільства. У суспільстві ризику свідомість визначає буття. Потенціал суспільства ризику повинен аналізуватися в категоріях виникнення та розповсюдження знання про ризик. Громадськість та влада втручаються в раніше «аполітичні» сфери, проводячи «політику ліквідації «причин» самого процесу індустріалізації». Ведуться дискусії щодо визначення самих ризиків. У суспільстві ризику виникає політичний потенціал катастроф [19, с. 13-15].

Проблему виявлення рівня ризику у суспільному житті можна вирішувати шляхом створення правильного комунікативного поля, у якому здійснюється діалог між різними концепціями та оцінками ризику, що існують у суспільстві. Проте наряду з ними є небезпека виникнення «комунікаційного ризику». Завдяки всесвітній павутині ризики імплантуються в тканину інших соціальних організмів, взаємно переходять один в одного, викликають кумулятивні ефекти. В результаті відбуваються взаємообумовлені зміни, загальне «захоплення» ризиком. З особливою яскравістю, як зазначає У. Бек, ця тенденція проявилася у подіях 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку. «Завдяки жахливим картинам Нью-Йорка, якась терористична група в одну мить зробилась новим глобальним актором, вступивши у протистояння з державою, економікою та громадянським

суспільством» [18]. Децентралізовані терористичні мережі показали, що вони можуть діяти як локально, так і транснаціонально, поза територіально. Теоретичні версії суспільства ризику були суттєво доповнені після терактів 11 вересня 2001 року, які ознаменували не лише кінець «періоду після «холодної війни», але й початок можливої загибелі усієї системи західної демократії.

Таким чином, згідно вченню У. Бека, соціальна та національна безпека громадян виявилися напряму пов'язаними з глобалізацією, що перетворює та видозмінює на наших очах не лише умови соціального життя людини, але й фактори ризику. Виклики ризику стають викликами демократії, громадянському суспільству, правовій державі та правам людини. «Індивідуалізація війни» спроможна, вважає У. Бек, призвести до загибелі демократії. Контроль за громадянами може стати необхідною мірою забезпечення безпеки. «Держава буде вступати в союз з іншими державами проти громадян, щоб відвернути загрозу, яка виходить від громадян» [18]. Громадянське суспільство опинилося, таким чином, під прицілом двох сил – держави, яка прагне чого б то не вартувало одержати свою колишню могутність і силу, та мережевих структур насильства, які проголосили війну проти цінностей індивідуальної свободи, громадянського суспільства і держави.

Ніколас Луман звертає увагу на те, що протягом усієї попередньої новітньої історії вся відповідальність за ризик та безпеку суспільства була безумовною прерогативою держави. На противагу цьому суспільство ризику акцентують інші актори управління: наднаціональні та субнаціональні. Рефлексивна активність наднаціональних структур управління, що доповнюється субнаціональними «точками реакцій», ставить питання про нові претензії на раціональність та про «контрольоване розширення сфери раціонального діяння» [150, с. 138].

Торкаючись методологічних аспектів управління ризиками в суспільстві ризику, Н. Луман показує деяку обмеженість раціоналістичної традиції, але разом з тим, наполягає, що відмова від неї була би помилковою. Він підкреслює, що раціоналістична традиція може привести вагомі докази на свою користь, і суперечити їй на такому рівні було б цілком недоречно. «Відмова від ризику, в особливості в сучасних умовах, означала б відмову від раціональності. І все ж залишається якась незадоволеність. Найзагальніший докір раціоналістичній традиції полягає в тому, чого вона не бачить». З точки зору Н. Лумана, для подолання цієї перешкоди варто перейти до спостереження «другого порядку» – спостереженню спостереження, розрізненням та розрізненим позначенням [150, с. 139].

Н. Луман звертає увагу також на те, що в сучасних західних дослідженнях поняття ризику розглядається як протилежність поняттю надійності. У політичній риторичі надійність набуває характеру загальноприйнятої цінності. Тому експерти все частіше починають використовувати поняття ризику, щоб математично (з широким застосуванням найсучасніших інформаційних технологій та комп'ютерного моделювання) уточнити своє прагнення до надійності і ступень розумно досяжного, чому відповідає перехід від детерміністського до ймовірнісного аналізу ризику. Експерти з надійності виступають, згідно Н. Луману, спостерігачами першого порядку. Виявлення ризику не є виключно питанням наукових досліджень, більшою мірою це політична процедура, яка повинна обговорюватися між суспільством та експертами. Це пов'язано з тим, що аналіз статистичних даних відбувається під впливом оціночних факторів, таких, наприклад, як вибір груп населення, що постраждало. Відбувається відбір і самих даних, і відповідних оцінок їх точності. Відомо, що маніпуляція статистичними даними існує з тих пір, як цими даними починає володіти вузьке коло осіб. Люди ж вимагають більше інформації, достовірної та кращої, скаржаться на утаювання інформації. «Для спостерігача другого

порядку проблема полягає у тому, що дещо, що вважається різними спостерігачами одним і тим же, продукує для них цілковито різну інформацію» [150, с. 147].

З точки зору Н. Лумана, щоб задовольнити обидва рівня спостереженнями за ризиками, поняттю «ризик» слід надати іншу форму за допомогою розрізнення ризику та небезпеки, у якому визначальну роль грає рішення. Повсюди, де є рішення, є і ризик. «Чим більше знаєш, тим більше знаєш, чого не знаєш, і тим швидше формується усвідомлення ризику. ...З цієї точки зору не випадково, що перспектива ризику означилася паралельно виділенню науки. Сучасне суспільство не є, таким чином, всього лише результатом сприйняття наслідків дій техніки. Початок йому поклало вже розширення дослідницьких можливостей і самого знання» [150, с. 151]. Тому, згідно Н. Луману, тема ризику лежить не в галузі предметного виміру, а складається зі стану часового та соціального вимірів.

На його думку, демократичні уряди не повинні повністю ігнорувати громадські оцінки ризику через те, що висновками вчених, які працюють на уряд, можна маніпулювати з таким же успіхом, як і чуттєвою оцінкою ризику. Проблема «мови ризику» актуальна і в умовах «індивідуалізованої війни», в яких зіштовхуються відмінні дискурси розуміння смерті. Згідно Н. Луману, саме поняття «смерть» є виключенням із твердження, що вільної від ризику поведінки не існує. «Строго кажучи, ризику смерті немає, але є лише ризик укорочування життя. Хто вважає життя вищою цінністю, тому слід порадити, щоб він висловлювався точніше – «довге життя» [150, с. 151].

Саме тому прибічники ситуативного підходу до ризику висувають проблему мови, на якій йдеться про ризик. Різні мови ризику (технологічна, наукова, повсякденна) дають різні твердження, кожне з яких легітимно використовує поняття ризику. А. Плоу і Ш. Кримські, зокрема, досліджуючи проблематику ризику, показують, що спеціалісти і неспеціалісти по-різному говорять про ризик, висуваючи в якості суттєвих для його оцінки інколи

протилежні аргументи. Ризик, на думку вказаних авторів, повинен бути вивченим у соціальному контексті, в якому проявляються його символічні значення, на відміну від тих значень, що приписуються ризику співтовариством технічних аналітиків. У символічному значенні ризику закладені культурні та емпіричні елементи, а в «традиційному» (технологічному) панує редукаціоністське начало, яке робить опертя на кількісних величинах. Ефективні рішення із приводу можливих ризиків, як вважають А. Плоу і Ш. Кримські, можливі, якщо брати до уваги як наукові й технічні, так і культурні контексти, в яких проявляються ризики. Суперечка між прибічниками статистичної і ситуативної точок зору на ризик є боротьбою не лише за вибір тих чи інших епістеміологічних (таких, що опираються на наукове знання) критеріїв, але і за зміни політичних позицій владних структур у прийнятті рішень з приводу тих чи інших ризиків [370, р. 4-10].

Окремим напрямом сучасної світової філософської та політичної думки стало трактування посилення глобальних ризиків сучасної загальнолюдської цивілізації (у тому числі й спричинених інформаційно-комунікативними процесами) через пов'язування їх із засиллям європоцентризму та цінностей і стандартів західного неолібералізму. Такі критичні оцінки робляться, як правило, прибічниками альтернативних систем цінностей та шляхів розвитку із країн, переважно, Азії, Африки та Латинської Америки.

Так, наприклад, турецький дослідник Ф. Асікель пише про агресивність (а не раціональність) західного духу, котрий імплантується в історичний розвиток інших суспільств. На його думку, мета такої імплантації – інституалізувати європоцентричне розуміння християнства та особливу роль Заходу в загальному комплексі соціальних теорій. Західний модерн – як класичний так і сучасний – демонструє в особі своїх найвидатніших представників (філософа Г. В. Ф. Гегеля, соціолога М. Вебера, політолога С. Хантінгтона) історичного культуралізму, або нову форму

європоцентризму, у підході до розуміння історичних змін та до деяких рис східних культур. Хантінгтон, наприклад, з точки зору Ф. Асікеля, сприймає лише один тип політичної системи всередині цивілізації – лібералізм. Конфуціанство та іслам, як випливає з його робіт, антагоністичні ліберальним політичним цінностям. За С. Хантінгтоном, зокрема, демократія можлива в Азії лише там, де конфуціанство привернено в лоно християнства, як, наприклад, у Південній Кореї. Це дає підстави Ф. Асікелю стверджувати, що такими ж помилковими є й інші інтерпретації визнаних західних теоретиків [341, р. 60-83].

Нарешті, будь-які концепції інформаційного суспільства як певної глобальної цілісності отримують жорсткий спротив та відторгнення від різного роду консервативно-реакційних об'єднань, які апелюють до своєрідно трактованих з патріархально-націоналістичних позицій цінностей традиційної культури та спекулюють на суперечностях і труднощах процесів модернізаційних реформ.

Як приклад, можна навести так званий «народний проект перетворення Росії «Майбутнє Росії», укладений членами «Редакційного комітету Концепції суспільної безпеки». Вони трактують визначальні характеристики сучасності як «глобальну кризу та загрозу розчленування Росії» [46, с. 171]. Своє кредо автори цього неурядового проекту формулюють наступним чином: «Ми не протистоїмо особистостям, але протистоїмо глобальній системі рабовласництва у будь-якій її модифікації. Ми – антисистемна народна опозиція і свою ідею (знання) праведного життєстрою доведемо до кожної руської людини. Руські люди, народи Росії, ніколи не приймуть життєві ідеали та неправедні принципи Заходу. І у зв'язку з цим, ми говоримо Вам твердо, конкретно і остаточно, говоримо з позиції наших праведних інтересів, інтересів наших дітей і внуків: ми, наші діти і внуки, завжди будемо жити тут, на своїй землі, в Росії! Будемо жити вільними та щасливими людьми, а не чиймись холопами! Будемо жити в соборності руської

багатонаціональної цивілізації, по руському, а це значить – по божеському, в любові та злагоді між собою і всім сущим!» [46, с. 171]. Сповнений пафосної риторики та далекої від наукової огульної критики всього західного, цей документ ставить за суспільні орієнтири реакційно утопічні ідеали, абсолютно відірвані від реальних тенденцій суспільного розвитку.

На думку М. С. Ковальової, з початком ХХІ ст. суспільний ризик набуває нового статусу – глобального ризику. В епоху постмодерну світова система постала перед неминучим ризиком після кумулятивного накопичення наслідків техногенних і природних катастроф та помилок, викликаних людським фактором. Ризик – визначальна характеристика життєдіяльності. Він всезагальний: на планеті немає місця екологічно, соціально та технологічно безпечного. Скрізь людина може стати жертвою фінансового краху, військової загрози, тероризму, епідемії... Виникла загроза самому існуванню людства. Індивідуальне та наукове осмислення глобального ризику ще на початковій стадії. Особливістю глобального ризику є те, що людина не може його контролювати, не застосовуючи техніку, яка і зумовила виникнення цього ризику. Ризик має штучний, рукотворний характер. Для захисту атомних електростанцій після Чорнобиля, з-поміж іншого, використовують багаторівневе комп'ютерне забезпечення управління. «Однак відомо, що складні комп'ютерні системи відрізняються такою особливістю, як допуск непередбачуваності її поведінки під час експлуатації. Відбулося ускладнення імовірнісного характеру такого явища, як ризик» [122, с. 19-27].

Інший дослідник В. В. Гришаєв зазначає, що «виробництво ризиків притаманне усім суспільним сферам: економічній, політичній, соціальній. За виробництвом ризику йдуть такі фази – розповсюдження, а потім споживання ризику. Однак, процес цим не завершується: споживання ризику одночасно призводить до його накопичення, не поглинання, а його акумуляції. Ризик стає зростаючим компонентом суспільного виробництва. Концентрація ризиків призводить до «ефекту бумерангу», тобто до універсалізації та

глобалізації ризиків, які порушують класові і національні межі. «Ефект бумерангу» породжує зворотній зв'язок, а споживання ризику одночасно є і початком його виробництва» [65].

Оскільки ризики зумовлені імовірнісним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, на розгортання яких впливає цілий ряд не прогнозованих, випадкових об'єктивних та суб'єктивних чинників, то це зумовлює неможливість керування суспільством як жорстко детермінованою системою. На думку українського фахівця з проблем міжнародної та національної безпеки А. Б. Качинського, аналіз ризику передбачає виокремлення основних його елементів: «можливість відхилення від поставленої мети, заради чого виконувалася обрана альтернатива; ймовірність досягнення бажаного результату; відсутність впевненості в досягненні поставленої мети; можливість виникнення небажаних наслідків (матеріальні або фізичні збитки, захворюваність, смертність тощо) при проведенні тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який ризикує; матеріальні, екологічні, моральні та інші втрати, пов'язані із впровадженням, обраної в умовах невизначеності, альтернативи; очікування загрози, невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації» [120].

Ціла низка дослідників цілком обґрунтовано акцентують увагу на серйозних ризиках, пов'язаних з використанням віртуальної реальності. У російсько-англійському глосарії термінів з інформаційного суспільства поняття віртуальної реальності трактується у двох сенсах: 1) у вузькому (технічному) – як комп'ютерні системи, які забезпечують візуальні та звукові ефекти, що занурюють глядача в уявний світ за екраном; 2) у широкому (абстрактному) як гаданий світ, створений в уяві користувача [256].

Методологічно принциповим для дослідження віртуальної реальності та ролі сучасних ІКТ у її відтворенні став відомий постулат канадського дослідника М. Маклюена про те, що «засіб повідомлення є самим повідомленням» [153, с. 9]. Аналогічних поглядів дотримується Н. Больц, за

словами якого, «мас-медіа – це індустрія реальності сучасних суспільств, і нерідко зображення в мас-медіа саме і є тією подією про яку повідомляють мас-медіа» [43, с. 29]. Ніби продовжуючи його думку, ще далі у своїх розмірковуваннях пішов М. Кастельс, який підкреслює, що «історично специфічним у новій комунікаційній системі, організованій навколо електронної інтеграції всіх видів комунікації від типографського до мультисенсорного, є не формуванням віртуальної реальності, а будівництвом реальної віртуальності» [119, с. 351].

Однією з перших історично-теоретичних робіт про віртуальну реальність стала книга американського журналіста Ф. Хемміта «Віртуальна реальність» (1993 р.), де було визначено наступні функціональні особливості розглянутого феномену на концептуальному рівні: 1) функції комп'ютера здатні кардинально змінюватися в залежності від удосконалення програмного забезпечення; 2) віртуальна реальність – оптимізований, більш «природний» для можливостей людини спосіб орієнтації у світі електронної інформації, створений на основі дружнього функціонально-інтерактивного інтерфейсу; 3) операції з компонентами віртуальної реальності потенційно цілком ідентичні операціям з реальними інструментами і предметами; 4) робота в середовищі віртуальної реальності супроводжується ефектом легкості, швидкості, носить акцентовано ігровий характер; 5) виникає відчуття єдності машини з користувачем, переміщення останнього у віртуальний світ – вплив віртуальних об'єктів сприймається людиною аналогічно «звичайній» реальності. Саме інтерактивні можливості віртуальної реальності роблять її настільки функціонально значимою [353, р. 18].

У відповідній статті енциклопедичного словнику «Історія філософії» (виданій 2002 р.) акцентується увага, зокрема, на тому, що у посткласичній науці «віртуальна реальність» – поняття, за допомогою якого позначається сукупність об'єктів наступного (нижче розташованого по відношенню до реальності, що породжує їх) рівня. Ці об'єкти онтологічно рівноправні з

«константною» реальністю, ... при цьому їх існування повністю обумовлено перманентним процесом їх відтворення продукуючою реальністю – при завершенні зазначеного процесу об'єкти віртуальної реальності зникають [106].

Фахівці у сфері соціальної психології А. В. Россохін та В. Л. Ізмагурова констатують, що, «занурюючись у віртуальну реальність, людина, як правило, входить в змінений стан свідомості, в якому зміст її несвідомого проєктуються не на зовнішній світ..., а на створені програмістами комп'ютерні зображення. Коли суб'єкт залучається у віртуальний сюжет, він своєю уявою домальовує мізерні комп'ютерні картини, наповнюючи їх значущим для себе особистісним змістом. Рефлексивна активність поступово слабшає, і віртуальна життя в цей момент стає для нього більш важливим, ніж життя в зовнішньому («реальному») світі» [254, с. 516].

Ще більші можливості віртуальна реальність надає для маніпулювання масовою свідомістю, зокрема, з метою встановлення над нею тотального політичного контролю, що, своєю чергою, несе в собі небачену раніше загрозу узурпації влади вузьким колом осіб та відлученням мас від реального політичного життя.

Посилення у ході формування інформаційного суспільства тенденцій перенесення складного континууму взаємовідносин особистісного та суспільного у віртуальну реальність, поширення мультимедійних засобів комунікації та видовищна візуалізація важливих, з точки зору суспільних інтересів, соціально-політичних процесів, надає ще більшої, ніж раніше, актуальності концепції «суспільства спектаклю». Сам термін «суспільства спектаклю» у його соціологічному наповненні вперше ввів у вжиток відомий французький дослідник Гі Дебор у книзі з однойменною назвою, написаною ще у 1967 р., але яка й по сьогоднішній день залишається одним із найбільш значних досліджень сучасного капіталу, ролі мас-медіа та суспільних відносин. На думку цього автора, суспільство спектаклю виникає на тій стадії

накопичення капіталу, коли він стає образом. Гі Дебор акцентує увагу читача на постановочному (або сценарному) характерові соціального життя як економічно доцільного з точки зору розвитку і функціонування капіталу, який підпорядковує собі крок за кроком не лише економіку, але й політику, культуру, освіту, дозвілля і т. д. Подібна «доцільність» є наслідком розвитку носія повідомлення, всесильного «медіуму», який оволодів багато вимірністю символічних та образних форм, що нестримно вторгаються у соціальний світ та перетворюють саму основу ролевого людського театру в сконструйований для людей спектакль [73, с. 31].

У своїй книзі Гі Дебор виділяє три основні форми, у яких розгортається суспільство спектаклю. Першою формою він вважає «суспільство концентрованого видовища», яке властиве тоталітарним диктатурам різного походження, як то – нацистського, чи сталінського типу. Другою формою він називає «суспільство дифузного видовища», яке характерно для країн традиційної буржуазної демократії і яке спонукає осіб найманої праці користуватися своєю свободою вибору для споживання широкого масиву запропонованих послуг. І, нарешті, у 80-ті роки ХХ ст., за Гі Дебором, відбувається трансформація суспільства спектаклю у свою нову, третю форму – «суспільства концентрованого видовища». Його автор характеризує як суспільство, що існує в умовах барочного калейдоскопу явищ життя, які перетворилися в свідомості людей на чисту символіку без будь-якої вказівки на змістовний акцент, в шоу-світ всюдисущої реклами товарів споживання і театральної рекламності політики.

Про таке ж, по суті, суспільство спектаклю, але вже у політичній сфері, писав у 80-ті роки й інший французький дослідник лівих поглядів Р.-Г. Шварценберг у книзі «Держава спектаклю». Політика, згідно Г. Шварценбергу, стає нескінченно повторюваним шоу однієї людини – «зірки». При зростанні «персоніфікації влади» світ політики знаходить своє втілення зовні лише у якості світу політичного спектаклю. Героями сучасного

політичного спектаклю стають найвідоміші політичні діячі – «зірки» медіа-політики. В результаті, за Р.-Г. Швартценбергом, громадянин перетворюється у простого глядача, пасивного свідка дій влади, яка влаштовує чергову репрезентацію. У державі спектаклю поступово вмирає демократія. А так звана «персоналізація суспільства» реалізується виключно знаковими політичними лідерами. Тому зруйнувати «державу спектаклю» – завдання кожного громадянина, так як політика є загальною задачею усіх громадян [376].

При цьому, слід мати на увазі і те, що з усе більшим прискоренням змінюються самі засоби передачі інформації. Г. Почепцов застерігає з цього приводу : «Медіакомунікації постійно трансформуються. ...З побоюванням можна очікувати появи такого ж нового медіафеномену як Інтернет, який з'явився не так давно, по тому, які руйнування одночасно з позитивом він з собою принесе. Історія медіа – це історія управління увагою. Людство весь час експериментує в цьому плані, оскільки старі системи управління увагою швидко застарівають. Кожне нове покоління жадає, щоб ним управляли повновому, оскільки йому здається, що якраз їм ніхто управляти не зможе» [198].

Своєю чергою трансформації засобів передачі інформації стають одним із основних чинників зміни самого характеру спілкування між людьми, аж до метаморфоз онтологічного статусу міжособистісної комунікації та комунікативного акту. Австралійський урбаніст С. Маккуайр підкреслює, що взаємозв'язки у такому новому інформаційному середовищі відрізняються, в першу чергу, варіативністю і мінливістю: «Колишні соціальні зв'язки, організовані на основі просторової близькості, поступаються місцем комунікаційним «дистанційним» зв'язкам – або контакти відбуваються на відстані, або люди долають певну відстань для особистої зустрічі. Комунікаційні зв'язки відрізняються за тривалістю і швидкістю від старих форм соціальних зв'язків, вкорінених в просторовій близькості: вони

нетривалі, інтенсивні, дискретні і вже не визначаються наративною послідовністю» [152].

Українські дослідники В. Шедяков, Д. Попов та Л. Гаврилова, аналізуючи на конкретному емпірично соціологічному матеріалі інформаційні впливи у періоди виборчих кампаній в Україні протягом 1991-2012 рр., приходять до висновку, що «події останніх років свідчать як про відносне зниження впливу класичних суспільно-політичних об'єднань (від старих партій до профспілок), так і про підвищення ролі гуртків на основі хобі, розваг, перформенсу – відповідно зниження місця праці у житті суспільства і людини на користь ігрового сприйняття життя» [327, с. 138].

Домінування трансперсональної символічної інформації в інформаційному просторі, а через нього – відповідне укорінення у масовій свідомості та доповнення процесів масовізації соціального буття віртуальною складовою дало підстави представникам постмодернізму вести мову про докорінне змінення самої природи соціального простору, руйнування його онтологічного прошарку у традиційному розумінні. Це знайшло своє відображення, як «кінець соціального» навіть у назві книги одного з найвідоміших представників постмодернізму Ж. Бодрійяра – «У тіні мовчазної більшості, чи Кінець соціального» [40].

Все соціальне, за Ж. Бодрійяром, обертається навколо мас. Мас як множини, чи більшої кількості людей, що уособлюють собою «могутність інерції, владу нейтрального», імплозивне поглинання «всього випромінювання периферичних сузір'їв Держави, Історії, Культури, Сенсу» [40, с. 7]. Маси – люмпенізований ворог соціального, це «чорна діра, куди провалюється соціальне» [40, с. 8]. Історичне існування мас суцільно актуальне, воно не знає ні минулого, ні майбутнього – тільки теперішнє, тільки тут-і-зараз буття. Їх сила є силою мовчання («мовчазної більшості») і байдужості (до сенсу та ідеалів життя передусім). Вона перевершує всі зовнішні впливи і детермінації, «всі сили, що впливають на маси». Ось саме

ця сила, сила мовчання більше всього й турбує французького мислителя : «Мовчання мас, безмовність мовчазної більшості – ось єдина дійсна проблема сучасності» [40, с. 10].

Маса, на переконання Ж. Бодрійяра, радикально невизначена, емульсійна й анонімна. Її не можна ототожнювати ні з населенням, ні з корпорацією, ні з будь-яким іншим соціальним співтовариством. Позначається вона завжди дотично – як деякий статистичний (і статичний) осад, як ефект зондування (соціологічного заміру – опитування, інтерв'ю) та тестування. Справжнього референта в неї ніколи не було й не має. Особливо помітно це сьогодні, коли соціальне, соціальність «вже нічого не описують і нічого не позначають».

Сучасну соціальність Ж. Бодрійяр пов'язує передусім з інституціями (урбанізація, навчання в школі, соціальне забезпечення, страхування і т. п.), що виникають «на руїнах попередніх символічних та ритуальних суспільств» [40, с. 73]. У останніх соціального, а так само й історії, не було взагалі. Є свої етапи і у сучасної соціальності. Так, соціальність епохи модерну будувалася на основі раціональності й суспільного договору (контракту). Сьогодні, в епоху постмодерну, вона «поступається місцем соціальності контакту, множині тимчасових зв'язків», попадаючи у простір симуляції, тобто «місце змішування реального і моделі» [40, с. 92]. На відміну від контракту, контакт не знає дистанції, відстані. І це перетворює реальність в гіперреальність, яка кваліфікується Ж. Бодрійяром як «відмова від переконання у можливості хоча б якоїсь реальності» [40, с. 93]. Найбільш переконливий приклад такого перетворення – це «наїзд камери на об'єкт», який «робить для нас реальним те, що реальністю ніколи не було» [40, с. 93].

Таким чином, Ж. Бодрійяр на новому, сучасному етапі історичного розвитку світової цивілізації, що визначається ним як постмодерн, доводить до логічного завершення (хоча й на іншій методологічній основі) деякі

концептуальні ідеї, сформульовані свого часу Х. Ортегою-і-Гасетом щодо процесів масовізації в його найвідомішій роботі «Повстання мас» [174].

В останній Х. Ортегою-і-Гасетом була запропонована цілісна концепція масовізації західного суспільства першої половини ХХ ст. «Маса» в його праці «Повстання мас» інтерпретується переважно як юрба, представники якої захоплюють панівні позиції в ієрархії суспільних структур, нав'язуючи власні люмпенські псевдоцінності іншим соціальним рухам. Основна властивість репрезентанта маси полягає не стільки в її стандартності, скільки у фізичній інертності. «Маса» (за Х. Ортегою-і-Гасетом) існує на засадах певної соціальної верстви. Йдеться про такий «спосіб бути людиною», в рамках якого здійснюються насильницькі спроби змінити соціальний устрій, ігноруючи економічні закономірності його функціонування. Репрезентанти «маси» живуть без певного «життєвого простору», знаходячи сенс свого існування в досягненні граничної ідентичності з іншими. Вони не усвідомлюють, що демократичні культурні інститути вимагають постійної взаємної підтримки й пильності людей, тобто «людина маси» є соціально безвідповідальною, своє життя вона ладна передовірити державній владі. «Людина маси» не відчуває себе особистістю, від неї ніщо не залежить. Міра належності людини до маси залежить від неї самої. На противагу їм, за вченням Х. Ортеги-і-Гасета, існує тип людей, які багато беруть на себе й чимало від себе вимагають. Вони прагнуть виділитися з юрби, виявити свою індивідуальність. Інший тип людей, що ототожнюється з масою, нічого не вимагає від себе й пливе за течією, легко пристосовуючись до обставин.

Його ідеї у свою чергу перекликаються з думками С. Московічі, висловленими у «Історичному трактаті із психології масовості». Останній підкреслював, що «розрив соціальних зв'язків, швидкість передачі інформації, безперервна міграція населення, прискорений та дразливий розвиток міського життя руйнівні впливали на тамтешні верстви» [163, с. 37]. Оскільки вони були розрізненими, то відтворюються у формі численних

непостійних юрб. За таких умов людина остаточно знеособлювалася, розчиняючись у натовпі, юрбі.

Взагалі, об'єднання такого типу характеризується нівелюванням відмінностей. Як зазначав з цього приводу свого часу ще О. Богданов, об'єднати натовп можна за нижчими реакціями, оскільки вони єдині, бо вищі у всіх різні [39].

Дослідженню питань формування маси та її взаємодії з владними структурами присвячений найвідоміший твір у соціологічному доробку Еліаса Канетті «Маса і влада», де автор, виходячи за межі власне соціологічної студії, вдало використовує елементи психології, методи етнології та паралелі з зоології. Безпосереднім приводом до написання цієї праці стали його особисті враження від масових заворушень 1927 року у Відні, свідком яких він був. У своїй книзі Е. Канетті намагається відповісти на питання, що таке маса, як вона утворюється, чим вона захоплюється та яка її роль у сучасному для нього суспільстві. Головна теза автора багато в чому перекликається з висновками Х. Ортеги-і-Гасета, С. Московічі та О. Богданова – індивід у масі позбувається суспільних обмежень через те, що соціальні відмінності у масі знівельовуються й індивід немов би знову повертає свою особисту свободу. Відкрита маса, на його думку, наділена потягом до руйнування, а її метою є зростання. Дослідник також стверджує : маса потребує напрямку, мети, що лежить за межами індивідуального, та ритму, який забезпечує її цілісність. Для утворення маси необхідне певне ядро – так званий «масовий кристал» – міцна активна група, навколо якої наростає маса. Е. Канетті класифікує маси за «рушійним афектом» на наступні типи : цькувальна маса, що скерована на вбивство; біженська маса, що скерована на втечу; заборонна маса, що скерована проти існуючих правил; обернена маса, що скерована проти недавніх правителів; святкова маса.

Таким чином, Е. Канетті виводить свою класифікацію, аналізуючи психологію маси, проникаючи в глибинні кулі свідомості та підсвідомі

пориви, які, на його думку (тут відчувається вплив ідей З. Фрейда), відіграють чи не основну роль у мотиваційних та поведінкових актах, здійснюваних масою. Як вже зазначалося, основною властивістю маси є її нестримне бажання рости та розширювати свої межі. З огляду на останню властивість, Е. Канетті поділяє маси на відкриті та закриті. Основним прагненням першого типу (відкрита маса), зростання якої не має меж, є проникнення всюди і захоплення всіх; той, хто намагатиметься уникнути цього захоплення, викличе підозри цієї відкритої маси і стане першочерговим об'єктом її знищення, навіть якщо до того він був її частиною. Відкрита маса існує доти, доки вона зростає, керована передчуттям розпаду, вона підбирає всіх з метою розширення. І саме тому, що вона підбирає всіх підряд, розкол її є неминучим. Протилежністю їй є маса закрити, основною метою якої є збереження цілісності. Все в ній спрямоване на збереження чітких меж, це обмеження дає можливість зайняти саме той простір і ту нішу, що створені для неї.

Крім вже приведених вище Е. Канетті запропонував ще одну класифікацію мас – ритмічну та завмерлу. Критеріями для даної класифікації стали такі властивості маси як рівність та щільність. Згідно Е. Канетті, завмерла маса – «це та маса, яка в своєму існуванні наближається до розрядки» [118, с. 37]. Основною рисою такої маси є затулювання моменту розрядки з метою ущільнення. Ритмічна маса пов'язана насамперед із рухом, в такій масі будь-яка дія, висловлювання сприймається як заклик, і реакція відбувається миттєво. Розрізняють також маси повільні та швидкі, різниця між якими полягає, насамперед, у меті та засобах її досягнення. Маси, які завжди в центрі уваги, становлять частину суспільного життя, як правило, є рухомими. Метою такого типу є повернення до себе якнайбільшої уваги. Протилежністю таким масам є маси релігійні, діяльність яких можна прослідкувати лише зрідка, не кажучи вже про мету цієї діяльності, зрозумілу і відкрити лише для віруючих.

Далекоглядною слід визнати в даному аспекті і думку М. Гайдеггера, яку він сформулював у роботі «Питання про техніку», що була опублікована у 1953 р., щодо небезпеки надто швидкого розвитку технічної цивілізації, так як це неминуче завдасть шкоди душевному стану людини. Зокрема, М. Гайдеггер наголосив на небезпеці в результаті цих процесів руйнування здатності людини мислити, яка є запорукою її душевного здоров'я [316, с. 110].

Якщо у Х. Ортеги-і-Гасета «повстання мас» – це процес, що відбувається, певною мірою, навіть лише тенденція суспільного розвитку, яка має і альтернативи, то соціальна реальність, проаналізована Ж. Бодрійяром, скоріше виглядає вже як результат цього процесу.

Практика застосування сучасних ЗМІ переконливо доводить, що людьми масового суспільства управляти набагато легше, ніж людьми суспільств, що йому передували. Адже, якщо раніше предметом ефективного регулювання (з боку суспільства та його інститутів) була лише поведінка людини, то зараз, додатково й передусім – його свідомість і воля, або, як стверджують представники постмодернізму, «вся людина». Так, наприклад, французький філософ М. Фуко переконливо показав це зміщення як перехід від дисциплінарного суспільства (суспільства дисципліни) до суспільства контролю [311, с. 316].

Разом з тим, беручи до уваги всі негативні соціально-політичні наслідки масовізації, зазначені вказаними вище та цілою низкою інших авторів, існує й більш оптимістичний погляд на їх сутність та перспективи. Це свого часу сформулював ще К. Ясперс. На його переконання, принаймні значна частина гострих проблем, породжених масовізацією, будуть вирішуватися під впливом позитивних чинників, породжених також процесами масовізації. Хоча К. Ясперс відомий своєю позицією як критик мас та неістинності буття масового суспільства, він, водночас, виражає надію на відродження «буття людини із надр масового буття». «Шлях історії неминуче веде тепер через

маси... Народна освіта може привести маси на шлях, який веде до аристократії духу, – постійно фактично здійснюваний відбір може завершитися створенням справжньої аристократії без спадкових прав і привілеїв; зі зникненням соціального гніту й політичного терору може зникнути і мислення, переповнене обуренням і негативністю, властиве раніше масам. Школи, які здійснюють у свobodному змаганні відбір, постійне усунення несправедливості в умовах життя, що все ще зберігається, створення більшої соціальної справедливості – все це здатне, переборовши постійно виникаючу напруженість, прокласти шлях до росту свободи» [338, с. 144].

Ще в середині ХХ ст. П. Лазерфельд та Р. Мертон прогнозували, що вплив масової комунікації можна буде порівняти з впливом на суспільство автомобіля, винайдення якого змінило погляди та спосіб життя людей. Мас-медіа шляхом інформування суспільства роблять престижним та посилюють владу індивідів та груп, легітимізуючи, тобто визнаючи законним, їх соціальний статус. Їхня увага до певного об'єкту чи події свідчить що цей об'єкт чи подія гідні бути відокремленим з анонімної маси, його поведінка та думка достатньо вагомі для всіх. Вони можуть ініціювати організовану соціальну дію, зокрема, кампанію «за» або «проти» чогось (корупції, злочинності, наркоманії тощо) чи безпосередньо впливати на громадськість. Успішна інформаційна кампанія може посилити владу і престиж масових каналів, роблячи їх можливості більш вагомими для наступних кампаній. У разі успіху це, в свою чергу, спричиняється до подальшого посилення їх влади та престижу [145, с. 141-143].

Процеси масовізації, і як можливість, і як загроза тісно пов'язані зі зміною характеру і природи політичних комунікацій, що особливо чітко корелює саме з унаочненням параметрів інформаційного суспільства. У будь-якій політичній системі центральне місце відводиться комунікації між структурами, що управляють суспільством, та громадянами й спільнотами, з

яких воно складається. У руслі усталеної демократичної традиції політична комунікація є ключовим елементом для формування і відтворення суспільства, де громадяни і держава усвідомлюють свій взаємозв'язок та взаємну відповідальність.

Британський теоретик політичних комунікацій Дарррен Дж. Ліллекер, узагальнюючи свій аналіз значної кількості відповідних концепцій, констатує, що у класичних визначеннях політичної комунікації увагу сфокусовано на її джерелі та мотивах; політична комунікація виходить з політичної сфери і повинна мати чітку політичну мету. Однак, такі визначення, вважає він, не зовсім відповідають нинішній ситуації у багатьох державах, особливо враховуючи роль ЗМІ.

«В сучасній літературі, – резюмує Д. Ліллекер, – виділяють трьох учасників політичної комунікації. Деякі з них діють поза межами кожної окремої держави, і кожен приймає участь у створенні політичної комунікації. До цих учасників, передусім, належить сама політична сфера : держава та політичні діячі, що її обслуговують. Вони повинні інформувати суспільство про свої діяння для того, щоб воно схвалило і визнало ці дії. Другий учасник політичної комунікації – це недержавні інститути, до яких відноситься низка організацій з політичним нахилом, а також юридичні особи і, звичайно ж, виборці. Кожна з цих організацій і груп передають повідомлення у політичну сферу, розраховуючи справити деякий вплив на неї. І нарешті, існують засоби масової інформації, в яких обговорюється політика, і які впливають як на громадськість, так і на політичну сферу. У вільному, плюралістичному і відкритому суспільстві, про яке частіше всього говориться у літературі, всі три учасника незалежно і в той же час взаємопов'язано здійснюють комунікацію один з одним. Іншими словами, вони кажуть, що і коли вважають потрібним, але знаходяться під впливом один одного, і в процесі формування аргументів, думок, стратегій одна з цих груп може виявитися провідною» [148, с. 10-11].

У своєму аналізі особливостей сучасних політичних комунікацій Даррен Дж. Ліллекер особливу увагу звернув на конс'юмеризацію політичної активності і поведінки виборців як на відносно нове й мало вивчене явище. Конс'юмеризація політичної поведінки – це один із способів пояснити існуюче ставлення людей до результатів падіння лояльності виборців у політиці. Конс'юмеризація виникла як результат впливу низки взаємопов'язаних факторів, серед яких професіоналізм виборців і менеджеризм політичних партій; відчутна «дистанція» між політикою і громадськістю та зникнення масових партій; висунення споживача на перше місце внаслідок переходу до ринкової орієнтації, здійсненого спочатку корпоративними, а затим політичними організаціями.

Як наслідок усього цього, узагальнює Д. Ліллекер, «...у поведінці політичної партії з'являється концепт політичного маркетингу, так як постійне проведення кампаній повинно забезпечити споживачів соціальним задоволенням і, як наслідок, політикою уряду. Такий конс'юмеризм – це загальна особливість неоліберального західного суспільства. Саме посилення розповсюдження конс'юмеризму змінило природу формування політичних стратегій, зв'язану з цим комунікацію, поведінку рівнів уряду, а також ставлення до них ЗМІ. Проблема політичної сфери полягає у тому, що у постмодерністському суспільстві вважають, що символи й художні прийоми мають більший вплив, ніж факти і правда в силу мінливої природи останніх, і люди використовують «ярлики» та образи, що їм надають ЗМІ для формування власної системи ідеологічних поглядів [148, с. 83].

Ведучи мову про конс'юмеризм, варто нагадати, що проблема надлишкового споживання чи не вперше була піднята американським економістом і соціологом Торстейном Вебленом ще в кінці XIX ст. Не дарма сучасний американський економіст М. Бронфенбреннер зазначав: «Для американського інституціоналізму (принаймні, за межами США) Торстейн

Веблен – така ж знакова фігура, як Карл Маркс для наукового соціалізму» [343, р. 20].

Не можна не погодитися з тими дослідниками, які підкреслюють, що політичні комунікації завжди історично конкретні. Фактично вже сьогодні значною мірою збулися пророцтва, які відомий теоретик демократії Р. Даль давав у 1989 р. Осмислюючи роль і місце сучасних інформаційних комунікацій у політичному житті, він писав, що традиційні демократичні інститути «...в майбутньому повинні бути збагаченими новими методами, що сприяють розвитку громадянської самосвідомості, участю громадян у політичному житті, отриманню інформації, обговоренню проблем, причому все це буде зроблено на основі тих досягнень техніки і технології, котрі з'являться у наступному столітті. Ми ледве лише почали всерйоз обдумувати можливості, що відкриваються ними і провели у мізерних масштабах самі перші, несміливі проби» [72, с. 179].

Прогнозуючи майбутнє розвитку комунікаційних технологій та його соціально-політичні наслідки, Б. Славін пише: «Обмеження доступу і маніпуляція інформацією не можуть бути ефективними з точки зору довгострокового розвитку людства, але неминучі, поки не створені умови, що дозволяють гармонізувати інтереси індивідів з інтересами соціуму. До тих пір, поки управління діяльністю людства в цілому інформаційно не прозоро, поки є можливості поділу і обману людей, інформація буде використовуватися в корисливих цілях, а демократичні принципи управління залишаться лише ширмою для прикриття системи глобальної соціальної маніпуляції. І все-таки ми стаємо свідками того, як останнім часом стрімко закладаються технологічні можливості глобального «розкріпачення» інформації. Розвиток комунікаційних технологій створює умови для надання вільного доступу до всієї інформації, дозволяє організувати накопичення людством знань таким чином, щоб ними можна було ефективно і своєчасно користуватися. Тільки суспільство, в якому ні в кого не буде ексклюзивних

прав на інформацію, в якому кожен громадянин буде мати доступ до всіх знань людства, а їх використання буде зручним настільки, наскільки це дозволяють технології, можна з повним правом назвати інформаційним» [264].

Характер політичних комунікацій визначається передусім інформаційно-технологічною своєрідністю епохи. Тому цілком закономірно, що специфіка технологій політичних комунікацій початку XXI ст., як періоду інтенсивного становлення глобального інформаційного суспільства, визначається у першу чергу стрімким розвитком та розширенням сфер застосування Інтернет-технологій.

З урахуванням цього, як зазначає російський дослідник В. М. Горохов, «сучасні мережеві інформаційні технології політичних комунікацій можна розглянути у єдності трьох відносно самостійних блоків :

- 1) електронні технології політичних комунікацій у виконавчих органах влади, у взаємодії структур держави з громадянами;
- 2) інформаційно-комунікаційні технології для розвитку та посилення демократичних інститутів, розширення участі громадян у громадській та політичній діяльності;
- 3) опосередковані комп'ютером технології політичних комунікацій, зверненні безпосередньо до громадської думки, масової свідомості, політичної поведінки великих груп людей [63, с. 28–29].

Американський соціолог та фахівець у галузі побудови соціологічних теорій Джонатан Тернер систематизував та обґрунтував сукупність методів аналітичного теоретизування. На думку Д. Тернера, яку важко заперечити, аналітичне теоретизування покликане дати той чи інший опис соціальної реальності [287, с. 119]. Він виходить з того, що побудова теорії потребує виділення певних властивостей оточуючого середовища, які вважаються важливими для її опису. Таке виділення здійснюється, у першу чергу, за допомогою понять чи термінів, «що охоплюють аспекти соціального світу, які

вважаються суттєвими для визначених аналітичних цілей» [288, с. 29–30]. Д. Тернер розрізняє два типи понять: «поняття-ярлики», які просто помічають явища, та «поняття-перемінні», які відносяться до явищ, що розрізняються за ступенем. Поняття вибудовуються у судження, які характеризують відношення між феноменами, що зафіксовані в поняттях, а судження, у свою чергу, систематично (тобто, взаємопов'язано, логічно несуперечливо та послідовно) організуються в деяку систему – «теорію» [287, с. 34]. Д. Тернер виділяє кілька методів (підходів) до побудови соціологічної теорії, з них найбільше поширення дістали три: аналітичні схеми, пропозиційні схеми та теоретичні моделі.

Аналітична схема – це система тих самих понять (концептів, категорій), уведених для позначення властивостей соціальної реальності, які розглядаються як такі, що мають ключове значення в описі соціальної реальності. Аналітична схема, таким чином, має за мету встановити визначене відношення між поняттями. Пропозиційна схема, на відміну від аналітичної, має справу з поняттями-перемінними. Відношення між поняттями-перемінними виявляються іншими ніж між поняттями-ярликами. Вони не просто фіксують їх співвідношення (зв'язок), а вказують, що зміна ступеню явища, що позначається одним поняттям, веде до зміни ступеню явища, що позначається іншим поняттям. Нарешті, теоретична модель є схематичним уявленням, «яке включає поняття, що позначають і висвітлюють визначені риси соціуму; розташування цих понять у наглядній формі, яка відбиває упорядкування подій у світі; символи, що характеризують природу зв'язків між поняттями» [287, с. 128].

П. В. Панов, використовуючи у власному дослідженні методологію Д. Тернера, у свою чергу, доповнює її аналіз досить суттєвим світоглядним зауваженням: «Людині властиве прагнення «зрозуміти» оточуючий світ, тобто створити деякий опис цього світу, і для цього вона виділяє в ньому значимі риси (сторони), позначає їх деякими концептами, формалізує

судження, в яких різні концепти зв'язуються один з другим. Врешті решт це інтелектуальне підприємство приводить до створення теоретичної моделі». Зрозуміло, ні одна з теоретичних моделей не здатна описати і пояснити реальність «раз і назавжди» в силу того, що, виділяючи в якості значимих одні сторони реальності, вона залишає поза поля зору інші. Тому завжди з'являються альтернативні описи, і виникають дискусії про те, який з них «кращий». Але є й інша причина обмеженості будь-якої теоретичної моделі: змінюється сама реальність, що описується, вона відкривається нам новими сторонами, і те, що раніше здавалося не самим важливим і не приймалося до уваги, виходить на перший план. Це змушує нас або відмовитися від попередніх описів чи переосмислювати їх, перевизначаючи старі і формулюючи нові концепти і судження [180, с. 6].

Коли йдеться про вплив формування інформаційного суспільства на зміни в соціальній системі різних країн у світовому масштабі, то тут доцільно виходити з його розуміння як глобального проекту. «Глобальні проекти, – вважає Г. Почепцов, – можна визначити як початок нового тренду й завершення старого. Їх проектування та імплементація можуть бути навіть непомітними для населення, якщо впровадження відбувається протягом тривалого часу, але це не знімає з порядку денного їх проектний характер. Глобальний проект завжди йде принципово новим шляхом, тому рівень спротиву в цьому випадку буде найвищим. Глобальний проект базується на використанні «енергетики» масової та індивідуальної свідомості, тому він завжди намагається активізувати населення під своїм кутом зору..., змінюючи його ідентичність, як проміжне завдання для створення подальших змін у фізичному просторі. Глобальні проекти налаштовані або на суттєву корекцію масової свідомості, або на її повну зміну» [197, с. 6].

Загальноновизнаним є твердження, що людство підійшло до тієї межі, коли «майбутньотворне планування» повинне стати керівництвом до дії, витіснивши пасивні футурологічні пророцтва. Якщо такого повороту у

діяльності людства не відбудеться, то песимістичні картини майбутнього, представлені у згаданих публікаціях, можуть стати реальністю. Сьогодні необхідна розробка сценарію «збереження цивілізації» і стратегії втілення його в реальність. Передумовою цьому є визнаний у футурології підхід – ефект інформаційного зворотного зв'язку в соціальному середовищі, одне з формулювань якого відоме як «теорема Томаса»: якщо людина визначає обставини як дійсні, вони стають дійсними у своїх наслідках. Тобто, людство володіє механізмом здійснення певних «сценаріїв майбутнього». І першочерговим завданням щодо планування майбутнього є розробка самого сценарію «збереження цивілізації» і прийняття його для втілення у життя як на глобальному, так і на національному рівнях [326, с. 188].

Об'єктивна оцінка істинності / неістинності та корисності / некорисності будь-якої теорії, у тому числі й теорій інформаційного суспільства, має здійснюватися з позицій метатеоретичного аналізу, одним із елементів якого є застосування практики як критерію істинності (за умови визнання його відносності). Відомі американські фахівці з методології політологічних досліджень Джеральд Мангейм і Річард Річ дають наступну характеристику ролі теорії в них та підстав її верифікації: «Теорії створюються з двох причин. По-перше, ми сподіваємося за допомогою теорій так спростити дійсність, щоб можна було якось зрозуміти її і тим самим контролювати або пристосовуватися до неї. По-друге, після того як розуміння дійсності досягнуто, теорії можуть служити керівництвом для перевірки його правильності. Теорії логічно обґрунтовують сподівання, або прогнози, відносно реального світу, які через посередництво відповідних методів дослідження можуть співставлятися з дійсністю. Коли прогнози підтверджуються, отримують підтвердження і ті розсуди, які лежали в їх основі, відповідно зростає наша впевненість, що ми правильно вловили хід подій. Коли наші прогнози виявляються невірними, ми починаємо сумніватися у своєму розумінні і шукаємо способи досягти правильного

розуміння подій. Теорії представляють собою множини логічно зв'язаних символів, які відображають те, що, на нашу гадку, відбувається у світі. Теорії всього лише інтелектуальні інструменти. Це дуже важливо засвоїти, оскільки таким чином ми отримуємо можливість усвідомлювати, що теорії ні в якому абсолютному сенсі не є ні істинними, ні помилковими, а лише більш чи менш корисними» [154, с. 43–44].

Саме з таких позицій слід підходити і до різних концепцій інформаційного суспільства, верифікація та визначення статусу яких мають визначатися з точки зору їх придатності в якості інтелектуальних інструментів аналізу суспільних змін. І не лише для змін, які вже відбуваються, або лише розпочалися, але й для більш довгострокового прогнозування та проектування майбутнього.

Висновки до першого розділу

Зростання ролі інформації, насамперед, наукової та науково-технічної у 50-х роках минулого століття, викликали революційні зміни в усіх сферах життєдіяльності спочатку в розвинутих країнах, але згодом суттєво вплинуло і на країни «другого» та «третього» світу. Однак, в умовах «холодної війни» та спричиненої нею гострої ідеологічної конфронтації між комуністичною ідеологією та ідеологіями, що їй активно протистояли (консервативною, ліберальною та ін.), об'єктивно склався запит на концептуальні узагальнення поточних процесів на рівні, який виходив би за межі вказаної ідеологічної конфронтації.

Такими концептуальними узагальненнями по праву вважаються концепції постіндустріалізму в їх найрізноманітніших варіаціях. Методологічні засади концепції постіндустріального суспільства (принаймні, у її класичному вигляді) визначають, що вона оперує переважно змінами у соціальній структурі, акцентуючи увагу на напряму, у якому трансформуються економіка і відповідно перелаштовується система

зайнятості, а також спричинених цим нових співвідношень між теорією і практикою, особливо між наукою й технологією.

Незважаючи на різноманітності, а інколи й суперечливості, концепції постіндустріалізму, насамперед інформаційного суспільства визнають основною передумовою існування сучасного суспільства процесу створення, переробки та використання інформації, які суттєво впливають на всі сфери суспільного життя. У той же час варто зазначити, що цей вплив має не тільки здобутки й переваги, але й значні виклики та загрози.

Постійна увага науковців до вказаних процесів дають підстави стверджувати, що парадигма «інформаційного суспільства» у сучасному науковому дискурсі носить відкритий характер і коригується новими явищами, їх проявами та наслідками.

Однак, формування інформаційного суспільства у світовому просторі має певну суперечність, яка відзначається, насамперед, у тому, що поширення проєктивного прогнозування та передбачуваності соціальних процесів не мінімізує ризики людської життєдіяльності через зниження стосовно них прийнятних безпекових порогів. Цей феномен обґрунтований як концепція «суспільства ризику».

Крім того, стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій та панування мас-медіа у процесах формування суспільної думки створюють серйозні підстави для маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю з боку державних, транснаціональних та наднаціональних владних структур. Тому з метою запобігання та протидії цим загрозам найважливішим засобом повинен бути дієвий громадський контроль у суспільстві, його принципово нові форми з використанням сучасних інформаційно-комунікативних технологій та поширеного доступу до відкритої інформації.

Розділ 2

Світовий досвід формування і розвитку інформаційного суспільства та його впливу на політичні процеси

2.1. Засади міжнародного політико-правового стимулювання та регулювання розвитку інформаційного суспільства.

Осмислення сутності та закономірностей функціонування глобального суспільства з необхідністю приводить до розуміння змісту глобалізації як «об'єктивного, природного процесу інтеграції людства в єдине ціле, ...що фіксує сучасну стадію інтеграції світу, який стає все більш взаємопов'язаним, взаємозалежним та все більш універсальним» [82, с. 4]. Особливо гостро постала перед ними і потребувала негайного реагування та обставина, що в умовах глобалізаційних процесів зберігається та навіть збільшується значний інформаційно-технологічний розрив між країнами Заходу й іншим світом. Цей феномен останніми роками визначають зазвичай як «цифрову нерівність».

Показово, що на цю обставину, як на суттєвий фактор гальмування глобальних інтеграційних процесів, світове товариство звертало увагу ще на початку 80-х років ХХ ст. Так, наприклад, Генеральна конференція ЮНЕСКО, що відбулась у жовтні 1980 р., ухвалила резолюцію, на основі якої мав формуватися новий міжнародний і комунікаційний простір. Серед 11 принципів даної резолюції проголошувалися і такі, як «усунення незбалансованості та нерівностей, що характеризують сучасну ситуацію» та «широка допомога розвинутих держав країнам, що розвиваються» [105, с. 242–243].

Наступні два десятиліття після ухвалення вказаної вище Резолюції ГК ЮНЕСКО переконливо продемонстрували погіршення стану справ щодо окресленої проблеми: безпрецедентне прискорення інформаційно-технологічних процесів не тільки закріплювало існуючий розрив між

країнами так званого «золотого мільярду» та іншим світом, а й з кожним днем його збільшувало. Зафіксована негативна тенденція викликала серйозне занепокоєння у лідерів країн «великої вісімки» (США, Японії, Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Канади та Росії), які відповідально поставилися до породжуваних нею викликів та небезпек. Це врешті решт й спонукало їх до прийняття на саміті 22 липня 2000 р. на острові Окінава (Японія) «Хартії глобального інформаційного суспільства» (яка через те більш відома саме як «Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства»), яка значною мірою визначила подальші шляхи становлення глобального інформаційного суспільства у ХХІ ст.

Звичайно ж даний міжнародно-правовий акт носив у цілому декларативний характер, що, зокрема, знайшло відображення у закріпленні його статусу саме як хартії. Разом з тим, оцінюючи його значення, слід погодитися і з думкою дослідників, які зазначають, що «Правове забезпечення розвитку Глобального інформаційного суспільства починається з прийняття Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, яка сприяла прийняттю у подальшому таких глобальних за сферою дії і суспільним значенням актів, як Декларація тисячоліття ООН (2000 р.), Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001 р.) та Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (2003 р.)» та «...Окінавська хартія дала поштовх пошукам нових шляхів подолання нерівномірного розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, що заважає процесам глобалізації» [70, с. 15].

Виходячи з того, що кожна людина повинна мати можливість користуватися тими благами, які надає глобальне інформаційне суспільство, основною наскрізною ідеєю Окінавської хартії стала ідея необхідності скорочення розриву в доступі до інформаційних технологій між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються.

Тому, підкреслюючи необхідність скорочення розриву в доступі до розвитку інформаційних технологій між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, учасники саміту висловили впевненість, що солідна основа політики і дій в інформаційній сфері може змінити методи взаємодії країн у поступі соціального й економічного прогресу у всьому світі. Було також наголошено, що ефективне партнерство серед учасників, включаючи політичне співробітництво, є одним з основних елементів раціонального розвитку інформаційного суспільства. При цьому головне завдання такого співробітництва вбачається не тільки і не стільки в стимулюванні та сприянні просуванню до інформаційного суспільства, але також й в повній реалізації його економічних, соціальних та культурних переваг. Для досягнення цієї мети були визначені такі напрями роботи: проведення економічних і структурних реформ з метою створення умов відкритості, ефективності, конкуренції і використання нововведень, які доповнювалися б заходами для їх адаптації на ринках праці, розвитку людських ресурсів та забезпечення соціальної згоди; раціональне управління макроекономікою, яке сприяє більш точному плануванню з боку ділових кіл і споживачів, та використання переваг нових інформаційних технологій; розробка інформаційних мереж, які забезпечать швидкий, надійний, безпечний та економічний доступ за допомогою конкурентних ринкових умов та відповідних нововведень до мережних технологій, їх обслуговуванню і застосуванню; розвиток людських ресурсів, здатних відповідати вимогам століття інформації, за допомогою освіти та навчання протягом життя і задоволення зростаючого попиту на фахівців у галузі інформаційних технологій у багатьох секторах економіки; активне використання інформаційних технологій у державному секторі та сприяння наданню в режимі реального часу послуг, необхідних для підвищення рівня доступності влади для всіх громадян [170, с. 51].

Підписантами Окінавської хартії було визнано, що приватний сектор відіграє важливу роль у розробці інформаційних і телекомунікаційних мереж,

формуванні та розвитку глобального інформаційного суспільства в цілому. Але завдання створення передбачуваної та недискримінаційної політики і нормативної бази, необхідної для інформаційного суспільства, лежить все ж таки переважно на урядах. Тому необхідно, щоб правила і процедури, що мають стосунок до інформаційно-телекомунікаційних технологій, відповідали істотним змінам в економічних угодах з урахуванням принципів ефективного партнерства між державами і приватним сектором. З метою збільшення соціально-економічної вигоди від побудови інформаційного суспільства учасники саміту погодились з його основними принципами і підходами та рекомендували їх іншим країнам. До таких принципів ними були віднесені наступні: продовження сприяння розвитку конкуренції та відкриттю ринків для інформаційних технологій, телекомунікаційної продукції і послуг, включаючи недискримінаційне підключення до основних телекомунікацій; захист прав інтелектуальної власності на інформаційні технології, що має велике значення для просування нововведень, пов'язаних з інформаційними технологіями, розвитку конкуренції та широкого впровадження нових технологій; розвиток транскордонної електронної торгівлі шляхом сприяння подальшій лібералізації, поліпшення мереж і відповідних послуг, процедур у контексті рамок Світової організації торгівлі [170, с. 53].

Намагання міжнародної спільноти, спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватися діями зі створення безпечного і вільного від злочинності кіберпростору. У ході саміту було прийняте рішення розширити співпрацю країн «великої вісімки» у рамках Ліонської групи з транснаціональної організованої злочинності.

Для розгляду і вироблення ширшого міжнародного підходу до вирішення проблеми рівного доступу до нових інформаційних технологій на саміті було прийнято рішення про заснування Групи з можливостей інформаційних технологій (Digital Opportunities Task Force, DOT Force) та чітко визначено її завдання: активно сприяти діалогу з країнами, що

розвиваються, міжнародними організаціями та іншими учасниками для продовження міжнародної співпраці з метою формування політичного діалогу, а також забезпечення мереж, покращення технічної сумісності, зниження витрат, удосконалення людського потенціалу; заохочувати зусилля «великої вісімки» у здійсненні експериментальних програм і проектів у галузі інформаційних технологій і сприяти більш тісному політичному діалогу між партнерами, а також більш інтенсивно працювати над тим, щоб світова спільнота знала про завдання і можливості, які стоять перед нею.

Учасниками саміту на Окінаві було передбачено, що для виконання цих завдань Група з можливостей інформаційних технологій розробляє й аналізує варіанти конкретних заходів у наступних пріоритетних галузях : формування політичного, нормативного і мережевого забезпечення; поліпшення технічної сумісності, розширення доступу та зниження витрат; зміцнення людського потенціалу; заохочення до участі в роботі глобальних мереж електронної торгівлі.

Методологічні засади, основні ідеї та принципи Окінавської декларації значною мірою вплинули на зміст Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнятої у 2000 році на сесії Генеральної Асамблеї ООН і затвердженої 189 державами світу. Декларація Тисячоліття ООН започаткувала процес досягнення світовою спільнотою визначених до 2015 року результатів у тих сферах, де нерівномірність глобального людського розвитку виявилася найгострішою. Серед них – боротьба з голодом і злиденністю, забезпечення доступу до освіти, досягнення гендерної рівності, зниження рівня материнської та дитячої смертності, скорочення розповсюдження ВІЛ / СНІДу та інших захворювань, досягнення екологічної сталості, а також гармонізація зовнішньої допомоги для країн, що розвиваються.

Сформована на глобальному рівні система Цілей Розвитку Тисячоліття (далі – ЦРТ) містить 8 цілей, 21 завдання розвитку та 60 індикаторів для

кількісної оцінки прогресу. Цілі Розвитку Тисячоліття є орієнтирами на довгострокову перспективу, узагальнені і кількісно вимірювані. Для того, щоб відслідковувати прогрес у виконанні зобов'язань, затверджених Декларацією Тисячоліття ООН, міжнародні і національні експерти у сфері статистики обрали відповідні показники для його оцінки протягом періоду з 1990 по 2015 рік. У 2007 році структура моніторингу ЦРТ була переглянута та в неї було внесено нові завдання, погоджені сторонами на Всесвітньому саміті 2005 року і рекомендовані у 2006 році Генеральним секретарем ООН [318, с. 14].

Автори Декларації Тисячоліття ООН продемонстрували розуміння того факту, що саме прискорений розвиток інформаційно-комунікативних технологій має посприяти досягненню (прямо або ж опосередковано) практично всіх Цілей Розвитку Тисячоліття. Крім того, у тексті самої декларації, серед іншого, йдеться й про те, що її укладачі сповнені рішучості «...вжити заходів до того, щоб всі могли користуватися благами нових технологій, особливо інформаційних і комунікаційних, у відповідності з рекомендаціями, що містяться в Декларації міністрів на сесії ЕКОСОП 2000 р.» [74].

Ще в 1998 році на черговій Повноважній конференції Міжнародного телекомунікаційного союзу (ITU) була прийнята резолюція про проведення Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства (WSIS). Прийнята в 2000 році на саміті країн Великої вісімки Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (зміст якої вже аналізувалася вище) зіграла роль, окрім іншого, своєрідного каталізатору цього процесу. Як наслідок, у 2002 р. Генеральна асамблея ООН приймає резолюцію про схвалення ініціативи ITU щодо проведення Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства у два етапи, а в 2003 і в 2005 роках відповідно до цих рішень відбуваються Женевський та Туніський етапи вказаного саміту. Сам факт організації і проведення WSIS вже став свідченням величезної популярності у світі як

самого терміну «інформаційне суспільство», так і тих концепцій (за всієї їх неоднорідності), що претендують на його змістовне наповнення. І хоча скептично налаштовані критики WSIS цілком обґрунтовано вказують на основні хиби його підсумкових документів (в них не було прояснено ні сутності нових відносин у «інформаційному суспільстві», ні дано конкретних рекомендацій його побудови і розвитку в різних країнах світу в умовах зростаючих міжнародних протиріч), їм можна відповісти, що подібною ж мірою абстрактності відрізняються і багато інших підсумкових документів міжнародних форумів, які проводяться під егідою ООН.

Разом з тим, значення документів, прийнятих Всесвітнім самітом з питань Інформаційного суспільства (WSIS) для вироблення загальноприйнятних засад міжнародного нормативно-правового регулювання формування глобального інформаційного суспільства, не підлягає сумнівам, хоча б виходячи з того, що вони стали спробою системного охоплення надзвичайно широкого кола питань у даній сфері.

Так, наприклад, аналізуючи структуру Женевської Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті», можна переконатися у тому, що, якщо її перший (А. Наше загальне бачення інформаційного суспільства) та третій (С. До інформаційного суспільства для всіх, заснованого на спільному використанні знань) розділи носять достатньо узагальнений характер, то другий розділ (В. Інформаційне суспільство для всіх: ключові принципи) торкається цілої низки конкретних напрямів, які безпосередньо стосуються успішності заходів з розбудови інформаційного суспільства як на глобальному, так і на регіональному, національному й місцевому рівнях. До таких напрямів віднесені наступні: підвищення ролі державних органів і всіх заінтересованих сторін у сприянні використанню ІКТ для цілей розвитку; удосконалення інформаційної і комунікаційної інфраструктур як необхідного фундаменту відкритого для всіх інформаційного суспільства; забезпечення

доступу до інформації та знань; підвищення компетентності та довіри і безпеки при використанні ІКТ; створення сприятливого середовища; застосування ІКТ з метою отримання вигоди в усіх аспектах життя; створення культурного різноманіття та ідентичності, мовного різноманіття і місцевої контенту; подальший розвиток і удосконалення діяльності засобів масової інформації; дотримання етичних сторін інформаційного суспільства; необхідність міжнародного і регіонального співробітництва [Див. детал. : 99].

В преамбулі Женевської Декларації країни-учасники першого етапу Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства проголосили «...спільне прагнення і рішучість побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, даючи змогу окремим особам, громадам і народам повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і поважаючи в повному обов'язі та підтримуючи Загальну декларацію прав людини» [99].

Аргументуючи об'єктивну необхідність творення глобального інформаційного суспільства, Женевською Декларацією було обгрунтовано необхідність опанування потенціалу інформаційних і комунікаційних технологій для просування цілей розвитку Декларації тисячоліття. В тексті даної декларації неодноразово підтверджується відданість її учасників цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй та усім схваленим нею документам, що стосуються прав та свобод людини (передусім – Загальній декларації прав людини та іншим міжнародно-правовим актам, прийнятим на її основі).

Визначаючи центральну роль науки у розвитку інформаційного суспільства, аксіоматичним є твердження, що багато складових елементів інформаційного суспільства є результатом наукових і технічних досягнень, які стали можливими завдяки спільному використанню результатів

досліджень. Інформаційні і комунікаційні технології (ІКТ) мають безмірний вплив на практично всі аспекти людської життєдіяльності. Стрімкий прогрес цих технологій відкриває нові перспективи досягнення більш високих рівнів розвитку. Здатність цих технологій послабити вплив багатьох традиційних перешкод, особливо пов'язаних із часом та відстанню, уперше в історії дає змогу використовувати потенціал цих технологій на благо людської діяльності.

У той же час ІКТ слід розглядати як інструмент, а не як самоціль. За сприятливих умов ці технології можуть стати могутнім інструментом, підвищуючи продуктивність, генеруючи економічне зростання, створення робочих місць і розширення можливостей працевлаштування. Вони також можуть сприяти діалогу між людьми, націями і цивілізаціями.

Не уникає Женевська Декларація і найгостріших проблемних моментів, а саме – цифрової нерівності, яка дуже чітко наявна у світі не тільки у різних суспільствах, але й у середині суспільств. І це необхідно подолати, перетворити цю цифрову нерівність у цифрові можливості для всіх, зокрема для тих, кому загрожує відставання і подальша маргіналізація. Перш за все, необхідно створити спеціальні умови та можливості їх використання для молоді, маргіналізованих і уразливих груп суспільства, включаючи мігрантів, внутрішньо переміщених осіб і біженців, безробітних і знедолених людей, меншостей і кочових народів, а також для людей похилого віку та осіб з обмеженими можливостями.

У Женевській Декларації визнається необхідність створення особливих умов з метою залучення до глобального інформаційного суспільства не лише певних груп осіб (про що йшлося вище), але для й певних груп країн – із перехідною економікою, найменш розвинутих країн, малих острівних держав, що розвиваються, бідних країн з великою заборгованістю, окупованих країн і територій, країн, що переборюють наслідки конфліктів, а також країн і регіонів з особливими потребами тощо.

Однією з новаторських ідей Женевської Декларації стала ідея про те, що для подолання цифрової нерівності потрібне запровадження «цифрової солідарності». Так, зокрема, у п. 17 Декларації ця ідея сформульована наступним чином: «Ми визнаємо, що створення відкритого для всіх інформаційного суспільства потребує нових форм солідарності, партнерства і співробітництва між державними органами та іншими заінтересованими сторонами, тобто приватним сектором, громадянським суспільством і міжнародними організаціями. Усвідомлюючи, що амбітна мета цієї Декларації – подолання цифрової нерівності і забезпечення гармонійного, справедливого і рівноправного розвитку для усіх, вимагатиме твердої рішучості всіх заінтересованих сторін, ми закликаємо до цифрової солідарності як на національному, так і на міжнародному рівнях» [99].

У найбільш узагальненому вигляді основний зміст розділу «В. Інформаційне суспільство для всіх: ключові принципи» Женевської Декларації можна сформулювати у наступному вигляді: кожен повинен скористатися можливостями, які можуть запропонувати ІКТ. Це ключове питання побудови відкритого для всього інформаційного суспільства.

Важливе значення при конкретизації ключових принципів формування глобального інформаційного суспільства має визначення його суб'єктних сторін. Декларація зазначає з цього приводу, що державні органи, а також приватний сектор, громадянське суспільство, Організація Об'єднаних Націй та інші міжнародні організації відіграють важливу роль і несуть відповідальність за розвиток інформаційного суспільства і, в належних випадках, за процеси прийняття рішень. Побудова інформаційного суспільства є спільним зусиллям, що вимагає співробітництва і партнерства між усіма заінтересованими сторонами.

Не можна не погодитися з укладачами Женевської Декларації у тому, що одним з базових елементів доступу до інформації та знань є забезпечення кожного можливістю мати доступ і робити внесок до інформації, ідей і знань,

який є необхідним елементом відкритого для всіх інформаційного суспільства. При цьому, спільне використання і розширення глобальних знань з метою розвитку може посилитися через усунення бар'єрів до рівноправного доступу до інформації для діяльності в галузі економіки, у соціальній сфері, політиці, охороні здоров'я, культурі, освіті і науці, а також через полегшення доступу до інформації, що є публічним надбанням, у тому числі забезпеченням універсального дизайну і використанням допоміжних технологій.

У свою чергу, попереднє положення має забезпечуватись тим, що інформація, яка є публічним надбанням, повинна бути легкодоступною для підтримки інформаційного суспільства і захищеною від незаконного привласнення. Тому публічні установи, такі як бібліотеки й архіви, музеї, колекції культурних цінностей та інші суспільні пункти доступу слід зміцнювати для того, щоб сприяти збереженню документальних записів і вільному та рівноправному доступу до інформації. Тому, безсумнівно, що грамотність і загальна початкова освіта є ключовими чинниками при побудові повністю відкритого для всіх інформаційного суспільства, при чому, з огляду на потребу на всіх рівнях у широкому діапазоні фахівців у сфері ІКТ та інформації, підвищення інституційної компетентності заслуговує на особливу увагу.

З цією метою необхідно сприяти застосуванню ІКТ на всіх рівнях освіти, професійної підготовки та розвитку людських ресурсів, враховуючи особливі потреби осіб із обмеженими можливостями, груп, що перебувають у несприятливих умовах, і вразливих груп. Безперервна освіта та освіта для дорослих, професійна перепідготовка, навчання протягом усього життя, дистанційне навчання та інші спеціальні послуги, такі як, наприклад, телемедицина, можуть зробити значний внесок у розширення можливостей працевлаштування і допомогти людям скористатися новими можливостями, які пропонують ІКТ для традиційних робочих місць, самозайнятості та нових

професій. Адже, рівень інформованості та грамотність у сфері ІКТ є необхідним фундаментом стосовно цього.

Суттєву роль у реалізації цих та інших завдань, пов'язаних з постанням глобального інформаційного суспільства відіграє інтелектуальна еліта, тому створення сприятливих умов для її творчої діяльності та раціональному й справедливому розподілу вироблених нею інформаційних продуктів є впажливою умовою успішності цього процесу. Для забезпечення сталого розвитку інформаційного суспільства слід нарощувати національні можливості науково-дослідних і конструкторських робіт у сфері ІКТ. Крім цього, партнерства, зокрема між і серед розвинутих країн та країн, що розвиваються, включаючи країни з перехідною економікою, у сфері науково дослідних і конструкторських робіт, передачі технологій, виробництва і використання продуктів і послуг ІКТ, є вирішальними для сприяння підвищенню компетентності і глобальної участі в інформаційному суспільстві.

Що стосується підвищення довіри і безпеки при використанні ІКТ, то Женевська Декларація виходить з того, що зміцнення основи для довіри, включаючи інформаційну безпеку і безпеку мереж, підтвердження достовірності, захист недоторканності приватного життя і прав споживачів, є передумовою розвитку інформаційного суспільства і підвищення довіри з боку користувачів ІКТ. З цією метою необхідно формувати, розвивати і впроваджувати глобальну культуру кібербезпеки в співробітництві з усіма заінтересованими сторонами і компетентними міжнародними органами. Не підлягає сумніву, що ці зусилля повинні спиратися на все ширше міжнародне співробітництво, а у рамках цієї глобальної культури кібербезпеки важливо підвищувати безпеку і забезпечувати захист даних і недоторканності приватного життя. У той же час необхідно брати до уваги рівень соціального й економічного розвитку кожної країни і враховувати аспекти інформаційного суспільства, пов'язані з орієнтацією на розвиток.

Дотримання вимог безпеки при формуванні глобального інформаційного суспільства має поєднувати зусилля ООН з інтересами національних держав. Так, зокрема, у Декларації зазначається, що, визнаючи принципи загального і недискримінаційного доступу до ІКТ для всіх націй, діяльність Організації Об'єднаних Націй повинна бути спрямованою «на запобігання потенційному застосуванню ІКТ з намірами, які несумісні із завданнями забезпечення міжнародної стабільності і безпеки та здатні негативно вплинути на цілісність інфраструктури всередині держав, шкодячи їх безпеці. Необхідно запобігати використанню інформаційних ресурсів і застосуванню інформаційних технологій у злочинних і терористичних цілях, дотримуючись при цьому прав людини» [99]. Питання кібербезпеки слід розглядати на відповідному національному та міжнародному рівнях».

Політичні аспекти розвитку інформаційного суспільства, а серед них, значною мірою, і актуальні проблеми державної політики на рівні окремих національних держав є, по суті, домінуючими при розгляді у Женевській Декларації питань творення сприятливого середовища для прискорення процесів інформатизації. Вона виходить з того, що необхідною умовою існування інформаційного суспільства є сприятливе середовище як на національному, так і міжнародному рівнях. Тому ІКТ слід застосовувати як важливий інструмент належного урядування – верховенство права, поряд із підтримуючою, прозорою, спрямованою на конкуренцію, технологічно нейтральною і передбачуваною політичною і регуляторною базою, яка враховує національні особливості, необхідні для створення орієнтованого на інтереси людей інформаційного суспільства. Державні органи повинні втручатися в належних випадках для коригування хиб ринкових механізмів, підтримки добросовісної конкуренції, залучення інвестицій, сприяння розвитку інфраструктури ІКТ і прикладень, максимального використання економічних і соціальних благ, слугування національним пріоритетам» [99].

При чому, необхідна органічна взаємопов'язаність заходів зі створення сприятливого середовища для розвитку інформаційного суспільства на національному рівні з аналогічними глобальними зусиллями : «Динамічне і сприятливе міжнародне середовище, що сприяє залученню прямих іноземних інвестицій, передачі технологій і міжнародному співробітництву, зокрема у сферах фінансів, заборгованості і торгівлі, а також повна й ефективна участь країн, що розвиваються, у прийнятті рішень на світовому рівні є життєво важливими додатковими компонентами національних зусиль в галузі розвитку, що стосуються ІКТ. Розширення глобальної, прийнятної за ціною можливості з'єднання значно сприяло б ефективності цих зусиль в сфері розвитку» [99].

Така постановка питання у Женевській Декларації щодо чинників формування сприятливого середовища та необхідності поєднання різних рівнів управління ними досить переконливо демонструє хибність багатьох критичних випадів проти прихильників глобального інформаційного суспільства з боку різноманітних консервативних, ізоляціоністських та націоналістичних сил, які закидають їм, серед іншого, розмивання та підрив суверенітету національних держав. Насправді ж, як можна судити із проаналізованих вище положень Женевської Декларації, остання, хоча й пов'язує інститути державного рівня певними міжнародними зобов'язаннями, але, у той же час, наділяє їх новими галузями компетенції та, відповідно, легітимізує для них нові сфери та об'єкти управління.

Не менше уваги приділяється у Женевській Декларації значенню розвитку інформаційного суспільства для економічного зростання. Так, справедливий розподіл благ сприяє подоланню бідності і соціальному розвитку. Проведення політики, яка сприяє продуктивним інвестиціям і дає можливість підприємствам, передусім МСП, здійснювати зміни, необхідні для отримання вигод від ІКТ, є найбільш ефективною у сучасних умовах.

Для досягнення таких цілей важливе значення мають захист інтелектуальної власності; поширення, розповсюдження і спільне використання інформації; інтегрування зусиль і програм, які стосуються ІКТ, в національні і регіональні стратегії розвитку; стандартизація; створення безпечних, захищених і здорових умов праці, що стосуються використання ІКТ, тощо.

Одне з центральних місць у питаннях стратегії й тактики розвитку глобального інформаційного суспільства Женевська Декларація цілком умотивовано відводить розвитку мережі Інтернет та основним засадам і принципам міжнародного управління її функціонування. Так, Інтернет перетворився в загальнодоступний глобальний засіб, і управління його використанням повинне стати одним з основних питань порядку денного інформаційного суспільства. Міжнародне управління Інтернетом має здійснюватися на багатосторонній основі, бути прозорим і демократичним при повній участі державних органів, приватного сектору, громадянського суспільства і міжнародних організацій. Воно повинне забезпечувати справедливий розподіл ресурсів, полегшувати доступ для всіх, гарантувати стабільне і захищене функціонування Інтернету, враховуючи багатомовність.

З огляду на те, що управління Інтернетом охоплює як технічні питання, так і питання державної політики, і в ньому повинні брати участь усі зацікавлені сторони і відповідні міжурядові і міжнародні організації, Женевською Декларацією визнається, що: політичні повноваження щодо питань державної політики, які стосуються Інтернету, є суверенним правом держав, тому держави мають права й обов'язки щодо міжнародних питань державної політики, які стосуються Інтернету; приватний сектор відіграв і повинен продовжувати відігравати важливу роль у розвитку Інтернету, як у технічній, так і в економічній сфері; теж само стосується і громадянського суспільства, міжурядових і міжнародних організацій у розробці технічних стандартів і відповідних політичних стратегій, що стосуються Інтернету.

Виходячи з того, що питання міжнародного управління Інтернетом повинні розглядатися скоординованим способом, безпосередньо у текст декларації була включена ініціатива, адресована Генеральному секретарю ООН щодо заснування робочої групи з управління Інтернетом у рамках відкритого для всіх процесу, що забезпечував би механізм для повної і дієвої участі державних органів, приватного сектору і громадянського суспільства як з тих країн, що розвиваються, так і з розвинутих країн, включаючи відповідні міжурядові і міжнародні організації й форуми для вивчення питань про управління і розгляд пропозицій щодо відповідних дій.

Важливе значення для побудови відкритого інформаційного суспільства має і збереження культурного різноманіття, яке є спільною спадщиною людства. Так, інформаційне суспільство повинне ґрунтуватися на повазі культурної ідентичності, культурного і мовного різноманіття, традицій і релігій, стимулювати цю повагу і сприяти діалогові між культурами і цивілізаціями. Просування, утвердження та збереження різних культурних ідентичностей і мов, що відображено у відповідних документах, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй, включаючи Загальну декларацію ЮНЕСКО про культурне різноманіття, будуть надалі збагачувати інформаційне суспільство.

Тут варто нагадати, що прийняття у 2001 р. Загальної декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття, яка супроводжується двадцятьма основними напрямками Плану дій і в якій пропонується нове розуміння взаємозв'язку між різноманітністю, діалогом і розвитком. Ці три поняття взаємопов'язані і дозволяють враховувати і оптимізувати культурні ресурси людства. Затвердивши цю Декларацію, держави – члени ЮНЕСКО зобов'язалися визнавати, захищати і активно пропагувати блага, пов'язані з культурною різноманітністю, на місцевому, національному та міжнародному рівнях, а регіональним бюро ЮНЕСКО було доручено підтримувати всі ініціативи в цьому напрямку на основі встановлення справжніх партнерських

зв'язків з громадянським суспільством [56]. А у прийнятій на її розвиток у жовтні 2005 р. Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження було дане відповідне визначення: «Культурне розмаїття» означає розмаїття форм, за допомогою яких культури груп і суспільств знаходять своє вираження. Ці форми самовираження передаються всередині груп та суспільств і між ними» [130].

З метою збереження культурного різноманіття при побудові відкритого для всіх інформаційного суспільства повинен надаватися високий пріоритет створенню, поширенню і збереженню контенту на різних мовах і в різних форматах, звертаючи окрему увагу на різноманіття пропозицій творчих робіт і належне визнання прав авторів і митців. Необхідно сприяти виробництву і забезпеченню доступності всього контенту – освітнього, наукового, культурного і розважального – на різних мовах і в різних форматах. До того ж створення місцевого контенту, пристосованого до внутрідержавних або регіональних потреб, буде сприяти соціальному і економічному розвитку та стимулювати участь усіх заінтересованих сторін, у тому числі жителів сільських, віддалених і маргінальних районів. Збереження культурної спадщини є вирішальним компонентом ідентичності і самосвідомості окремих осіб, що зв'язує громаду з її минулим, тому інформаційне суспільство має опанувати і зберегти культурну спадщину для майбутніх поколінь усіма відповідними методами, включаючи переведення у цифрову форму.

Підписанти декларації підтвердили зобов'язання дотримуватися принципів свободи друку і свободи інформації, а також принципів незалежності, плюралізму і різноманіття засобів масової інформації, які, на їх переконання, є необхідними для інформаційного суспільства. Вони також закликали заохочувати різноманітність форм власності на засоби масової інформації, згідно з національним законодавством і з урахуванням відповідних міжнародних конвенцій.

Принципове значення має те, що у Женевській декларації окремо виділене значення етичних аспектів інформаційного суспільства. У ній зазначається з цього приводу наступне : «Інформаційне суспільство повинне поважати мир і дотримуватися основних цінностей свободи, рівності, солідарності, терпимості, колективної відповідальності і збереження природи. Ми визнаємо важливість для інформаційного суспільства етичних норм, які повинні сприяти справедливості, а також підтримувати гідність і цінність людської особистості. Усі дійові особи інформаційного суспільства повинні вживати відповідних дій і запобіжних заходів, визначених законодавством, проти зловмисного використання ІКТ, такого як незаконні та інші дії, мотивовані расизмом, расова дискримінація, ксенофобія і пов'язана з ними нетерпимість, ненависть, насильство, усі форми жорстокого поводження з дітьми, ... а також торгівля людьми та їх експлуатація» [99].

У заключній частині Женевської декларації резюмувалися бажані наслідки її застосування : «Ми твердо переконані, що всі разом ми вступаємо в нову еру величезних можливостей – еру інформаційного суспільства і розширеного людського спілкування. У цьому суспільстві, що постає, інформація і знання можуть вироблятися, обмінюватися, спільно використовуватися і передаватися по всіх мережах світу. Усі люди зможуть незабаром, якщо ми здійснимо необхідні дії, спільно побудувати нове інформаційне суспільство, засноване на спільному використанні знань і на базі глобальної солідарності та кращого взаєморозуміння між народами і країнами. Ми віримо, що ці заходи відкриють шлях до майбутнього розвитку справжнього, заснованого на знаннях суспільства» [99].

На першому, Женевському етапі (2003 р.) Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства (WSIS), окрім проаналізованої вище Женевської Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства : глобальна задача в новому тисячолітті», був ухвалений також так званий Женевський

План дій, який, власне, є її невід'ємною частиною та містить в собі розгорнуту практичну конкретизацію її положень.

У самому тексті Женевського Плану дій його сутність та функціональне призначення сформульовані наступним чином : «Спільне бачення та керівні принципи Декларації перенесені в цьому Плані дій у конкретні напрямки дій для досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включаючи ті, що містяться в Декларації тисячоліття, Монтерейському консенсусі і Йоганнесбурзьких Декларації і Плані впровадження, сприянням використанню продуктів, мереж, послуг і прикладень на базі ІКТ, а також для допомоги країнам у подоланні цифрової нерівності.

Інформаційне суспільство є поняттям, що розвивається, яке досягло різних рівнів у різних країнах світу, відображаючи різні стадії розвитку. Технологічні та інші зміни стрімко видозмінюють середовище, у якому розвивається інформаційне суспільство. Отже, План дій є платформою, що розвивається, для сприяння інформаційному суспільству на національному, регіональному і міжнародному рівнях. Унікальна двоетапна структура Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (WSIS) надає можливість врахувати цей розвиток» [100].

У Женевському Плані дій, як і в самій Женевській декларації, ще раз наголошувалося, що в інформаційному суспільстві усі зацікавлені сторони відіграють важливу роль, особливо через їх партнерства через те, що державні органи відіграють провідну роль у розробці і впровадженні всеосяжних, перспективних і сталих національних електронних стратегій. У свою чергу, приватний сектор і громадянське суспільство у діалозі з державними органами відіграють важливу консультативну роль у розробці національних електронних стратегій. Зобов'язання приватного сектору є важливими для розвитку і поширення інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ), для інфраструктури, контенту і прикладень. Приватний сектор є не лише гравцем на ринку, але також відіграє певну роль у більш

широкому контексті сталого розвитку. Зобов'язання й участь громадянського суспільства є однаково важливими у створенні справедливого інформаційного суспільства та в упровадженні ініціатив, що відносяться до ІКТ, для цілей розвитку.

Міжнародні і регіональні установи, включаючи міжнародні фінансові, відіграють ключову роль у інтеграції використання ІКТ у процес розвитку та у наданні доступу до ресурсів, необхідних для побудови інформаційного суспільства та для оцінки досягнутого прогресу. Таким чином, усі активні гравці процесу побудови інформаційного суспільства, згідно логіки цього документу, повинні виступати рівноправними партнерами, зацікавленими в результаті свого співробітництва.

У Женевському Плані дій були чітко сформульовані завдання, цілі та контрольні показники їх реалізації, що випливають з керівних принципів Женевської декларації з метою їх практичного впровадження. Так, завдання Плану дій, згідно його тексту, полягають у тому, щоб побудувати відкрите для всіх інформаційне суспільство; поставити потенціал, закладений у знаннях та ІКТ, на служіння розвитку; сприяти використанню інформації і знань для досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, у тому числі тих, що містяться в Декларації тисячоліття; і вирішувати нові задачі інформаційного суспільства на національному, регіональному і міжнародному рівнях. На другому етапі ВСІС, зазначається там же, буде можливість проаналізувати й оцінити прогрес, досягнутий в подоланні цифрової нерівності.

Щодо конкретних контрольних показників для інформаційного суспільства, то вони, згідно Женевському Плані дій, будуть встановлені в належних випадках на національному рівні в рамках національних електронних стратегій і відповідно до національних документів, що визначають політику розвитку, враховуючи різні національні обставини. Такі

контрольні показники можуть служити корисними критеріями оцінки дій та прогресу в досягненні загальних завдань інформаційного суспільства.

Водночас, на рівні з вищезгаданими контрольними показниками для інформаційного суспільства, йдеться також і про індикативні контрольні показники, які мають універсальне значення (за умови їх адаптації до конкретних умов певних країн). Останні, будучи заснованими на погоджених на міжнародному рівні цілях розвитку, включаючи ті, що містяться в Декларації тисячоліття, які базуються на міжнародному співробітництві, можуть служити глобальними базовими показниками для покращення можливостей використання ІКТ для сприяння завданням Плану дій. Ці контрольні показники можуть враховуватися при встановленні національних контрольних показників із урахуванням різних національних обставин. Конкретно до таких, індикативних контрольних показників у Женевському Плані дій віднесено наступні: підключити до ІКТ сільські населені пункти і створити суспільні пункти доступу; підключити до ІКТ університети, коледжі, середні і початкові школи; наукові і дослідні центри; публічні бібліотеки, культурні центри, музеї, поштові відділення й архіви; центри охорони здоров'я і лікарні; усі місцеві і центральні підрозділи державних органів та заснувати веб-сайти і адреси електронної пошти; адаптувати всі програми початкових і середніх шкіл для вирішення задач інформаційного суспільства, враховуючи національні обставини; забезпечити все населення планети доступом до послуг телебачення і радіо; заохотити створення контенту і створити технічні умови для полегшення присутності та використання в Інтернеті всіх мов світу; забезпечити умови, щоб більше половини жителів планети мали доступ до ІКТ в досяжних їм межах [100].

Женевський План дій поставив низку конкретних завдань у цій сфері для держав-учасниць. Так, при розробці і впровадженні національних електронних стратегій заінтересовані сторони повинні враховувати місцеві, регіональні та національні потреби і проблеми. Щоб одержати максимальні

переваги від здійснюваних ініціатив, вони повинні включати концепцію сталості. Приватний сектор повинен брати участь у конкретних проектах для розвитку інформаційного суспільства на місцевому, регіональному і національному рівнях. Кожна країна заохочується до створення принаймні одного дієвого публічно-приватного партнерства (ППП) чи партнерства між кількома секторами (ПКС) як показового зразка для подальшої діяльності. Визначити на національному, регіональному і міжнародному рівнях механізми, необхідні для започаткування і розвитку партнерств між заінтересованими сторонами інформаційного суспільства.

Міжнародні організації повинні публікувати у своїх сферах компетенції, в тому числі на своїх веб-сайтах, надану відповідними заінтересованими сторонами достовірну інформацію про успішний досвід надання ІКТ першочергового значення. Заохочувати ряд відповідних заходів, включаючи серед іншого схеми бізнес-інкубаторів, інвестиції венчурного капіталу (на національному і міжнародному рівнях), державні інвестиційні фонди, у тому числі для мікрофінансування малих, середніх і мікропідприємств (МСМП), стратегії сприяння інвестиціям, діяльність на підтримку експорту програмного забезпечення (торгове консультування), підтримка мереж для науково-дослідних і конструкторських робіт і парків програмного забезпечення» [100].

Женевський План дій акцентує увагу його учасників на тому, що інформаційна і комунікаційна інфраструктура є необхідним фундаментом інформаційного суспільства через те, що інфраструктура є центральною для досягнення мети цифрового включення, тобто отримання всіма загального, стійкого, повсюдного і прийняттого за ціною доступу до ІКТ, враховуючи відповідні існуючі рішення у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою, для стійкої можливості підключення і доступу до віддалених і маргіналізованих районів на національному і регіональному рівнях.

У зв'язку з цим, даний акт конкретизує різні аспекти змістовного наповнення національних електронних стратегій, які мають бути прийняті державами-учасниками для вирішення відповідних завдань на національному рівні. Державні органи повинні в рамках національних документів, що визначають політику розвитку, вживати заходи, спрямовані на підтримку сприятливого і конкурентного середовища для одержання необхідних інвестицій в інфраструктуру ІКТ і для розвитку нових послуг.

Особливу увагу слід приділити найменш розвинутим країнам у їхніх зусиллях створити інфраструктуру телекомунікацій. Оптимізувати можливості з'єднання між основними інформаційними мережами, заохочуючи створення і розвиток регіональних магістральних мереж ІКТ і пунктів обміну трафіком Інтернету для зменшення вартості міжз'єднань і розширення мережного доступу. Розробляти стратегії для збільшення прийнятних за ціною глобальних можливостей з'єднання, тим самим полегшуючи покращений доступ. Установлені в ході торговельних переговорів вартість транзиту і міжз'єднань Інтернету повинні відповідати об'єктивним, прозорим і недискримінаційним параметрам, враховуючи поточну роботу над цим питанням.

Відповідальність за здійснення більшості з зазначених аспектів покладено, передусім, на органи державної влади. Державні органи також покликані забезпечити належний доступ за допомогою різних комунікаційних ресурсів, передусім Інтернету, до публічної офіційної інформації та підтримувати науково-дослідні і конструкторські роботи для полегшення доступності ІКТ для всіх. При цьому, заохочується розробка законодавства щодо доступу до інформації і збереження публічних даних, особливо в галузі нових технологій.

Державні органи та інші зацікавлені сторони повинні створювати стабільно функціонуючі багатоцільові суспільні публічні пункти доступу, що надають за прийнятну ціну чи безплатно доступ своїм громадянам до різних

комунікаційних ресурсів, передусім до Інтернету. Ці пункти доступу повинні, наскільки можливо, мати достатню спроможність для надання допомоги користувачам у бібліотеках, освітніх установах, державних адміністраціях, поштових відділеннях або інших громадських місцях, з особливою увагою до сільських районів, і районів, що недостатньо обслуговуються, за дотримання прав інтелектуальної власності (ПІВ) і заохочення використання інформації й розповсюдження знань.

Женевський План дій закликає заохочувати дослідження і сприяти поінформованості всіх заінтересованих сторін про можливості, що надаються різними моделями програмного забезпечення, і про кошти на їх створення, включаючи власницьке програмне забезпечення, програмне забезпечення з відкритими кодами, а також безплатне програмне забезпечення, щоб підвищити конкуренцію, свободу вибору, прийнятність ціни та надати всім заінтересованим сторонам можливість оцінити, яке рішення найбільше задовольняє їх вимоги.

Державні органи, згідно вимогам даного плану, повинні активно сприяти застосуванню ІКТ громадянами своїх країн і місцевими органами як основного робочого інструменту. Стосовно цього міжнародна спільнота та інші заінтересовані сторони повинні підтримувати підвищення компетентності для місцевих органів влади у широкому застосуванні ІКТ як засобу для покращення місцевого управління.

Не менш актуальними є заклики плану заохочувати дослідження з питань інформаційного суспільства, у тому числі з питань інноваційних форм об'єднання в мережі, адаптації інфраструктури, інструментів і прикладень ІКТ, що полегшує доступність ІКТ для всіх, зокрема для груп, що перебувають у несприятливих умовах; та підтримувати створення і розвиток цифрових публічних бібліотечних і архівних послуг, адаптованих до інформаційного суспільства, у тому числі переглядом національних стратегій і законодавства в галузі бібліотечної справи, розвитком глобального

розуміння потреби в «гібридних бібліотеках» і сприянням співробітництву бібліотек у загальносвітовому масштабі.

Виходячи з того, що довіра і безпека належать до основних принципів інформаційного суспільства, Женевський План дій передбачив систему заходів з метою зміцнення довіри і безпеки при використанні ІКТ. Передусім, у ньому пропонується сприяти співробітництву між державами в рамках Організації Об'єднаних Націй і з усіма заінтересованими сторонами в рамках інших відповідних форумів з метою зміцнення довіри користувачів, підвищення надійності, захисту цілісності як даних, так і мереж; розглянути існуючі і потенційні загрози для ІКТ; а також займатися іншими питаннями інформаційної безпеки і безпеки мереж.

Згідно Женевському Плані дій, державні органи у співпраці з приватним сектором повинні попереджати, виявляти і реагувати на прояви кіберзлочинності і зловживання ІКТ: розробкою керівних принципів, які враховують неперервні зусилля у цій сфері; обдумуванням законодавства, що дає змогу ефективно розслідувати і переслідувати зловживання; сприянням ефективним зусиллям взаємодопомоги; посиленням на міжнародному рівні інституційної підтримки запобіганню, виявленню і ліквідації наслідків таких інцидентів; а також заохоченням освіти і підвищенням рівня інформованості. Крім того, державні органи та інші заінтересовані сторони повинні активно сприяти освіті користувачів і підвищенню рівня їх інформованості про онлайн-у недоторканність приватного життя і способи захисту такої недоторканності.

З цією ж метою планом пропонуються наступні заходи. Поширювати приклади найкращої практики у сфері інформаційної безпеки і безпеки мереж та заохочувати їх використання всіма відповідними сторонами. Запросити заінтересовані країни призначити координаторів для опрацювання і реагування в режимі реального часу на випадки у сфері безпеки, а також розвинути мережу для співробітництва цих координаторів для поширення

інформації і технологій реагування на такі випадки. Заохочувати подальший розвиток безпечних і надійних прикладень для полегшення онлайн-ових трансакцій. Заохочувати активну участь заінтересованих країн у неперервній діяльності Організації Об'єднаних Націй зі зміцнення довіри і безпеки при використанні ІКТ.

Не менш важливими у політико-правовому аспекті у тексті Женевського Плану дій є положення про те, що державні органи повинні продовжувати оновлювати національні закони про захист прав споживачів, приводячи їх у відповідність до нових вимог інформаційного суспільства та повинні сформулювати національні стратегії, зокрема стратегії електронного уряду з метою надання умов підвищенню ефективності державного управління та його прозорості.

Знову ж таки, саме до органів державної влади, як до найвідповідальніших учасників розбудови інформаційного суспільства у своїх країнах та на глобальному рівні, звернені наступні вимоги Женевського Плану дій: «Державні органи повинні діяти як зразкові користувачі і першими опанувати електронну торгівлю, згідно з їхнім рівнем соціально-економічного розвитку. Державні органи у співпраці з іншими заінтересованими сторонами повинні підвищувати рівень інформованості про важливість міжнародних стандартів експлуатаційної сумісності для глобальної електронної торгівлі. Державні органи у співпраці з іншими заінтересованими сторонами повинні сприяти розробці і застосуванню відкритих, експлуатаційно сумісних, недискримінаційних і зумовлених попитом стандартів» [100].

Серед переваг прикладного застосування ІКТ, які розглядаються Женевським Планом дій у різних галузях людської діяльності, особливої уваги заслуговують ті положення, що стосуються повсюдного впровадження електронного урядування. У спеціальному присвяченому цій практиці підрозділу «Електронний уряд» державам-учасникам пропонується

здійснювати систему наступних заходів упроваджувати стратегії електронного уряду, зосереджуючись на прикладеннях, спрямованих на інновації і прозорість у державних адміністраціях та демократичні процеси, підвищення ефективності і посилення відносин із громадянами. Розробляти на всіх рівнях національні ініціативи і послуги електронного уряду, що відповідають потребам громадян і бізнесу, для досягнення ефективнішого розподілу ресурсів та суспільних благ. Підтримувати ініціативи з міжнародного співробітництва у сфері електронного уряду з метою підвищення прозорості, відповідальності й ефективності на всіх рівнях уряду.

Провідна роль органам державної влади відводиться Женевським Планом дій і у справі налагодження електронного бізнесу, адже саме вони несуть відповідальність за створення необхідних рамкових умов для його впровадження та розвитку.

Крім вищезазначеного, розглядаючи прикладні аспекти застосування ІКТ у сучасному світі, Женевський План дій детально звертається до таких його напрямів як електронне навчання, електронна охорона здоров'я, електронна зайнятість, електронна охорона довкілля, електронне сільське господарство, та електронна наукова діяльність.

Як і інші міжнародно-правові акти, спрямовані на стимулювання розвитку інформаційного суспільства та регулювання різних аспектів цього процесу, Женевський План дій досить серйозно ставиться до його етичних сторін. Він виходить з того, що інформаційне суспільство повинне спиратися на загальновизнані цінності, піклуватися про загальне благо та запобігати зловмисному використанню ІКТ. Така постановка проблеми підкріплюється та конкретизується необхідністю реалізацій певних пропозицій : «Уживати заходів для сприяння дотримання миру та основоположних цінностей свободи, рівності, солідарності, терпимості, колективної відповідальності і дбайливого ставлення до природи. Усі заінтересовані сторони повинні підвищити своє усвідомлення етичних сторін при застосуванні ІКТ. Усі дійові

особи інформаційного суспільства повинні сприяти загальному благу, захищати недоторканність приватного життя і особових даних, уживати відповідних дій і запобіжних заходів, визначених законодавством, проти зловмисного використання ІКТ» [100].

Женевським Планом дій був встановлений також Порядок денний цифрової солідарності. Його метою є створення умов для мобілізації людських, фінансових і технологічних ресурсів, необхідних для включення всіх чоловіків і жінок в інформаційне суспільство, що постає. Документ зазначає, що тісне національне, регіональне і міжнародне співробітництво всіх заінтересованих сторін для впровадження цього Порядку денного є життєво необхідним. Для подолання цифрової нерівності у ньому пропонується більш ефективно використовувати існуючі підходи і механізми та повністю досліджувати нові, для того щоб забезпечувати фінансування розвитку інфраструктури, обладнання, підвищення компетентності і створення контенту, необхідних для участі в інформаційному суспільстві.

Женевський План дій закликав усі країни і міжнародні організації працювати над створенням умов, сприятливих для підвищення доступності й ефективної мобілізації ресурсів для фінансового розвитку, як це опрацьовано в Монтерейському консенсусі. При цьому, розвинуті країни повинні докладати особливих конкретних зусиль для виконання своїх міжнародних зобов'язань з фінансування розвитку, включаючи Монтерейський консенсус.

У зв'язку з цим варто нагадати, що Монтерейським консенсусом називають резолюцію, що була прийнята за підсумками Міжнародної конференції ООН з фінансового розвитку, яка відбулася 18-22 березня 2002 р. у мексиканському місті Монтерей. У ній було визначено шість основних напрямів міжнародного співробітництва у сфері розвитку: 1) мобілізація внутрішніх ресурсів; 2) мобілізація міжнародних ресурсів (передусім – прямі іноземні інвестиції); 3) розвиток міжнародної торгівлі як двигуна розвитку; 4) фінансово-технічне співробітництво; 5) зовнішня заборгованість;

б) системне забезпечення розвитку (міжнародна монетарна, фінансова і торговельна системи). Розвинуті країни, які ще цього не зробили, повинні докласти конкретних зусиль для досягнення цільового рівня 0,7 % від їхнього валового національного продукту (ВНП) як одноразова донорська допомога країнам, що розвиваються, та 0,15-0,20 % ВНП розвинутих країн для найменш розвинутих країн [162, с. 2]. Оцінюючи в цілому значення Монтерейського консенсусу для подолання нерівності взагалі, та цифрової нерівності, зокрема, можна погодитися з думкою О. Шарова про те, що «міжнародне експертне співтовариство окреслило парадигму, в рамках якої тільки й можна говорити про успішне фінансове забезпечення розвитку» [323, с. 2].

В рамках підготовки до другого (Туніського) етапу Всесвітнього саміту з інформаційного суспільства з ініціативи Росії була організована і проведена 17-19 травня 2005 р. у Санкт-Петербурзі під егідою ЮНЕСКО міжнародна конференція «ЮНЕСКО між двома етапами Всесвітнього саміту з інформаційного суспільства». У її підсумковому документі містяться рекомендації, вироблені учасниками конференції та адресовані безпосередньо ЮНЕСКО і через неї – іншим міжнародним організаціям, урядам, бізнесу, громадянському суспільству, науково-освітньому співтовариству для подальшого обговорення і реалізації як в ході підготовки саміту, так і після його завершення. Основні напрямки рекомендацій цієї конференції були такі : політика, стратегії і програми розвитку інформаційного суспільства / суспільств знання; дослідження у сфері розвитку інформаційного суспільства та суспільств знання; розвиток людського потенціалу для суспільств знання; освіта в суспільстві знання; наука та інновації в суспільстві знання; культурне розмаїття в суспільстві знання; загальний доступ до інформації, що є суспільним надбанням; розвиток комунікацій і свобода вираження думок; партнерство та співробітництво зацікавлених сторін; роль неурядових організацій в інформаційному

суспільстві; ділове середовище для товариств знання; політика перенесення інформації на цифрові носії і збереження культурної та наукової спадщини [336, с. 4–16].

Що стосується політики, стратегії та програми розвитку інформаційного суспільства, то у підсумковому документі конференції «ЮНЕСКО між двома етапами Всесвітнього саміту з інформаційного суспільства» містився заклик до ЮНЕСКО та інших зацікавлених сторін «зробити центром своїх ініціатив щодо розвитку інформаційного суспільства і суспільства знань людську особистість, перемістити акцент з технологічної та організаційної інфраструктури на потреби людей і співтовариств; враховувати можливість існування різних форм інформаційного суспільства; брати до уваги той факт, що західні постіндустріальні моделі не є універсальними і не можуть бути відтворені у багатьох країнах; визнати рівне значення контенту, сервісів та інфраструктури для формування суспільства знань; створити передумови для залучення багатосторонніх партнерств в розроблення політики, стратегій і планів дій щодо розвитку інформаційного суспільства та суспільства знань; визнати, що наріжним каменем для побудови справедливого і сталого суспільства знань є надання якісної загальної освіти; виходити з необхідності розвитку інформаційної культури при формуванні людського капіталу для суспільства знань; визнати важливу роль, яку відіграють «інститути пам'яті» – бібліотеки, музеї, архіви, університети та інші сховища глобального знання і знань, накопичених місцевими громадами; підтримувати їх, залучаючи в якості повноправних учасників в процес вироблення політики розвитку; активно залучати громадянське суспільство в розробку політики переходу до інформаційного суспільства на всіх стадіях - від планування до реалізації; сприяти створенню сприятливого ділового середовища для розвитку суспільства знань на міжнародному, національному та місцевому рівнях [336, с. 6–7].

Під час проведення другого етапу Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (WSIS), що відбувся, як і планувалося, в Тунісі 16–18 листопада 2005 р., представники держав-учасниць, поперед усе, підтвердили свою безумовну підтримку Декларації принципів і Планові дій, прийнятим на першому етапі Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, що відбувся в Женеві в грудні 2003 р. Це було зафіксовано, зокрема, і в основних документах, прийнятих Туніським самітом, які стали відомими як Туніське зобов'язання та Туніська програма для інформаційного суспільства.

Так, у Туніському зобов'язанні декларувалася необхідність «побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, міжнародного права і принципу багатосторонніх відносин, дотримуючи в повному обсязі і підтримуючи Загальну декларацію прав людини, для того щоб люди в усім світі могли створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, аби повною мірою розкрити свій потенціал і реалізувати погоджені на міжнародному рівні цілі і завдання розвитку, включаючи Цілі розвитку тисячоліття» [300].

До засадничих положень Туніського зобов'язання належить й підтвердження загальності, неподільності, взаємозалежності і взаємозв'язку усіх прав людини й основних свобод, включаючи право на розвиток, як це закріплено у Віденській декларації. Знову підкреслюється, що демократія, сталий розвиток і повага прав людини й основних свобод, а також належне урядування на всіх рівнях є взаємозалежними і взаємозміцнюючими. Крім того, необхідно, як зазначалося у Туніському зобов'язанні, зміцнити повагу до верховенства права в міжнародних і національних справах» [300].

На думку організаторів та учасників Туніського саміту, він надав унікальну можливість для підвищення рівня інформованості про блага, які

інформаційні і комунікаційні технології (ІКТ) можуть дати людству, і про засоби, якими вони можуть змінити діяльність, взаємини і життя людей.

Цей саміт був важливою віхою у світових зусиллях для подолання бідності і досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей і завдань розвитку, включаючи Цілі розвитку тисячоліття. Як вже зазначалося, Женевськими рішеннями було встановлено послідовний довгостроковий зв'язок між процесом ВСІС та іншими відповідними великими конференціями і самітами ООН. Учасники Туніського саміту закликали державні органи, приватний сектор, громадянське суспільство і міжнародні організації об'єднатися для впровадження зобов'язань, викладених у Женевських Декларації принципів і Плані дій.

Окрім підтвердження зобов'язань, прийнятих в Женеві, у Туніському зобов'язанні підкреслюється, власне, і те, в чому ж полягає специфіка Туніського саміту, як другого етапу Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (ВСІС). А саме – зосередити увагу на фінансових механізмах для подолання цифрової нерівності, на управлінні Інтернетом і пов'язаних із цим питаннях, а також на наступній діяльності і впровадженні рішень, прийнятих у Женеві й Тунісі [300].

Особливо слід виділити пункт 17 Туніського зобов'язання, що має вельми принципове значення для держав-учасниць, як у плані формування засад інформаційного суспільства, так і у плані їх прикладного використання у політичному процесі для усталення практик демократії участі: «Ми ... закликаємо державні органи, використовуючи потенціал ІКТ, створити державні системи інформації про закони і нормативні положення, передбачаючи ширший розвиток публічних (державних) пунктів доступу і підтримуючи широку наявність цієї інформації» [300].

Під час Туніського саміту його учасниками було проаналізовано і обговорено звіт, наданий Цільовою групою з питань фінансових механізмів (ЦГФМ), створеною за ініціативою Генерального секретаря ООН. Завдання

цієї групи полягало у ретельному аналізі адекватності існуючих фінансових механізмів для вирішення задач ІКТ для цілей розвитку. Її звіт вказав на складність існуючих механізмів як приватних, так і державних, які забезпечують фінансування ІКТ у країнах, що розвиваються. У ньому було визначено можливі сфери вдосконалення цих механізмів, а також галузі, в яких ІКТ міг би надаватися пріоритет країнам, що розвиваються, і їхнім партнерам. На основі висновку, за підсумками обговорення звіту ЦГФМ, учасниками Туніського саміту були розглянуті покращення та інновації в механізмах фінансування, включаючи створення добровільного Фонду цифрової солідарності, необхідність якого була задекларована ще в Женевській Декларації принципів [177].

У Туніській програмі для інформаційного суспільства, на основі аналізу звіту, наданого Цільовою групою з питань фінансових механізмів (ЦГФМ), учасники саміту визнали «...існування цифрової нерівності і проблеми, які це ставить перед багатьма країнами, змушеними робити вибір між багатьма конкуруючими завданнями при плануванні свого розвитку й обґрунтуванні потреб у коштах на розвиток, маючи при цьому обмежені ресурси.» та «...масштаб проблеми, пов'язаної з подоланням цифрової нерівності, яка потребує адекватних і постійних інвестицій в інфраструктуру ІКТ і послуги ІКТ, а також підвищення компетентності і передачі технології протягом багатьох прийдешніх років» [299]. У зв'язку з цим вони закликали міжнародну спільноту до сприяння передачі технології на взаємно погоджених умовах, включаючи ІКТ, до прийняття документів, що визначають політику, і програм з метою надання допомоги країнам, що розвиваються, у використанні переваг технології на шляху свого розвитку за допомогою, серед іншого, технічного співробітництва і створення наукового і технологічного потенціалу в рамках спільних зусиль з подолання цифрової нерівності та нерівності в розвитку.

У Туніській програмі для інформаційного суспільства констатується, що, якщо у минулому фінансування інфраструктури ІКТ у більшості країн, що розвиваються, було засновано на державних інвестиціях, то останнім часом відзначається значний приплив інвестицій у тих країнах, де на основі міцної регуляторної бази заохочується участь приватного сектору і де впроваджені державні документи, що визначають політику, спрямовану на подолання цифрової нерівності. «Нас ... надихає той факт, – підкреслюється у документі, – що досягнення у сфері комунікаційних технологій і мереж високошвидкісної передачі даних постійно розширюють можливості країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою стати учасниками глобального ринку послуг на базі ІКТ із використанням їхніх порівняльних переваг. Ці виникаючі можливості створюють могутню комерційну основу для інвестицій в інфраструктуру ІКТ у цих країнах» [177]. Тому програма закликає уряди вжити заходів у рамках національних документів, що визначають політику розвитку, які були б спрямовані на забезпечення сприятливого конкурентного середовища для необхідних інвестицій в інфраструктуру ІКТ і для розробки нових послуг. Водночас країни повинні дотримуватися документів, що визначають політику, і вживати заходів, які б не перешкождали участі таких країн на постійній основі в глобальному ринку послуг на базі ІКТ або знеохочували чи утрудняли таку участь.

Туніська програма для інформаційного суспільства визначила перелік передумов для рівноправної і загальної доступності до фінансових механізмів, а також для їх кращого використання. До нього потрапили : створення політичних і регуляторних спонук, спрямованих на досягнення загального доступу і залучення інвестицій приватного сектору; визначення і визнання ключової ролі ІКТ у національних стратегіях розвитку і розробка цих стратегій, у належних випадках, в ув'язці з електронними стратегіями; розвиток інституційної спроможності і здатності впроваджувати рішення на підтримку використання національних фондів, створених для

загальнодоступних послуг і загального доступу, та подальше вивчення цих механізмів, а також механізмів, спрямованих на мобілізацію внутрішніх ресурсів; заохочення розробки актуальних для місцевих умов інформації, прикладень і послуг, які були б корисними для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою; підтримка розширення масштабу успішно реалізованих пілотних програм, заснованих на ІКТ; підтримка використання ІКТ в органах державного управління як одного з пріоритетів і основної цільової галузі в діяльності зі сприяння розвитку на базі ІКТ; розвиток людських ресурсів і створення інституційної спроможності (знань) на кожному рівні для досягнення цілей інформаційного суспільства, особливо в державному секторі; заохочення суб'єктів бізнес-сектору для сприяння стимулюванню різкого зростання попиту на послуги ІКТ, підтримуючи галузі, що займаються розробкою нової продукції, місцевих розробників культурного контенту і прикладень, а також малі підприємства; розширення можливостей для підвищення потенціалу всіляких фондів і їхнього ефективного використання.

У Туніській програмі для інформаційного суспільства значна увага приділялася ролі Фонду цифрової солідарності (ФЦС), заснованого ще під час першого, женецького етапу саміту як інноваційного фінансового механізму добровільного характеру, відкритого для участі заінтересованих сторін, завдання якого полягає в перетворенні цифрової нерівності у цифрові можливості для країн, що розвиваються, через зосередження переважно на особливих і невідкладних потребах на місцевому рівні і вишукування нових джерел добровільного фінансування «солідарності».

2.2. Міжнародні ініціативи щодо правового регулювання мережі Інтернет, протидії злочинам та агресії у кіберпросторі.

Як уже зазначалося, одне з центральних місць в обговоренні проблем розвитку інформаційного суспільства під час Туніського етапу ВСІС, зайняли

питання міжнародного управління Інтернетом, що знайшло відповідне відображення у схваленій там Туніській програмі для інформаційного суспільства. І це цілком закономірно, адже, у сучасному світі саме Інтернет поряд з мобільним зв'язком став однією з найбільш вживаних інформаційно-комунікаційних технологій, що повсюдно увійшли у повсякденне життя людства. Завдяки Інтернету кожен з його користувачів окрім реального соціального простору увійшов ще й у кіберпростір.

Національна військова стратегія США для операцій у кіберпросторі визначає кіберпростір як «...сферу, що характеризується можливістю використання електронних та електромагнітних засобів для запам'ятовування, модифікування та обміну даними через мережеві системи та пов'язану з ними фізичну інфраструктуру» [365]. В офіційних матеріалах ЄС міститься таке визначення кіберпростору: «віртуальний простір, в якому циркулюють електронні дані світових ПК» [352]. Чи не найкоротше визначення кіберпростору міститься в найавторитетнішому сучасному Оксфордському словнику англійської мови: «умовне середовище, в якому спілкування відбувається через комп'ютерну мережу» [349]. За дещо більш деталізованою версією його визначають як умовне середовище, «...всередині якого відбувається електронний зв'язок, що сприймається як реальний спостерігач, але породжений комп'ютерною системою та не маючий реального існування, простору віртуальної реальності» [178].

Разом з тим, як зазначає Д. Дубов, для даної сфери притаманна концептуальна термінологічна невизначеність, бо, незважаючи на активне використання в політичному та науковому дискурсі понять «кіберпростір», «кібербезпека», «кібератака» тощо, жодних офіційних трактувань даної термінології не існує, що змушує кожен країну самостійно виробляти підходи у цій сфері [91, с. 19-30.]. На окремі аспекти термінологічної невизначеності щодо вживання понять «кіберпростір» та «кібербезпека» вказували також такі

відомі західні дослідники як Дж. Ліпман [360], Дж. Льюїс [359], Ф. Крамер і Л. Вентц [358], К. Александер [342] та інші.

Як підкреслює з цього приводу Д. Дубов, «особливо важливо вирішити кілька принципових ускладнень (передусім на міжнародному рівні), що унеможливають формалізацію безпекової політики в кіберпросторі:

- досі відсутні системні міжнародні нормативно-правові документи, які б чітко давали визначення кіберпростору та всіх похідних від нього елементів безпекового характеру;

- не визначено правовий статус кіберпростору;

- відсутній консенсус на міжнародному рівні щодо правил поведінки в кіберпросторі;

- відсутня загальноприйнята методологія оцінки наслідків кіберзлочинів та їх прив'язка до міжнародних норм і правил (зокрема щодо визнання кібератаки як акту війни)» [90, с. 5].

І хоча у теперішній час вже внескени деякі пояснення і поправки до існуючих законодавчих актів, але вважати цей напрям безпечним не має жодних підстав.

Зазвичай поняття «кіберпростір» тісно асоціюють з поняттям Інтернет, що у більшості випадків цілком виправдано. Але не завжди подібне узагальнення виявляється достовірним. Якщо ж враховувати й такі варіанти, то кіберпростір можна розглядати як: 1) локальне середовище при функціонуванні засобу комп'ютерної техніки, який не підключено до мережі, та як розосереджене середовище, яке виникає в разі його підключення до 2) локальної або 3) глобальної мережі передачі даних (Інтернет). Як цілком справедливо зауважує з цього приводу О. В. Манжай, у першому та другому випадках на кіберпростір, безумовно, має поширюватися відповідна територіальна юрисдикція. «Щодо третього випадку, то багато юристів схиляється до думки про необхідність оголошення кіберпростору, який має транскордонні масштаби (інтернет) міжнародною територією...» [155, с. 144].

Досить обґрунтованою з цього приводу видається точка зору відомого фахівця з правових питань міжнародного регулювання кіберпростору Д. Менте, який у своїй роботі «Юрисдикція в кіберпросторі: теорія міжнародних просторів» запропонував вважати Інтернет територією, на яку не поширюється суверенітет окремої держави, за аналогією з Антарктидою, космосом та нейтральними водами [364].

Застосування національного права та компетенція держави у сфері правового регулювання кіберпростору досліджувалися також такими авторами як В. Наумов [165], С. Уілске [384], Дж. Зітрейн [385] та іншими.

У той час, хоча Д. Менте та деякі інші дослідники (як вже зазначалося вище) виходять з того, що на Інтернет як кіберпростір не може поширювати суверенітет національних держав, існують спроби вирішення даної проблеми в інший спосіб, а саме: у деяких державах спостерігалися намагання встановити власну компетенцію над частиною Інтернету; або ж поширити особисту юрисдикцію на окремі сфери діяльності в цьому середовищі. Тому, узагальнюючи різні підходи до даного питання, О. В. Манжай вважає, що зараз намітилися три шляхи вирішення питання щодо правового режиму Інтернету і відповідно визначення компетенції держави в цій сфері:

1) Інтернет є міжнародним простором, і його правовий режим має визначатися нормами міжнародного права;

2) Інтернет є територією зі змішаним правовим режимом на кшталт континентального шельфу прибережних держав;

3) в окремих випадках Інтернет можна віднести до державної території [155, с. 144].

«Короткий оксфордський політичний словник» у статті «Інтернет і політика» зазначає серед іншого: «Головний вплив Інтернету на політику полягає, мабуть, у збільшенні прозорості. Уряди та недержавні організації оприлюднили мільйони веб-сторінок політичної інформації, як от офіційні доповіді й подробиці контактів. Кілька урядів, зокрема й уряд Сполученого

Королівства, поставили завдання, щоб громадяни щораз більшу частину своїх справ з урядовими установами вирішували через Інтернет». І далі : «Оскільки Інтернет розробляли як систему військових комунікацій, що в разі знищення комунікаційних вузлів мала спрямовувати повідомлення іншим шляхом, Інтернет, мабуть неможливо контролювати традиційними способами» [111, с. 271.].

Однак, скласти адекватне уявлення про особливості міжнародного політико-правового регулювання Інтернету та його проблеми неможливо без розгляду історії виникнення та становлення самої світової інформаційної мережі. Адже саме тоді виникли та загострилися деякі суперечності, які й по сьогодні не знайшли свого однозначного вирішення.

Оскільки, як вже зазначалося, особливості виникнення та історичного розвитку глобальної інформаційної мережі та етапів її правового регулювання на національному та міжнародному рівнях слід обов'язково враховувати при аналізі сучасної системи правового регулювання Інтернету, то, на думку дисертанта, варто звернути увагу, зокрема, на періодизацію етапів міжнародно-правового регулювання відносин інформаційного обміну, запропоновану українською дослідницею К. С. Шахбазян. Її періодизація має такий вигляд : «Перший етап – розбудова основ правового регулювання інформаційного обміну (1965-1980 рр.) : створення та розвиток мережі Інтернет в США відбувалось на підставі відповідних положень, що затверджувались урядовими агентствами, та договорів щодо використання мережі. Другий етап – розробка основ міжнародно-правового регулювання обміну електронними даними (1980-1994 рр.). В цей період було усвідомлено та визнано на міжнародному рівні існування глобальної комп'ютерної мережі та здійснено заходи зі сприяння їх розвитку. Третій етап – становлення системи регулювання Інтернет на рівні міжнародних неурядових організацій (1994-1999 рр.), після делегування США повноважень щодо призначення доменних імен і IP-адрес Інтернет Корпорації з призначення імен і номерів

(ICANN). Четвертий етап – розвиток процесу багатостороннього регулювання Інтернет-відносин (засобами міжнародних урядових і неурядових організацій), що розпочався у 1999 р.» [325, с. 11-12].

Як підкреслює К. С. Шахбазян, об'єктом міжнародного права у сфері Інтернет є міжнародні відносини між різними суб'єктами відносин у мережі Інтернет та з приводу її функціонування : між провайдерами і користувачами, між самими користувачами та у взаємодії із іншими особами і державними органами, міжнародними установами щодо передачі інформації, надання послуг через Інтернет та функціонування самої мережі. При цьому, правовідносини в Інтернет носять «екстранаціональний характер», тобто виходять за межі як внутрішньої компетенції, так і територіальних кордонів держав, а тому застосування локальних правових норм до таких правовідносин без врахування і зв'язку із законодавством інших країн є неефективним. Це, у свою чергу, вимагає пріоритетної уваги до розробки правових норм Інтернету на міжнародно-правовому рівні шляхом укладання і виконання міжнародних угод. Тим паче, що основні принципи міжнародного права поширили свою дію на відносини, пов'язані із електронними комунікаціями, включаючи й Інтернет, починаючи, власне, з моменту його бурхливого поширення планетою. Особливе значення серед них має принцип поваги до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань. Крім того, разом із формуванням мережі Інтернет, сформувались спеціальні правові принципи міжнародного інформаційного обміну [324, с. 70-74].

Так, у Туніській програмі для інформаційного суспільства були знову підтвержені принципи, проголошені під час Женевського етапу ВСІС у грудні 2003 року, згідно з якими Інтернет перетворився в загальнодоступний глобальний засіб і управління ним повинне становити основне питання порядку денного інформаційного суспільства. Міжнародне управління Інтернетом повинне здійснюватися на багатосторонній основі, бути прозорим

і демократичним за участю державних органів, приватного сектору, громадянського суспільства і міжнародних організацій. Воно повинне гарантувати справедливий розподіл ресурсів, полегшувати доступ для всіх і забезпечувати стабільне і безпечне функціонування Інтернету, враховуючи багатомовність. У документі підкреслено, що Інтернет – центральний елемент інфраструктури інформаційного суспільства – перетворився з дослідницького і академічного засобу в загальнодоступний глобальний засіб [140].

Інтернет, відповідно до Женевських принципів і Туніської програми для інформаційного суспільства, є невід’ємним елементом орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх, спрямованого на розвиток і недискримінаційного інформаційного суспільства. Стабільність і безпека Інтернету як глобального засобу безпосередньо залежить від легітимності управління ним на основі повної участі всіх заінтересованих сторін як з розвинутих, так і з країн, що розвиваються, у рамках їхніх відповідних ролей і обов’язків.

Щодо правового регулювання на міжнародному, регіональному та національному рівнях, як процесів формування інформаційного суспільства в цілому, так і Інтернету як одному з основних ІКТ та його складових, цілком справедливим є зауваження Д. В. Дюжева, який робить акцент на аксіологічних, морально-етичних та антропологічних засадах такого регулювання. Ним, зокрема, зазначено, що у будь-якому суспільстві «для права важливо, щоб людина чітко уявляла ту міру свободи, що несе в собі заряд руйнування, зла і несправедливості. Інформаційні технології і комп’ютерні можливості загострюють ці проблеми. Тому інформаційне суспільство і держава будуть використовувати правові засоби як страхові засоби, що позначають межі дозволеного» [94, с. 13].

Саме під таким кутом зору – упередження перетину «меж дозволеного» – за допомогою нових можливостей, що відкриваються внаслідок відкриття небувалих раніше можливостей через прихід інформаційного суспільства та

експлуатацію новітніх ІКТ, відбувається найбільш інтенсивна правова нормотворча діяльність як на національному, так і на регіональному та глобальному рівнях. Адже, саме наявність нових викликів та загроз залишається чи не найпотужнішим стимулом до міжнародно-правового регулювання даної сфери. Як зазначають з цього приводу автори аналітичної доповіді «Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України : нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців», можливість «використання кіберпростору організованими злочинними угрупованнями, зловмисниками-одинаками, формалізованими та неформалізованими деструктивними політичними групами, військовими та спеціальними службами держав з метою вчинення злочинів, здійснення хакерських атак за політичними мотивами, деструктивного впливу на військову та цивільну інфраструктуру (в тому числі критичну), збір чутливої інформації, а також пряме шпигунство в інтересах держави чи потужних корпорацій, робить неможливим ігнорування даної проблеми з боку світової спільноти» [88, с. 3].

Провідні держави світу у своїй практичній політиці щодо вирішення проблем забезпечення власної кібербезпеки все більше уваги приділяють розвитку та захисту власних інформаційних ресурсів, а також можливості впливати на інформаційні ресурси інших країн. З цією метою, зокрема, на сьогоднішній день більшість впливових світових геополітичних акторів (таких як США, Росія, ЄС, Китай, Індія та інші) вже або створили, або перебувають у процесі створення спеціалізованих військових підрозділів для використання у той чи інший спосіб мережі Інтернет. Так, за даними керівника компанії «McAfee», оприлюдненими на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2010 р., протягом 2009-2010 рр. уже понад 20 країн планували або здійснили різноманітні спеціальні інформаційні операції. Сформовані цими країнами спецпідрозділи, як правило, мають на меті ведення розвідувальної роботи в мережах, захист власних мереж, блокування і «обвал» структур супротивника із використанням можливостей

кіберпростору. Якщо навіть керуватися лише офіційними заявами, то подібні підрозділи вже створені у США (U.S. Cyber Command), Великобританії (урядовий Cyber Security Operations Centre), Німеччині (Internet Crime Unit та Federal Office for Information Security), Австралії (The Cyber security operations centre), Індії та інших державах. Не могла, звісно, оминати своєю увагою проблему протидії кіберзагрозам й такий потужний військово-політичний блок, як НАТО, країни якого створили для цього спеціальний центр (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence) [47].

На думку більшості експертів з проблем кібербезпеки, найпотужнішими та найактивнішими вважаються на сьогодні військові кіберпідрозділи КНР і США. Так, хоча офіційні дані про потенціал, чисельність і завдання китайських кібервійськ практично відсутні, але про них можна скласти певне уявлення за даними секретного звіту, що висвітлює рівень розвитку кібервійськ КНР та вказує на загрози цього розвитку для США, підготованого ФБР, які потрапили у розпорядження ЗМІ. Звіт називає КНР «найбільшою цілісною загрозою США у сфері кібертероризму» та силою, що вже зараз може володіти потенціалом достатнім, щоб «знищувати життєво важливу інфраструктуру, отримувати доступ до банківських, комерційних, військових та оборонних баз даних». За даними ФБР, КНР на сьогоднішній день має армію у 180000 хакерів, які щоденно атакують кібермережі США і лише у 2009 року здійснили 90000 атак проти комп'ютерів Міністерства оборони США. З 180 тис. хакерів 30 тис. є військовими, а 150 тис. – комп'ютерними експертами з приватного сектору (працівники приватних компаній, що залучаються до виконання військових чи розвідувальних завдань в кіберпросторі), місією яких є отримання доступу до військових і комерційних секретів США та внесення розладу в діяльність урядових і фінансових служб [345].

Як підкреслює відомий німецький футуролог К.-Х. Штайнмюллер, «Очевидна загроза майбутнього – небезпека кібервійни, яка в Інтернеті, або в

тому, що прийде йому на зміну – розмиє кордони між холодним і гарячим конфліктом» [331, с. 159].

Небезпечність кібератак дійшла вже такого рівня, що спеціаліст з військової етики Державного університету в Буффало (штат Нью-Йорк, США) Ренделл Діперт у своїй статті «Етичні питання кібервійни» пропонує навіть подумати про необхідність створення аналогу Женевської конвенції щодо кібервійни. «Кіберпротивники прагнуть знищити бази даних, відключити системи зв'язку, очистити банківські рахунки, занурити в п'тьму цілі міста, зупинити виробництво, внести хаос в систему охорони здоров'я і так далі до нескінченності. Але на відміну від звичайних воєн кібербитва не регулюється нічим, що хоча б віддалено нагадувало Женевську конвенцію. Не існує ніяких меж, ніяких стандартів міжнародного права, що обмежують кібервоєнних злочинців», – застерігає Р. Діперт. При цьому, вчений вважає, що просто взяти і перенести положення Женевської конвенції (якою, як відомо, вже тривалий час регулюються правила ведення звичайних війн) на цифрові військові дії неможливо. Адже в основі цього документа лежать моральні міркування, які не мають очевидних аналогів, коли мова заходить про кібервійни [81].

Розглянувши новітні тенденції розвитку міжнародного тероризму на глобальному та регіональному рівнях, М. Г. Гуцало приходять до висновку, що, зокрема, одним з основних напрямів діяльності терористичної мережі «Аль-Каїда» є «...посилення інформаційно-пропагандистської діяльності лідерами терористичної мережі шляхом прямих звернень до аудиторії через мережу Інтернет, створення нових веб-сайтів, збільшення кількості періодичних видань (зокрема спеціалізованих для жінок, молоді, дітей), розповсюдження відеофільмів, комп'ютерних ігор, анімаційних фільмів тощо. Так, значну активність на цьому напрямі демонструє новий лідер «Аль-Каїди» А. аль-Завахірі, який зосереджує увагу своїх прибічників та послідовників на недопущенні роздроблення мережі після загибелі У. бен

Ладена та спонукає цільову аудиторію до здійснення терактів в ініціативному порядку. Зокрема, у зверненні до мусульман країн Заходу «Не втрачайте сили і не занепадайте духом» новий лідер «Аль-Каїди» закликає до масштабної «інтелектуальної битви» з використанням засобів комунікації шляхом активного ведення дискусій в Інтернет-просторі. З цією метою активно використовуються онлайн-форуми, які є «ефективним» і доступним джерелом продукування екстремістської ідеології, розповсюдження пропагандистських матеріалів та психологічної обробки мусульман усього світу» [71, с. 176].

Виходячи з вище наведених даних, зрозуміло, чому таку надзвичайну увагу приділяє питанням кібербезпеки як на стратегічному, так і на тактичному рівнях блок НАТО. Так, ще під час Празького саміту 2002 р. цієї організації було прийнято рішення про створення Сил і засобів реагування НАТО на комп'ютерні інциденти (NATO Computer Incident Response Capability – NCIRC). Зусилля НАТО у сфері кіберзахисту тоді були зосереджені переважно на захисті систем зв'язку, що належать і експлуатуються Альянсом. Пізніше політика НАТО з кіберзахисту була переглянута і доповнена засобами допомоги в посиленні кіберзахисту країн – членів Альянсу.

У Стратегічній концепції НАТО 2010 р. відзначено, що «кібератаки стають дедалі частішими, організованішими та збитковішими і ...можуть досягти критичного рівня, який загрожує національному і євроатлантичному процвітанню, безпеці і стабільності. Джерелом таких атак можуть бути іноземні військові і розвідувальні служби, організовані злочинні угруповання, терористичні та / або екстремістські групи». Тому було визнано доцільним «розвивати можливості щодо запобігання, захисту і відновлення від кібератак шляхом використання процесу планування НАТО для поліпшення та координації національних можливостей з кіберзахисту, охоплюючи всі органи НАТО централізованим кіберзахистом, а також краще інтегруючи

кіберобізнаність, попередження і реагування НАТО з державами – членами Альянсу» [355].

На виконання положень цієї Стратегічної концепції була розроблена й затверджена Концепція НАТО з кіберзахисту під час засідання Північноатлантичної Ради (ПАР) на рівні міністрів оборони країн – членів НАТО у березні 2011 р. Нова Концепція визначає захист власних мереж НАТО як головну відповідальність Альянсу у сфері кіберзахисту, необхідність інтеграції кіберзагроз в оборонне планування НАТО, а також наголошує на важливості співпраці з партнерами та іншими міжнародними організаціями. Вона стала концептуальною основою переглянутої політики НАТО з кіберзахисту. Нова Політика НАТО з кіберзахисту (NATO Policy on Cyber Defence) була схвалена міністрами оборони Альянсу в червні 2011 р. й містить скоординований підхід до кіберзахисту з акцентом на запобігання кіберзагрозам через підвищення стійкості до зовнішнього вторгнення й можливостей швидкого відновлення пошкоджених систем. Усі структури НАТО перебуватимуть під централізованим захистом із застосуванням нових вимог. Політика роз'яснює політичні та оперативні механізми реагування на кібератаки, а також інтегрує кіберзахист у процес оборонного планування НАТО. Ця політика також встановлює принципи військово-технічного співробітництва з країнами-партнерами, міжнародними організаціями, приватним сектором і науковими колами. Паралельно з цією політикою у даній сфері був узгоджений План дій з кіберзахисту (Cyber Defence Action Plan) як інструмент для забезпечення своєчасного й ефективного здійснення політики [44, с. 189-190].

Велику увагу приділяють кібербезпеці США. Особливо активною стала їх політика у цій сфері за часів президентства Б. Обама. Так, ще під час його першої каденції, Адміністрацією Президента США була здійснена низка важливих заходів, а саме :

– 29 травня 2009 року оприлюднено «Огляд кібербезпеки» (Cyber Security Review) – комплексний документ, що визначає пріоритети у сфері кібербезпеки;

– створено посаду Керівника кібербезпеки Ради національної та внутрішньої безпеки;

– створено Кіберкомандування США (U.S. Cyber Command), керівник якого одночасно очолює і Агентство з національної безпеки. Приблизна чисельність структури – 30000 військових;

– оприлюднено нову «Стратегію національної безпеки» (2010 р.), в якій вперше в загальній структурі загроз США окреме місце відведено кіберзагрозам;

– оприлюднено «Міжнародну стратегію для кіберпростору» («International Strategy for Cyberspace») як цілісне бачення урядом США найближчого майбутнього у розвитку кіберпростору (основні положення цього документу будуть більш детально проаналізовані у подальшому тексті даного розділу дисертації);

– оголошено про додаткові заходи з посилення внутрішньої кібербезпеки. З 1 жовтня 2009 року в США оголошено про додатковий набір 1000 співробітників до спеціального кібербезпекового департаменту Управління національної безпеки (Department of Homeland Security), які займатимуться виключно безпекою високотехнологічних систем США. Однак навіть ця кількість співробітників не повністю відповідає потребам США у фахівцях з кібербезпеки. У супровідному документі до спеціально організованих урядом США слухань «Кібервиклик США» (U.S. Cyber Challenge) наводиться думка одного з експертів про те, що реальна потреба уряду в таких фахівцях становить від 10000 до 30000.

– збільшено держзамовлення на розроблення нових засобів ведення війни, зокрема кіберозброєнь та нових, більш захищених, військових мереж;

— створено проекти нормативних документів, спрямовані на покращення взаємодії у сфері кібербезпеки між союзниками США та забезпечення власного інтернет-простору в разі виникнення ситуацій, що загрожують національній безпеці [86, с. 5-6].

Значну увагу розбудові власних сил безпеки у кіберпросторі приділяє Великобританія, потенціал якої у сфері кіберзахисту вважається одним з найпотужніших. Так, нею у 2010 році було розпочато роботу Оперативного центру з кібербезпеки (чисельністю 20 співробітників) з метою координування вже наявних центрів з кібербезпеки різних відомств та створення майданчику для співпраці між урядом та приватним сектором щодо проблем кібербезпеки. Крім того, у Великобританії ефективно працює Командування урядових комунікацій («Government Communications Headquarters»), що забезпечує як захист критично важливої урядової інформації, так і отримання розвідувальних даних за допомогою новітніх комунікативних засобів.

Згідно з відкритими даними активно створюються відповідні підрозділи також у Південній та Північній Кореї, Російській Федерації, Франції. Провідні держави світу активно беруть участь у навчаннях щодо протидії кібератакам, які мають значний ефект для виявлення проблемних зон захисту інфраструктури, моделювання можливих інцидентів і вироблення типових схем реагування, поліпшення міжвідомчої взаємодії [86, с. 6].

Разом з тим, потреба до забезпечення кібербезпеки та створення засобів ведення кібервоєн стосуються не лише зовнішніх викликів. Все частіше вони змушують уряди провідних держав переглядати також їхню внутрішню політику у кіберсфері. Зокрема, дедалі активніше застосовується низькотехнологічний (low-tech) рівень контролю, до якого відносять бюрократичні, організаційні та обмежувальні методи захисту власного інформаційного та кіберпростору від латентних загроз безпеці даних та засилля іноземного програмного продукту. Як не парадоксально, але політика

країн Заходу у сфері внутрішнього інформаційного простору (зокрема, кіберпростору) дедалі частіше набуває окремих рис політики тих країн, що традиційно відносять до авторитарних. Щоправда, між ними все ж таки залишаються суттєві відмінності. Так, якщо в країнах авторитарного типу передусім здійснюється політика прямого обмеження доступу, то країни Заходу нарощують кількість даних про користувачів, здійснюють моніторинг національного інтернет-трафіку та створюють можливості цільового відключення окремих елементів мережі або її користувачів. Такий акцент на «моніторинговому дискурсі» обумовлений, зокрема, зростанням кількості телекомунікаційних послуг та мереж, контроль за якими є складним для державних правоохоронних служб [Див. : 86, с. 6-7].

Як правило, найчастіше заходи з інтенсивнішого моніторингу контенту мережі та окремих технологічних рішень, що забезпечують доступ до неї, пояснюються наступними причинами :

- 1) зростання терористичної загрози, використання терористами та міжнародними кримінальними структурами новітніх інформаційних технологій та зростання загрози критичній інфраструктурі держави;
- 2) боротьба з комп'ютерним піратством, протидія порушенню авторських прав на ті чи інші продукти (зокрема аудіо- та відеоконтент);
- 3) протидія розповсюдженню дитячої порнографії.

Дедалі активніше застосовуються методи прямого впливу та тиску на власників пошукових інтернет-сервісів, на яких або розміщуються матеріали, що викликають невдоволення з боку державних інституцій, або надають доступ до таких матеріалів. Лідером у застосуванні таких методів цілком обгрунтовано вважається Китай. Так, наприклад, всесвітньовідомим став конфлікт між урядом Китаю та ІТ-корпорацією «Google», що виник через небажання останньої обмежувати на вимогу уряду пошукові запити китайських користувачів. Слід зазначити, що активна діяльність «Google» викликала конфліктні ситуації не лише з керівництвом Китаю, а й з урядами

європейських країн – Францією (щодо оцифрування культурних надбань та книг), Німеччиною, Грецією, Великобританією, Іспанією (через службу «Google Street View», що не лише фотографувала вулиці, а й збирала персональні дані громадян через незахищені бездротові канали зв'язку), Італією (через безконтрольне розміщення матеріалів, що порушують право на приватне життя) [86, с. 7-9].

Нещодавно корпорацією «Google» був запущений сервіс «Transparency Report», що має висвітлювати частоту звертань держав до корпорації із запитом про усунення того чи іншого контенту або про надання доступу до персональних даних користувачів сервісів корпорації. Він дуже добре ілюструє ситуацію із спробами західних держав впливати на контент та результати пошуку, що здійснюється корпорацією «Google». Адже, згідно з цим звітом, саме країни Заходу та США є лідерами таких запитів. Наприклад, лише за період січень – липень 2010 року уряд США звертався до корпорації з подібними запитом 4287 разів, уряд Великобританії – 1343 рази, Франції – 1017 разів, Німеччини – 668 разів, Італії – 651 раз, Іспанії – 372 рази, Португалії – 73 рази, Бельгії – 71 раз. Не менш активними в даній сфері виявилися і країни БРІК (крім Росії – кількість її звернень менше 10 разів) : Бразилія зверталася з 2435 запитом, Індія – з 1430. Дані про Китай корпорація не розкриває, посилаючись на те, що Китай вважає цензурні вимоги частиною державної таємниці. Таким чином, більшість країн, що їх традиційно відносять до розвинених або так званих «нових центрів сили», активно використовують окремі практики авторитарних країн [381].

Систематично виникають складнощі у правоохоронних органів з контентом сайтів, що розміщують аудіо– та відеоматеріали (до найвідоміших належить сайт «YouTube» – підрозділ корпорації «Google»). КНР цензурує аудіо– та відеоконтент подібних сервісів з 2008 року. Свої претензії до деяких елементів контенту порталу «YouTube» висловлювали також уряди Німеччини (через оприлюднення роликів, що пропагують нацистську

ідеологію та антисемітизм), Великобританії (можливості для кібербулінгу – тобто хамства, приниження та переслідування в мережі Інтернет – школярів), Росії (через розміщення екстремістських матеріалів). Стійкою тенденцією стало намагання державних органів більше знати про інтернет-трафік громадян, а за можливістю – і про контент їх персональних комп'ютерів. Для цього держави намагаються посилити контроль за точками доступу до мережі Інтернет (зокрема інтернет-кафе) та інтернет-трафіком громадян. Особлива увага з боку правоохоронних органів приділяється контролю за контентом у соціальних мережах, блогах тощо.

Останнє цілком закономірно адже останніми роками саме ці сучасні засоби спілкування на базі новітніх ІКТ широко використовувалися соціально-політичними протестними рухами при поваленні кількох політичних режимів, зокрема, у країнах Арабського Сходу. Разом з тим, на думку багатьох фахівців, їх роль у цих подіях сильно перебільшена.

Так, О. Демідов констатує, що з січня 2011 року країни Магрибу та Близького Сходу захлеснула небувала хвиля соціальних протестів, що призвела за собою відставку режимів в одних країнах, репресії упереміж з гарячковими реформами в інших, а подекуди – громадянську війну і фактичний крах державності. Ці події стали відомі як Арабська весна і Twitter / Facebook-революції. Друга із згаданих назв відображає рису, характерну для більшості епізодів близькосхідних протестів, – безпрецедентно активне використання учасниками протестів інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), і в першу чергу соціальних мережевих сервісів. О. Демідов цілком справедливо підкреслює, що Арабська весна закріпила в рядах політиків, експертів і ЗМІ дискурс ІКТ (і, перш за все, соцмережі) як фактор хвилювань і революцій. Невинна технологія, покликана спростити спілкування на дозвіллі, набула рис чи не зброї масового знищення, що загрожує стабільності і безпеці окремих країн і міжнародного співтовариства в цілому. Суперечки про роль соціальних мереж в Арабській

весні сьогодні визначають основну суть дискусії навколо них, однак коло пов'язаних з ними питань в рамках проблематики безпеки, звичайно ж, набагато ширше [75].

Однак, О. Демідов, висловлюючи не лише свою думку, але й узагальнюючи погляди інших авторитетних фахівців цієї галузі, приходять до висновку, що «Соціальні мережеві сервіси, як і інші продукти ІКТ, самі по собі не є і не можуть бути джерелом і причиною соціальних хвилювань і тим більше революцій. Більш того, соціальні мережі не оформилися і в якості недержавних акторів, подібним ТНК, які чітко усвідомлювали б свої інтереси і можливі стратегії в подіях, подібних Арабській весні. ... Роль соціальних мереж в соціально-політичних трансформаціях також не буває ні монопольної, ні переважаючою серед інших засобів комунікації. Відповідно, розгляд соціальних мереж як можливої загрози або виклику міжнародній та національній безпеці позбавлене сенсу і стало б класичним прикладом помилкової проблеми» [75, с. 74].

Іншої думки дотримується ціла низка сучасних авторів, які безпосередньо залучені владою до інформаційного протиборства. Вони стверджують, що вже давно розпочата справжня мережева війна. Так, наприклад, В. Коровін характеризує її так : «Мережева війна, що називається також «війною шостого покоління», – це технологія перемоги в ситуації, коли противник навіть не в змозі скористатися своїм озброєнням для відбиття агресії, у тому числі ядерним арсеналом. Війна ведеться настільки непомітно, а перемога настільки стрімка і очевидна, що ніяка навіть найбільш сучасна зброя та військова техніка не знаходять собі застосування у цій війні» [133, с. 24].

Слід зауважити, що світовій спільноті вкрай важко дійти згоди та виробити спільні підходи з цілої низки принципово важливих, актуальних питань політико-правового регулювання даної сфери через відмінність ідеологічних, політичних, релігійних, соціокультурних установок та

розбіжність національних інтересів щодо них. Про це свідчать різноманітні дискусії (зокрема на найвищому рівні) навіть серед провідних геополітичних акторів сучасності. Під час них обнародуються і досить радикальні (а тому неприйнятні для інших учасників) пропозиції, наприклад: визнати кібернапади «актом війни», кіберзброю прирівняти до зброї масового ураження, а також відповідати на хакерську атаку звичними видами озброєнь (скажімо, ракетним ударом). Додаткові ускладнення викликаються відсутністю єдиного погляду найпотужніших і найбільш просунутих у розробці й використанні новітніх ІКТ світових держав на кіберпростір та кібербезпеку в цілому, а також посиленням загальносвітової дискусії довкола забезпечення авторських та суміжних прав у мережі Інтернет.

Виходячи з зазначених чинників, найбільшого прогресу щодо вирішення проблема кібербезпеки на міжнародному рівні до останнього часу вдалося досягти лише частково – у сфері протидії кіберзлочинності та й то, переважно, лише на національному та регіональному рівні (зокрема, у Європі).

Аналіз сучасних міжнародних правових норм і рекомендацій щодо діяльності Інтернет-ЗМІ в Європі дозволяє констатувати, що вони ґрунтуються на принципах стимулювання саморегуляції їхньої діяльності та мінімізації державного контролю і обмежень на поширенні інформації в Інтернеті, неможливості встановлення обмежень для контенту в Інтернеті, більших, ніж обмеження для інших медіа (зокрема, на цьому зосереджена низка документів, прийнятих Радою Європи – Резолюція № 1120 «Про вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію» (1997 р.), «Декларація про Європейську політику в галузі нових інформаційних технологій» (1999 р.), «Декларація про свободу комунікацій в Інтернеті» (2003 р.) [127].

Спираючись на аналіз значного масиву актів Європейського Союзу щодо забезпечення інформаційної безпеки, О. О. Смірнов приходить до

обґрунтованого висновку, що «вибудувана система забезпечення інформаційної безпеки в ЄС забезпечує здатність адекватного реагування на основні типи ризиків та загроз віртуалізації. Меншою мірою у порівнянні з іншими вибудувані компоненти протидії загрозам маніпуляції суспільною свідомістю і застосування інформаційної зброї» [265, с. 110].

Водночас, аналіз європейського досвіду у даній сфері свідчить, що в міжнародних правових нормах, які визнають більшість європейських країн, значна увага приділяється протидії розповсюдженню протизаконного контенту в мережі Інтернет. Так, зокрема, в прийнятому Європейським Союзом «Плані заходів щодо забезпечення безпечного користування Інтернетом» (від 01 січня 1998 року) надається тлумачення поняттям «матеріали протизаконного змісту» та «матеріали засудливого змісту».

Під матеріалами протизаконного змісту розуміються такі, що мають відношення: до національної безпеки (інструкції з виготовлення вибухових пристроїв, з незаконного виробництва наркотиків, інструкції з проведення терористичних акцій); до захисту неповнолітніх (образливі форми маркетингу, сцени насильства, порнографія); до захисту людської гідності (підбурювання до расової ненависті або расової дискримінації); до економічної безпеки (шахрайство, інструкції по піратському використанню кредитних карток); до захисту інформації (діяльність злочинних хакерів); до захисту приватного життя (недозволена передача персональних даних, електронне переслідування); до захисту репутації (наклеп у пресі, незаконна порівняльна реклама); до інтелектуальної власності (недозволене поширення творів, захищених авторським правом, наприклад, комп'ютерних програм або музичних творів).

Під матеріалами засудливого змісту розуміються такі, що не є протизаконними, проте поширення яких обмежене (наприклад, тільки для дорослих), а також зміст, яких може образити деяких користувачів, хоча їх опублікування не обмежене в силу принципу свободи самовираження [127].

З огляду на зазначене, відносно цих двох категорій застосовуються зовсім різні заходи. Так, матеріалами протизаконного змісту займаються, за місцем їх створення, правоохоронні органи, дії яких регулюються національними законодавствами та угодами про судову співпрацю. Що ж стосується матеріалів засудливого змісту, то перш за все, слід надати користувачам можливості самим вирішувати проблему виключно технічними засобами (за допомогою систем фільтрації та рейтингової оцінки змісту), підвищуючи батьківську обізнаність і розвиваючи саморегулювання, здатне створити необхідні рамки, зокрема у відношенні захисту неповнолітніх [127].

Радою Європи ще в 1989 році була прийнята перша Рекомендація з питань кіберзлочинності. За нею в 1995 році з'явилась друга Рекомендація з питань кіберзлочинності, що стосується процесуальних аспектів проблеми. У ній же вже висувалася ідея розробки міжнародного договору з кіберзлочинності. Оцінивши ту загрозу, яку містить у собі розростання цього явища, Європейський комітет з проблем злочинності доручив науковому світу вивчити проблему і запропонував розробити Конвенцію, в котрій розглядалися б не тільки питання позитивного права щодо протидії кіберзлочинності, а й процесуальні вимоги до вирішення цієї проблеми.

Йдеться про прийняту Радою Європи у 2001 році Конвенцію про кіберзлочинність (її ж називають також за містом прийняття Будапештською Конвенцією з кіберзлочинності). Вона охоплює широке коло питань, зокрема всі аспекти кіберзлочинності, включаючи незаконний доступ до комп'ютерних систем і перехоплення даних, вплив на дані та на роботу системи, протизаконне використання пристроїв, підроблення та шахрайство з використанням комп'ютерних технологій, правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією, та ті, що порушують авторські і суміжні права. Також, при підготовці конвенції переслідувалися цілі формування загальної правоохоронної системи для протидії кіберзлочинності і створення умов для обміну інформацією між усіма країнами, які підписали конвенцію.

Безпосередньо до сфери кіберзлочинів європейська Конвенцію про кіберзлочинність 2001 р. відносила такі: правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем (незаконний доступ до комп'ютерної системи або її частини; нелегальне перехоплення комп'ютерних даних; втручання в комп'ютерні дані; втручання у комп'ютерну систему; зловживання пристроями); правопорушення, пов'язані з комп'ютерами (підробка, пов'язана з комп'ютерами; шахрайство, пов'язане з комп'ютерами); правопорушення, пов'язані зі змістом (правопорушення, пов'язані, наприклад, з дитячою порнографією); правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав [129].

У Комюніке Європейської комісії «На шляху до спільної політики по боротьбі з кіберзлочинністю» 2007 р. кіберзлочинність визначається як комплексне поняття, що охоплює три категорії кримінальних дій: традиційні види злочинів (шахрайство, підробка документів і т. п.), що здійснюються з використанням електронних комунікаційних мереж та інформаційних систем; розміщення незаконного контенту в електронних медіа; атаки проти інформаційних систем, блокування програмного забезпечення сайтів та хакерство [347].

Україна ратифікувала європейську Конвенцію про кіберзлочинність 2001 р. у 2005 році відповідним Законом [226]. Крім того, у 2006 році Україна також ратифікувала додатковий протокол до Конвенції, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи [225].

Водночас далеко не всі країни (з-поміж тих, що входять до Ради Європи) ратифікували цей документ. Так, на сьогодні Конвенцію підписали 47 країн, але ратифікували її лише 33 країни. Важливо зазначити, що до країн, які не підписали конвенцію, увійшли Австрія, Бельгія, Грузія, Чехія, Російська Федерація та інші. Зокрема, принципову позицію з цього питання посіла Російська Федерація. До того ж, вказаний документ є регіональним,

хоча до нього долучаються й інші країни світу, та не вирішує питань воєнного використання кіберпростору, глобальних міжнародних підходів до кібербезпеки тощо.

Тому, цілком природно, що для того, щоб заповнити цей правовий вакуум на глобальному рівні висуваються відповідні ініціативи з боку, перш за все, провідних геополітичних гравців – США, Російської Федерації, того ж таки Європейського Союзу та інших.

Головна зовнішньополітична ініціатива США щодо перспектив розвитку кіберпростору була оприлюднена 16 травня 2011 р. під назвою Міжнародна стратегія для кіберпростору (International Strategy for Cyberspace, далі – Стратегія) [355]. Цей документ не лише визначає принципові положення, якими будуть керуватися США при формуванні власної політики щодо кіберпростору, а й окреслює «очікуване майбутнє», яке вони планують побудувати в кіберпросторі. Так, «базовими принципами», що мають бути забезпечені при формуванні політики щодо кіберпростору, Стратегія визначає :

- «Фундаментальні свободи» (можливість шукати, отримувати й передавати інформацію та ідеї через будь-які засоби зв'язку, незважаючи на кордони).
- «Прайвесі» (люди мають бути обізнані з загрозами їхній персональній інформації та про можливість здійснення проти них кіберзлочинів).
- «Вільні потоки інформації» (рух інформації не має обмежуватися фільтрами, міжмережевими екранами, оскільки вони створюють видимість безпеки, кіберпростір має бути місцем інновацій та співпраці держави й бізнесу задля більшої безпеки [355]).

Цим документом встановлено риси бажаного майбутнього в кіберпросторі для США. Особливий інтерес у контексті даного розділу дисертації становлять положення, що стосуються міжнародного регулювання (або бачення в цілому) кіберпростору.

З цього приводу у документі виділено три стратегічні цілі, яких має досягти реалізація американської Стратегії :

1. Відкритість і сумісність. Зростання цифрових систем має поступово привести до здешевлення доступу до кіберпростору дедалі більшої кількості людей. Для розвитку впроваджені інновації мають бути сумісними між собою, а також більш активно використовувати програмне забезпечення з відкритим кодом. Це дозволить створювати системи з єдиною логікою використання для всіх регіонів світу. Альтернатива цьому процесу є неприйнятною, оскільки передбачає фрагментування мережі Інтернет, де через особливі політичні інтереси держав великим групам людей буде заборонений доступ до сучасного контенту. Відповідно пріоритетом тут є розроблення нових інформаційних технологій, які засновані на міжнародних, загальноприйнятих стандартах, що забезпечить зростання цифрової економіки і рух суспільства вперед.

2. Безпека й надійність. Користувачі мають впевнитись у безпеці своїх даних. Забезпечення подібного стану – завдання поліаспектне й таке, що потребує загальної відповідальності на всіх рівнях суспільства (починаючи від простих користувачів і закінчуючи державними органами) та ефективної міждержавної співпраці. Головним питанням тут є встановлення міжнародних технічних стандартів (щодо програмного й апаратного забезпечення й систем управління інцидентами) та узгоджених міжнародних норм поведінки держав. Це потребуватиме розширення співпраці в питаннях обміну технічною інформацією з приватним сектором і міжнародним співтовариством. Оскільки головним елементом надійності є безпека мереж, США готові інвестувати в них не лише на національному рівні, а й сприяти більшій надійності мереж за кордоном.

3. Стабільність через норми. Цей пункт становить особливий інтерес, оскільки дозволяє в цілому зрозуміти американське бачення чинного міжнародного правового поля щодо кібер простору і орієнтирів його

трансформації. Відповідно до тексту Стратегії, вироблення єдиних правил поведінки у кіберпросторі – головне завдання, й тому США готові працювати над виробленням консенсусної точки зору з приводу того, що таке «прийнятна поведінка» і «партнерство» в кіберпросторі. Відповідно до тексту Стратегії, «вироблення таких норм сприятиме передбачуваності поведінки держав, що дозволить попереджувати конфліктні ситуації чи непорозуміння». США не бачать необхідності приймати принципово нові міжнародні документи, оскільки чинне міжнародне законодавство не є «застарілим» відносно реалій кіберпростору : «розроблення правил поведінки держави у кіберпросторі не потребує оновлення чинного міжнародного законодавства та не робить існуючі міжнародні норми застарілими. Багаторічні міжнародні норми, що визначають дії держави під час миру та війни, також стосуються кіберсередовища». Водночас визнається необхідність певного доопрацювання міжнародних норм [355].

Головним пріоритетом для США залишається Будапештська Конвенція з кіберзлочинності. Цей документ, на думку авторів Стратегії, має стати базовим для всіх подальших напрацювань у сфері вироблення норм поведінки в кіберпросторі. Про це свідчить і те, що розділ «Розширення співробітництва та верховенство права» (ст. 19–20 Стратегії) значною мірою присвячено саме вказаній Конвенції. Зокрема зазначається, що США розглядає важливе питання «подальші дискусії щодо міжнародних норм» протидії кіберзлочинності в першу чергу як проблему «поширення чинних зусиль, таких як Будапештська конвенція» на всіх учасників.

Крім того, зазначається, що докладатимуться зусилля до налагодження двосторонньої співпраці між державами. Другий пункт цього розділу вказує на необхідність узгодження національних нормативно-правових документів у сфері протидії кіберзлочинності з Будапештською конвенцією, яка, на думку авторів Стратегії, «є моделлю для розроблення та оновлення чинних законів»

у цій сфері. США зі свого боку зобов'язуються стимулювати інші країни приєднатися до Конвенції [355].

Цілком ймовірно, як прогнозують аналітики, що у випадку довгострокового інтересу США до просування Будапештської конвенції в якості основного документа для дв– та багатостороннього співробітництва, будуть здійснюватися зусилля з трансформації цього документа у своєрідний міжнародний договір.

Разом з тим, для фахівців з міжнародного права і політичних експертів очевидно, що у своєму нинішньому вигляді Конвенція не зможе охопити дійсно всі країни, що відіграють головну роль в питаннях кібербезпеки. Так, як вже зазначалося, РФ не підписала Конвенцію з принципових міркувань. Російську сторону не влаштовує, зокрема, ціла низка положень, яка вряд чи буде виключена з тексту Конвенції, так як на це принципово не згодні США та їх західні союзники. Серед таких принципових розбіжностей, зокрема, положення Конвенції про те, що та чи інша країна може отримувати доступ до ресурсів, розташованих у мережах загального користування іншої держави, не повідомляючи її при цьому. Малоімовірно, що на таке положення згодяться РФ, КНР і цілий ряд інших країн (позиції РФ і КНР з проблем розвитку кіберпростору та його міжнародно-правового регулювання будуть більш докладно проаналізовані у тесті цього розділу дисертації далі).

Окрім вже зазначених питань в Стратегії окреслена орієнтовна модель поведінки держав щодо Всесвітньої мережі й окремих аспектів її роботи. Вона ґрунтується на слідуванні таким вимогам:

- додержання основних свобод. Держави мають поважати фундаментальні свободи слова та об'єднань, що так само актуальні і для онлайну, як і для офлайну;

- повага до власності. Держави у своїх ініціативах мають поважати право на інтелектуальну власність, включно з патентами, торговими таємницями, товарними знаками й авторськими правами;

- цінність приватного життя. Громадяни мають бути захищені від довільного чи незаконного втручання в їхнє приватне життя, коли вони користуються Інтернетом;

- захист від злочинів. Держави мають виявляти й переслідувати кіберзлочинців, створювати таке законодавство і практики, що не дозволять зловмисникам переховуватись на їхній території, а також сприяти співробітництву з міжнародними структурами, які переслідують таких злочинців;

- право на самозахист. У відповідності до Статуту ООН, держави мають право на самозахист, що може бути застосоване у відповідь на агресивні дії в кіберпросторі;

- глобальна сумісність. Держави мають вживати заходів, щоб допомогти досягти максимальної сумісності та зручності використання мережі Інтернет, а також її доступності найбільшому числу громадян;

- мережева стабільність. Держави мають поважати свободу потоків інформації в їх національних мережах, і не втручатись у роботу інфраструктури, що відноситься до такої, яка тісно пов'язана із міжнародною функціональністю мережі;

- надійний доступ. Держави не повинні заважати доступу громадян до мережі Інтернет чи інших мережевих технологій;

- багатостороннє управління. Управління мережею Інтернет не має обмежуватись виключно урядами, а має включати й інших стейкхолдерів;

- особлива увага до кібербезпеки. Держави мають визнавати свою відповідальність за безпеку й надійність роботи власних сегментів мережі Інтернет та відповідної інфраструктури [355].

При цьому, очевидно, що США у даному переліку надто широко у порівнянні зі Статутом ООН та резолюцією 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. щодо визначення агресії, трактують два пункти – «право на самозахист» і «надійний доступ» (а також пов'язаний із

ним пункт про «додержання основних свобод»), що вряд чи може бути підтримано багатьма іншими державами і, в першу чергу, КНР.

У таких умовах видається сумнівним, що кібератака, згідно з чинними міжнародними документами, може кваліфікуватись як «агресія» чи «напад» і, тим більше, тягнути за собою право на військову відповідь. Незважаючи на це, у Стратегії безпосередньо йдеться саме про те, що США готові застосовувати «дипломатичні, інформаційні, військові й економічні» засоби для реагування на подібні інциденти. У який спосіб цитоване положення може бути реалізоване на практиці у площині міжнародного права без внесення кардинальних змін до Резолюції ООН, щодо визначення «агресії» на даний час залишається незрозумілим. Наразі існують лише окремі наукові напрацювання у сфері міжнародного права, які пропонують або визнати кіберзброю зброєю масового знищення, або (що виглядає більш реалістично) виробити механізм оцінки наслідків від здійснення кібератак та порівнювати їх із можливими наслідками від застосування традиційних озброєнь.

Щодо офіційної позиції США, то інший важливий аспект, пов'язаний із запропонованою моделлю поведінки держав по відношенню до Всесвітньої мережі, визначається вимогами «надійний доступ» та «додержання основних свобод». У Стратегії цій проблемі присвячено розділ «Інтернет-свобода: підтримуючи фундаментальні свободи та прайвесі». У ньому містяться чотири основних напрями зусиль США з щодо вирішення даного питання.

1. Підтримка громадянського суспільства в питаннях отримання надійних і безпечних платформ для забезпечення свободи слова та зібрань. США закликають усіх до максимально активного використання цифрових засобів зв'язку задля обміну думками, інформацією, моніторингу виборів, боротьби із корупцією, організацію суспільних і політичних рухів та засудження тих, хто переслідує, арештовує чи погрожує тим людям, які користуються цифровими засобами. США готові сприяти розширенню прав і можливостей громадянського суспільства, правозахисників і журналістів

використовувати такі цифрові засоби, а також сприяти тим урядам, що «вирішують реальні загрози у кіберпросторі, а не нав'язують компаніям обов'язки щодо обмежень свободи слова чи вільних потоків інформації».

2. Співробітництво з громадянським суспільством і неурядовими організаціями щодо підвищення їх кібербезпеки (зокрема, їх електронних поштових адрес, веб-сайтів, мобільних телефонів тощо).

3. Сприяння міжнародному співробітництву для більш ефективного захисту комерційних конфіденційних даних.

4. Забезпечення наскрізної сумісності систем, що задіяні в передачі інформації у мережі Інтернет [355].

Своєрідним продовженням проблематики даної Стратегії та її органічним розвитком і доповненням стали засадничі тези, оприлюднені тодішнім держсекретарем США Гіллари Клінтон під час конференції «Свобода інтернету», що відбулась 8 грудня 2011 р. у м. Гаазі (Нідерланди). У своєму тривалому виступі, віддаючи належне тематиці «основних свобод» та Інтернету, держсекретар США розкритикувала практику затримання блогерів – громадських активістів (цей закид стосувався, переусім, РФ) та практику китайського уряду, пов'язану з укладанням спеціальних угод із компаніями, що надають телекомунікаційні послуги, коли останні вдаються до самоцензури та самообмежень. Заяви Гіллари Клінтон з приводу необхідності врегулювання даного питання цілком логічно слідували запропонованому Стратегією формату забезпечення положень про «фундаментальні права». До того ж, у тексті цієї промови було піднято ще три додаткових проблеми, які стосуються довгострокових стратегічних планів США щодо кіберпростору, а саме :

1. Приватний сектор має прийняти свою роль у захисті Інтернет свободи. Це означає, на думку Гіллари Клінтон, що приватні компанії, що торгують технологіями, які можуть бути використані для придушення «свободи слова» (системи спостереження, моніторингу інтернет трафіку

тощо), мають фактично вдаватися до самоцензури при обранні клієнтів для своєї продукції й не чекати на відповідні рішення Держдепартаменту.

2. Недопущення використання урядами тематики «управління інтернетом» з метою посилення «контролю за інтернетом».

3. Створення коаліції за «відкритий Інтернет». Дане положення практично означає заклик держав до об'єднання у коаліцію, що не допустить обмежень мережі в окремих країнах. У більш широкому сенсі США виступають категорично проти будь-яких бар'єрів у кіберпросторі, що можуть тлумачитися як своєрідні кордони держави в кіберпросторі, і створення такої коаліції – лише один з інструментів вирішення цього питання.

Головна ідея вказаного виступу Гілларі Клінтон полягає у рішучому запереченні зв'язку даної проблеми (правового регулювання Інтернету) з питаннями безпеки (протидії кіберзлочинності, розповсюдження дитячої порнографії, кібертероризмом), наголошуючи, що проблеми мають вирішуватись у інший правовий спосіб, не порушуючи «динамізму розвитку Мережі» [258].

Що стосується перспектив перетворення задекларованої США Стратегії у дійсно загальновизнаний міжнародний документ (або ж, принаймні, такий, що ляже у його основу), то вони видаються досить проблематичними через те, що на сьогодні Стратегія не знайшла загальносвітової підтримки. Закладений в неї підхід поділяє в основному більшість європейських країн і частина країн Східної півкулі (наприклад, Японія, Австралія, Нова Зеландія). Це підтверджується тим, що деякі з цих країн вже на практиці розпочали інтенсивну двосторонню співпрацю із США на даному напрямі.

З іншого боку, як вже зазначалося, існує низка держав (найвпливовішими серед них є КНР і РФ), які не зможуть прийняти запропоновану США Стратегію в повному обсязі (навіть, незважаючи на налагодження практичного співробітництва з низки конкретних питань кібербезпеки у трикутнику США–КНР–РФ) принципову незгоду з кількома її

позиціями. Таким чином, враховуючи, що США акцентують увагу в просуванні Конвенції, можна припустити, що результативної дискусії тут найближчим часом не відбудеться.

По-друге, теза про «вільні потоки інформації», що не можуть обмежуватись за будь-яких умов національними урядами, принципово не співпадає із поглядом деяких інших країн на те, яким чином можуть бути використані ці інформаційні потоки (зокрема, для дестабілізації політичної, економічної та соціальної ситуації в країні). Частина пояснень тези про «вільні потоки» (наприклад, щодо активної підтримки з боку США громадянського суспільства у всьому світі) ще більше переконує уряди цих країн у неможливості прийняти подібне твердження як базове.

По-третє, малоімовірно, що США, з одного боку, та доволі широка коаліція держав (до якої входять не лише РФ і КНР, а й значна кількість європейських, латиноамериканських та африканських країн) – з іншого, зможуть прийти до дійсно консолідованої точки зору щодо проблеми управління Інтернетом. США однозначно займають позицію щодо продовження підпорядкованості контролю за мережею Інтернет корпорацією ICANN. Незважаючи на цілий ряд дій, що були здійснені керівництвом корпорації для позбавлення іміджу компанії, яка безпосередньо підпорядкована уряду США, більшість країн світу продовжують наполягати на передачі її повноважень та функцій спеціально створеному органу під егідою ООН.

По-четверте, КНР і РФ принципово не згодні з тим, що США виокремлюють кібербезпеку як головну проблему інформаційної безпеки (а фактично заміщуючи її). Вони вважають, що кібербезпека має розглядатись виключно як частина інформаційної безпеки, яка б охоплювала всю низку гуманітарних питань (що, відповідно, могли б регулюватись державою у відповідності до проблеми забезпечення національної безпеки).

При цьому, варто взяти до уваги, що, як зазначає Д. Дубов, «Досвід КНР з регулювання внутрішнього інформаційного (кібер) простору є важливим з огляду на спроби багатьох країн (як розвинутих, так і тих, що розвиваються) виробити власні стратегії забезпечення інформаційного суверенітету національних держав в умовах реконструкції традиційного розуміння поняття суверенітет і трансформації підходів до військових протистоянь, що все частіше набувають суто інформаційного, гуманітарно-технологічного виміру» [89, с. 100].

Вказані держави – опоненти США, у свою чергу, не займають позицію пасивного неприйняття запропонованої США Стратегії, але й виходять на міжнародну арену з ініціативою власних, альтернативних їй документів аналогічної функціональної спрямованості. Основна концептуальна відмінність, що вирізняє ці альтернативні проекти від американської ініціатив, – фактична відсутність розділення кібербезпеки з більш широким (а іноді й доволі абстрактним) поняттям «інформаційно-психологічної безпеки».

Так, наприклад, РФ, на відміну від США, послідовно відстоює позицію, що кібербезпеку не можна розглядати як повністю самостійний напрям, який існує окремо від соціальних, політичних, економічних і військових наслідків застосування сучасних інформаційних технологій. Більше того, за такого підходу (згідно російської позиції) взагалі недоречно казати про абсолютно «вільні потоки інформації», оскільки безпекова тематика охоплює й наслідки їх впливу на державу та її громадян. Отже, казати про «кібербезпеку» (навіть у міжнародному контексті) не зовсім вірно, в той час як більш адекватною назвою даної проблеми є «інформаційна безпека» чи «міжнародна інформаційна безпека».

РФ відстоює таку позицію, починаючи з 1998 р., коли нею була ініційована дискусія щодо необхідності затвердження норм і правил у сфері міжнародної інформаційної безпеки. Росії, проте, на цьому напрямі не вдавалося досягти жодних реальних результатів до 2009 р., коли була

створена група урядових експертів ООН з міжнародної інформаційної безпеки (у відповідності до резолюції 60/45 Генасамблеї ООН). У склад цієї групи увійшли експерти з 15 країн : Білорусі, Бразилії, КНР, Естонії, Франції, Німеччини, Індії, Ізраїлю, Італії, Катару, Південної Кореї, РФ, Південно-Африканської Республіки, Великої Британії та США. Очолив її представник РФ. У підготовленому за рік роботи даної групи звіті (у червні 2010 р.) в загальному вигляді були сформульовані основні ризики та загрози від використання сучасних ІКТ. Незважаючи на те, що в тексті даного звіту відсутні однозначні тези про гуманітарні та політичні загрози (крім положення про зростання використання ІКТ з військовою й розвідувальною метою), РФ, посилаючись саме на нього, почала просувати свої проекти міжнародних документів у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки.

Найбільш системний характер серед них має, безумовно, Конвенція про забезпечення міжнародної інформаційної безпеки (далі – КЗМІБ), яка була оприлюднена Російською Федерацією на Другій міжнародній зустрічі високих представників, що курують питання безпеки у вересні 2011 р. Як і слід було очікувати, концепція даного документу повною мірою відповідає сформульованим вже раніше російським поглядам на інформаційну безпеку і, відповідно, суперечить тим нормам та підходам, запропонованим стратегічними документами аналогічного призначення США, які, як вже зазначалося, неприйнятні для російської сторони.

Слід підкреслити, що запропонована РФ КЗМІБ стала логічним розвитком у зовнішньополітичній сфері тих завдань із забезпечення інформаційної безпеки, які вже були визначені раніше прийнятими РФ концептуальними документами у цій галузі, у першу чергу, Стратегією розвитку інформаційного суспільства в Російській Федерації та Доктрині інформаційної безпеки Російської Федерації. Так, у Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Російській Федерації основними напрямками її

реалізації в рамках міжнародного співробітництва в галузі розвитку інформаційного суспільства визначені: «...участь у розробці міжнародних норм права та механізмів, що регулюють відносини в галузі використання глобальної інформаційної інфраструктури, включаючи питання інтернаціоналізації управління мережею Інтернет; участь в міжнародному інформаційному обміні; у формуванні системи міжнародної інформаційної безпеки, вдосконалення взаємодії правоохоронних органів Російської Федерації та іноземних держав в галузі попередження, виявлення, припинення та ліквідації наслідків використання інформаційних і телекомунікаційних технологій у терористичних та інших злочинних цілях [280].

У Доктрині інформаційної безпеки Російської Федерації одне з її ключових положень є ствердження, що особливість її міжнародного співробітництва в сфері забезпечення інформаційної безпеки полягає в тому, що воно здійснюється в умовах загострення міжнародної конкуренції за володіння технологічними та інформаційними ресурсами, за домінування на ринках збуту, в умовах продовження спроб створення структури міжнародних відносин, заснованої на односторонніх рішеннях ключових проблем світової політики, протидії зміцненню ролі Росії як одного з впливових центрів у багатоплярному світі тощо [83].

Тому, на розвиток положень вище цитованих документів, в російській КЗМІБ акцентується увага, зокрема, на тому, що розв'язання усіх питань, пов'язаних із державною політикою щодо мережі Інтернет, є суверенним правом держав. Крім того, серед основних загроз у сфері міжнародної інформаційної безпеки у тексті КЗМІБ виділено такі:

- неправомірне використання інформаційних ресурсів іншої держави без узгодження з державою, в інформаційному просторі якої знаходяться ці ресурси;

- діяльність в інформаційному просторі з метою підризу політичної, економічної й соціальної системи іншої держави, психологічна обробка населення, що дестабілізує суспільство;

- маніпулювання інформаційними потоками і інформаційним простором інших держав, дезінформація й утаємничення інформації з метою викривлення психологічної та духовної сфери суспільства, ерозія традиційних культурних, етичних та естетичних цінностей;

- протидія доступу до новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, створення умов технологічної залежності у сфері інформатизації, що може нести загрозу іншим державам.

Показово, що дане положення, не зважаючи на схожість із відповідним положенням американської Стратегії, має принципово зовсім інший зміст. Тоді як у Стратегії США йдеться про «обмеження доступу до технологій» в контексті обмеження доступу для населення з боку їх урядів, то у тексті КЗМІБ, запропонованої РФ, мається на увазі обмеження доступу до технологій між державами (наприклад, такі, які накладені на РФ з боку США поправкою Джексона-Веніка);

- інформаційна експансія, встановлення контролю над національними інформаційними ресурсами іншої держави [128].

Враховуючи приведені вище положення КЗМІБ, автори цього документу, ще на етапі його розробки вряд чи могли сподіватися, що США й інші західні країни, які їх підтримують, зможуть підтримати його проходження в ООН в якості основи для загальноприйнятого міжнародного акту щодо правового регулювання інформаційної безпеки.

Вочевидь, виходячи з усвідомлення цього факту, РФ спільно з КНР підготували пом'якшену у порівнянні з КЗМІБ версію аналогічного документу, більш прийнятну за їх задумом для світової спільноти. У вересні 2011 р. КНР і РФ спільно з Узбекистаном і Таджикистаном запропонували Генеральній асамблеї ООН розглянути представлений ними проект «Правил

поведінки у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки» (А/66/359). Хоча текст цих Правил є значно меншим за обсягом, ніж текст КЗМІБ, однак у цілому він повторює основні положення попереднього документа. Так, особливо характерними для концептуальної основи Правил є наступні моменти :

- у пункті «а» йдеться про «...повагу до основних прав і свобод людини, а також багатоманітності історії, культури і соціального розвитку всіх країн»;
- пункт «с» звертає увагу на необхідність співпраці в «боротьбі зі злочинною чи терористичною діяльністю із використанням інформаційно-комунікаційних технологій... що підриває політичну, економічну й соціальну стабільність держав, їх культурний та духовний стан».
- у пункті «g» йдеться про «сприяння створенню багатосторонніх, демократичних міжнародних механізмів управління Інтернетом, які б гарантували його стабільне й безпечне функціонування» [344].

Однак, і цей документ не викликав розуміння з боку опонентів КНР та РФ. Негативно щодо Правил висловилися представники США, Австралії, інших країн та ОБСЄ. Суть їх заяв та виступів зводилася до того, що подібні ініціативи є неприпустимими, оскільки потенційно можуть бути використані для зведення бар'єрів на шляху потоку інформації чи обміну думками, підривають свободу ЗМІ та взагалі представляють собою «репресивний глобальний кодекс поведінки в Інтернеті» (останнє висловлювання належить американському віце-президенту Джозефу Байдену). До того ж, критики російсько-китайської ініціативи апелювали до Спільної декларації про свободу вираження поглядів в Інтернеті, яка була прийнята у червні 2011 р. представниками ООН, ОБСЄ, Організації американських держав і Африканської комісії з прав людини і народів, й зазначили, що саме цей документ має бути базовим у даному питанні.

До того ж, критичну налаштованість до запропонованих РФ і КНР правил поведінки висловили також суб'єкти глобального громадянського

суспільства. Так, у колективному листі від неурядових організацій на ім'я Голови 66-ї Генасамблеї ООН Абд аль-Азіза ан-Насера вони розкритикували вказані правила за чотирма напрямками :

- у пункті «g» про багатостороннє управління мережею Інтернет не прописано участь громадянського суспільства, що може перетворити таке управління на суто міждержавне;
- у пункті «h» у формуванні культури інформаційної безпеки провідна роль належить державі й державно-приватному партнерству, у той час як з цього процесу виключені елементи громадянського суспільства;
- у пункті, що присвячений «загальній повазі до прав людини» присутнє істотне уточнення – «повага до багатоманіття історії, культури і соціальної структури всіх країн», що може бути використано для звуження універсальності прав людини, закріплених, у т. ч. у документах Генасамблеї;
- основну претензію викликав пункт «с», де разом з боротьбою зі злочинною чи терористичною діяльністю з використанням інформаційно-комунікаційних технологій пропонується включити протидію діяльності, що «підриває політичну, економічну й соціальну стабільність держав, їх культурні та духовні традиції». У такій постановці дане положення перевищує допустимі обмеження на свободу вираження думки, що закладені в ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права й може бути використане для обмеження (цензурування) свободи слова [369].

Ще одну спробу з боку Росії, КНР і арабських країн затвердити на міжнародному рівні більш жорсткі правила з регулювання Інтернету та розділити сферу контролю над ним за фактичними державними кордонами, була зроблена під час Всесвітньої конференції міжнародного електрозв'язку в Дубаї (3-15 грудня 2012 р.). Головним підсумком цієї конференції стало підписання нового Регламенту міжнародного електрозв'язку, проте, у відповідності до п. 2 ст. 10 Регламенту, він та додаткові резолюції не мають обов'язкового характеру. При розробці нового Регламенту, основним

предметом суперечки стало питання, чи має Міжнародний союз електрозв'язку взяти на себе регулювання Інтернетом, а також пропозиція надати розширені повноваження з управління його національними сегментами урядам (зокрема право на розподіл IP-адрес і доменних імен). У підсумку слово «Інтернет» у документі не зустрічається, проте, в ньому йде мова про «необхідність запобігати поширенню небажаних масивів електронних повідомлень» [378].

Серед важливих результатів роботи Всесвітньої конференції міжнародного електрозв'язку в Дубаї стало прийняття стандарту глибокого аналізу інтернет-трафіку DPI (Deep Packet Inspection), проти чого виступила, зокрема, Німеччина, попередивши, що ця технологія може бути використана для впровадження авторитарними політичними режимами цензури і, відтак, перетвориться на перешкоду на шляху вільного обміну інформацією. Згідно DPI, інтернет-провайдери зможуть аналізувати не тільки заголовки пакетів даних, що пересилаються, але і їхній контент, що дозволить виявляти і блокувати комп'ютерні віруси, а також доступ до сайтів, що містять «об'єкти, захищені авторським правом, шкідливу інформацію, протизаконний контент». У документі WCIT-2012 наголошується на можливостях блокування «піратського» торрент-трафіку і зачачувань файлів у форматі mp3 у разі порушення авторських прав тощо, що може розглядатись як крок на зустріч інформаційним ТНК та правовласникам [378]. До речі, на практиці дана технологія вже давно використовується провайдерами, зокрема, у США та Великобританії.

Відсутність бажаного прогресу у пошуках якихось загальноприйнятних норм у забезпеченні інформаційної безпеки на міжнародному рівні, передусім, між великими державами, що керуються різними ціннісними підходами, породила велику кількість скептичних оцінок щодо можливості зближення їх позицій взагалі. Так, наприклад, О. Бедрицький констатує, що, незважаючи на активізацію переговорів з питань інформаційної безпеки,

«важко очікувати, що сторони найближчим часом прийдуть до консенсусу. Набагато більш вірогідніше, що Сполучені Штати будуть намагатися всіляко просувати свою модель кібернетичної безпеки...» [16, с. 136].

Розгорнута у 2014 році системна агресія Російської Федерації проти України, безумовно, ще більше ускладнила і без того непрості пошуки шляхів знаходження консенсусу між основними світовими гравцями у сфері регулювання міжнародного інформаційного права. За визнанням багатьох як західних, так і вітчизняних політологів, світ знову опинився майже у стані нової «холодної війни», основною віссю якої стало посилення протистояння між Москвою і Заходом.

Ще напередодні такого стану у 2013 році російська дослідниця Є. Черненко застерігала, що в умовах нинішнього погіршення російсько-американських відносин міжнародна інформаційна безпека залишається чи не єдиним напрямом, де можливий прорив. Але якщо у найближчий час домовитися про заходи довіри не вдасться, то кіберпростір із об'єднуючого середовища і потенційного майданчику для практичного співробітництва між Росією та Сполученими Штатами може остаточно перетворитися в арену їх протистояння» [320, с. 170].

Проте згодом розвиток подій пішов саме за негативним сценарієм. Серед інших вкрай небезпечних наслідків такого перебігу подій, особливо помітним стає загострення протиборства саме в інформаційній сфері. Це, своєю чергою, виливається у широкомасштабну інформаційну війну, що ведеться Росією проти України, а також між Росією та західними країнами (передусім, США та іншими країнами НАТО).

Саме все більш помітний домінуючий характер інформаційного чинника серед інших складових російської агресії проти України дає підстави охарактеризувати цю агресію як «гібридну війну». Показово, що авторитетний український фахівець з національної безпеки академік В. П. Горбулін визначає останню наступним чином : «Хоча кожен конкретний

елемент цієї «гібридної війни» не є новим за своєю суттю і використовувався у майже всіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність і гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного фактора. Причому, інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий» [61, с. 5].

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки» серед чинників, завдяки яким стала можлива реалізація сценаріїв РФ щодо анексії Криму та інспірування сепаратистських рухів у східних областях України, названий також такий як «ведення РФ агресивної інформаційної антиукраїнської кампанії на цих територіях» [4, с. 23].

Як зазначає український аналітик Т. Ісакова, важливою складовою гібридної війни, що ведеться сьогодні проти України, є використання російською стороною інформаційних спецоперацій та пропаганди: «Вплив останньої на життя держави та провокування насильства в зоні підконтрольній терористам з ДНР / ЛНР все частіше стає предметом дискусій на найвищому рівні, а органи державної влади та представники громадянського суспільства намагаються виробити механізми протидії їй» [114]. При цьому, в процесі російської інформаційної агресії використовувались маніпулятивні механізми, що, зокрема, включали систематичні фейкові репортажі про «карателів київської фашистської хунти», відредаговані відеосюжети про українську владу з відривом від контексту, поширення підроблених фотографій у соціальних мережах, які нібито демонструють наслідки «звірств», що відбуваються в Україні. Ефективності подібного інформаційного впливу сприяло також переважання російських джерел інформації в східних регіонах України – російські телеканали були джерелом політичних новин для 78 % їх мешканців [114].

Варто зазначити, що такі пропагандистські технології РФ порушували, зокрема, Європейську конвенцію про транскордонне телебачення, у ст. 7 якої записано, що «програми в цілому, їх представлення та зміст повинні забезпечувати повагу до гідності людської особи та основних прав інших людей... Зокрема, вони не повинні: надмірно виділяти насильство і сприяти расовій ненависті. Телемовник повинен забезпечувати, щоб в новинах факти і події подавались справедливо та сприяли вільному формування думок» [95].

Значну частину постів та коментарів на Інтернет-форумах, присвячених політиці Російської Федерації, України та україно-російським відносинам, залишають російські професійні тролі, які отримують за участь у дискусіях зарплату. Фальшивих акаунтів в «Твіттері», «Фейсбуці», ЖЖ, «Вконтакті» вже тисячі, а завдяки російсько-українському конфлікту їх стає дедалі більше. Так звані «кремлівські тролі» постійно присутні також на російськомовних ліберальних форумах та коментують сайти міжнародних ЗМІ. Найвідоміша викрита журналістами «фабрика тролів» – начебто недержавна структура під назвою «Інтернет дослідження» – цілодобово працює в Санкт-Петербурзі [17].

Крім того, як стало відомо з нового звіту американської компанії з питань кібербезпеки «Lookingglass», російські військові ведуть ґрунтовну кіберкампанію проти українських військових та правоохоронних органів. Її мета – створити постійний потік конфіденційних документів, які сприяють насильству і бойовим діям. Хакери отримують доступ до важливих, часто засекречених документів правоохоронних або військових органів України і відправляють їх представникам таких же структур. Сторона-одержувач, бачачи офіційний документ, не замислюється над тим, що він може бути інфікований вірусом, і відкриває додаток. Отриманий вірус інфікує весь комп'ютер, і хакери отримують завдяки цьому ще більше засекречених даних. Замовником цієї кампанії фірма «Lookingglass» вважає російську ФСБ [373].

У Спільній заяві за результатами 17-го Саміту Україна – Європейський Союз, що відбувся у квітні 2015 р. лідери обох сторін наголосили «на необхідності протидіяти триваючій дезінформаційній кампанії Росії та погодилися щодо потреби посилити свої відповідні стратегічні комунікаційні зусилля» [274].

Своєю чергою, США створюють нову організаційну структуру, співробітники якої будуть працювати в російськомовних соціальних мережах – від «Однокласників» і «Вконтакті» до місцевих сегментів «Facebook» і «Twitter». Основна мета цієї структури полягає у боротьбі з Росією в інформаційній сфері, а її основними інструментами мають стати спеціальні програми і політична сатира. Новий підрозділ підпорядковується американській урядовій організації – Раді керуючих з питань мовлення (Broadcasting Board of Governors; BBG). Задекларована статутна мета BBG – поширення інформації «в країнах, де є недолік незалежних ЗМІ». У документі (160-сторінковому), підготовленому BBG Російській Федерації, окремий розділ має назву «Протидія реваншистській Росії». У ньому розповідається про плани на 2015-2016 рр. і описуються причини, з яких необхідно вести інформаційну боротьбу проти РФ, зокрема, наголошується, що Росія «запустила всесвітній механізм дезінформації» [267].

Розробкою та втіленням аналогічних проектів вимушений був зайнятися і Європейський Союз. Так, наприклад, у ЄС стартувала кампанія з протидії потоку пропаганди з Росії, яка, за визнанням європейських лідерів, дестабілізує суспільство на континенті. Зокрема, зовнішньополітична служба ЄС набирає на роботу фахівців з контрпропаганди для інформаційної війни з кремлівської брехнею і «напівправдою». Їх основним завданням буде «корекція і перевірка фактів дезінформації та / або міфів» шляхом моніторингу ЗМІ та ретельного аналізу і «фільтрації» інформації, що подається російськими мас-медіа. Вони також займатимуться регулярним оновлення інформації про ЄС через ключові повідомлення, статті, редакційні

матеріали, інформаційні бюлетені та інфографіку, з акцентом на вигоди Східного партнерства. В рамках цієї кампанії, серед іншого, будуть вжиті заходи зі створення і розповсюдження теле– та радіопередач російською мовою, особливо призначених для етнічних росіян, які проживають в пострадянських країнах, де державні мовні компанії РФ мають набагато більший виробничий бюджет, ніж місцеві теле– і радіостанції [301].

Окреслені проблеми щодо регулювання на глобальному рівні питань інформаційної безпеки та загрози у цій царині, що актуалізувалися (особливо останнім часом) перед Україною, об'єктивно потребують більш активних зусиль Української держави на міжнародній арені як суб'єкта міжнародних інформаційних відносин.

З цього приводу цілком можна погодитися з висновком, до якого приходять Д. Дубов : «Зазначені реалії порушують перед Україною низку питань як у сфері зовнішньополітичних зусиль, так і щодо оптимізації нормативно-правової та організаційної бази забезпечення кібербезпеки держави. Передусім мають бути сформульовані її стратегічні інтереси щодо глобального кіберпростору як такого та визначені перспективи міжнародної політичної дійсності з цього питання в інтересах України. Ідеться передусім про вжиття заходів щодо максимально можливої демілітаризації кіберпростору (незважаючи на відсутність практичної перспективи таких дій, зусиль у цьому напрямі має бути докладено); якнайширше представлення власних інтересів щодо майбутнього кіберпростору на всіх ключових міжнародних майданчиках; забезпечення широкого міжнародного контролю за функціонуванням мережі інтернет (у тому числі передання функцій управління та адміністрування його ключових елементів до МСЕ); вжиття заходів щодо недопущення подальшого загострення проблематики, пов'язаної з фрагментацією Світової мережі (при цьому потрібно розробляти стратегії розвитку, зважаючи на можливості повноцінної реалізації таких «проектів» та необхідність визначати свою позицію в «кіберсегментованому»

світі); потребу виходити з того, що жоден з наявних на сьогодні підходів до забезпечення миру та стабільності у глобальному кіберпросторі (умовно «американсько-європейський» та «російсько-китайський») навряд чи зможе стати реальною базою для обговорення [87, с. 274–275]. Україна має виступати на міжнародному рівні з більш активними ініціативами, спрямованими на визначення майбутнього кіберпростору і заявами щодо нормативно-правового регулювання інформаційних небезпек.

Висновки до другого розділу.

В сучасних умовах, незважаючи на глобальні політичні процеси, зберігається і навіть збільшується так звана «цифрова нерівність», яка обумовлена значним інформаційно-технологічним розривом між країнами Заходу й іншим світом. І хоча ця проблема не нова і світове товариство звертало на це увагу ще на початку 80-х років ХХ ст., її не можна вважати вирішеною.

Зростання значення інформаційної складової в усіх сферах життєдіяльності сучасної глобалізованої людської цивілізації поставило перед світовою спільнотою завдання напрацювання загальноприйнятних політико-правових регуляторів зазначених процесів.

Незважаючи на розбіжності як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку між акторами інформаційних відносин, все ж можна визначити позитивний імпульс для знаходження взаємопорозуміння між ними, що і обумовило підґрунтя досягнення компромісів, здобутками яких стала певна сукупність міжнародних декларацій та правових актів щодо оптимізації регулювання інформаційної сфери. До найвагомішим серед них відносять Окінавську хартію глобального інформаційного суспільства, Декларація тисячоліття ООН, документи Женевського та Туніського етапів Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства, тощ, які стали узагальненими і кількісно вимірюваними орієнтирами розвитку на довгострокову перспективу.

Так, наприклад, Женевська Декларація зафіксувала певний консенсус цінностей її країн-учасників, на основі якого можливе подальше міжнародне співробітництво в інформаційній сфері та її міжнародно-правове регулювання. Новаторський характер Женевської Декларації проявився, зокрема, у заклику до запровадження «цифрової солідарності» як на національному, так і на міжнародному рівнях, з метою подолання цифрової нерівності. Обґрунтування необхідності «цифрової солідарності» спирається на визнання того, що створення відкритого для всіх інформаційного суспільства потребує нових форм солідарності, партнерства і співробітництва між державними органами та іншими заінтересованими сторонами, тобто приватним сектором, громадянським суспільством і міжнародними організаціями, як його провідними суб'єктами. Ключові принципи побудови відкритого для всіх інформаційного суспільства сформульовані в Женевській Декларації мають безсумнівно стратегічний характер на тривалу перспективу.

Непересічне значення для міжнародного політико-правового регулювання комплексу проблем, пов'язаних з процесами формування інформаційного суспільства, мають міжнародні акти не лише глобального, але й регіонального рівня. Зокрема, найбільший поступ у цьому напрямі демонструють загальноєвропейські інституції, які ухвалили цілу низку таких актів. Оскільки Україна приєдналася до більшості з них та враховуючи її євроінтеграційні прагнення, завдання імплементації та практичного впровадження зазначених норм стає надзвичайно актуальним національним пріоритетом для її державної політики.

Розділ 3

Політико-правові передумови становлення інформаційного суспільства в Україні

3.1. Державна політика щодо стимулювання інформаційного суспільства в Україні та його правового регулювання.

Починаючи з часів поновлення незалежності Української держави, досить інтенсивно відбувалися процеси формування конституційних та законодавчих засад її функціонування, що, звичайно, не могло оминути таку стратегічно важливу галузь як інформаційну. За період незалежності України у загальних рисах оформилась державна інформаційна політика та була сформована відповідна нормативно-правова база. Разом з тим, стрімкі процеси розвитку інформаційного суспільства у контексті глобалізації та поширення сучасних ІКТ, як їх найважливішої складової, випереджають розробку відповідних норм правового регулювання, що актуалізує необхідність системного підходу до вирішення цього завдання. Останній же, у свою чергу вимагає усвідомлення та формування інформаційного права як специфічної галузі правового регулювання життєдіяльності суспільства та особистості.

У зв'язку з цим видаються надзвичайно слушними розмірковування О. П. Дзьобаня, який зазначає, що у зв'язку з розвитком інформаційно-комунікативних технологій «не тільки засоби масової інформації, але й засоби персональної комунікації стають глобальними і перестають бути розділеними державними кордонами. Через свою транскордонність інфраструктура телекомунікацій є полем для міжнародного спілкування і міжнародних відносин і вимагає особливого правового супроводження. Виникає цілий комплекс проблем, пов'язаних з правовим забезпеченням інформаційних відносин і інформаційної сфери життєдіяльності суспільства. Накопичений досвід переконливо свідчить про необхідність істотного

поліпшення стану справ у сфері правової інформації. Це зумовлюється актуальністю завдань, пов'язаних із створенням єдиної, внутрішньо узгодженої правової системи, що відображає нові явища в розвитку галузей права і законодавства [78, с. 4].

Одним з перших серйозних кроків у напрямі формування вітчизняного інформаційного права, саме як галузі права, стало прийняття Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ. Цим законом вперше було визначено право громадян України на інформацію, загальні правові засади її застосування; вимоги щодо відкритості, доступності та свободи обміну інформацією. Прийшовши на початку 90-х років на зміну відповідному законодавству попередньої радянської доби даний закон був досить прогресивним для свого часу. Однак практика застосування засвідчила згодом його суттєві недоліки, невизначеність деяких принципів питань, а також відсутність необхідних юридичних і організаційних гарантій. Закон України «Про інформацію» у редакції 1992 р. не забезпечував, зокрема, достатньо дієвого механізму реалізації права на доступ до інформації та не відповідав сучасним міжнародним і європейським стандартам. Тому він зазнав докорінних змін та приведення у відповідність з нещодавно прийнятим Законом України «Про доступ до публічної інформації» (докладний аналіз останнього буде дано далі у цьому ж розділі дисертації). Що ж стосується Закону України «Про інформацію» (далі – Закон) у його сучасному вигляді (тобто, після внесення вказаних змін), то необхідно, насамперед, охарактеризувати його ключові положення та відзначити найбільш істотні переваги.

Цей Закон, який, як зазначається в його преамбулі, регулює відносини щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації, містить, передусім, достатньо широке визначення самого поняття «інформація» – це «будь-які відомості та / або

дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [218].

Закон визначає основні принципи інформаційних відносин. До них віднесені: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність, свобода обміну інформацією; її достовірність і повнота; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Ключове значення має стаття 3 Закону, що безпосередньо стосується засад державної інформаційної політики. Згідно цієї статті, основними напрямками державної інформаційної політики є: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування; забезпечення інформаційної безпеки України; сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору тощо [218].

Законом визначено (у ст. 4) суб'єкти і об'єкт інформаційних відносин – відповідно «фізичні особи; юридичні особи; об'єднання громадян; суб'єкти владних повноважень» та інформація (як об'єкт) [218].

Разом з тим, норма Закону застерігає, що реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.

Що стосується гарантії права на інформацію, то, згідно статті 6 Закону, воно забезпечується: створенням механізму реалізації права на інформацію; створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних,

архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення. Крім того, суб'єкти владних повноважень повинні визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; здійснення державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

Не менш важливим для гарантування права на інформацію є те, що цією ж статтею Закону надається вичерпний перелік законних підстав для обмеження права на інформацію. Передбачено, що це може здійснюватися виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Важливе значення для правозастосування та юридичної практики має те, що Закон визначає основні види інформаційної діяльності – це створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації; та класифікує види інформації за змістом. До останніх, згідно статті 10 Закону, належать: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація та інші види інформації.

У подальших статтях Закон, у зазначеному вище порядку, більш детально розкриває кваліфікаційні риси змістовної специфіки та розкриває правовий режим кожного із названих видів інформації.

У статтях 20-21 Закону містяться норми, які безпосередньо кореспондуються з основними засадами та відповідними положеннями Закону України «Про доступ до публічної інформації». Принципове значення тут має поділ інформації за порядком доступу на відкриту інформацію і з обмеженим доступом.

Остання, у свою чергу, поділяється Законом на конфіденційну, таємну та службову інформацію. У відповідних положеннях Закону визначаються особливості та правовий режим кожної з них. При цьому, Закон застерігає, що до інформації з обмеженим доступом не можуть бути віднесені наступні відомості: 1) про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту; 2) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей; 3) про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення; 4) про факти порушення прав і свобод людини і громадянина; 5) про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб; 6) інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Особливе значення у даному переліку має останній підпункт, так як робить його відкритим для доповнень.

У Розділі III Закону формулюються правові засади діяльності журналістів, засобів масової інформації та їх працівників. Зокрема, дані визначення масової інформації, засобів масової інформації, інформаційної продукції та інформаційної послуги. Безумовно, центральне місце у вказаному розділі за своїм смисловим навантаженням та правозахисною функцією займають норми щодо заборони цензури та заборони втручання в професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації. Тут, зокрема,

деталізується на законодавчому рівні конституційний припис щодо заборони цензури. З цією метою дається визначення цензури – це будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача тощо, та накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій формі тиражуванню або поширенню інформації [Див. детал. : 218]. Разом з тим, як обумовлено в Законі, ця заборона не поширюється на випадки, коли попереднє узгодження інформації здійснюється на підставі закону, а також у разі накладення судом заборони на поширення інформації.

Порушення законодавства України про інформацію, застерігає Закон, тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність, згідно із законами України. Так, згідно статті 28 Закону «Неприпустимість зловживання правом на інформацію», інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини [218].

В прийнятій за основу ще у 2003 р. Верховною Радою України (але так остаточно і не затвердженій) «Концепції національної інформаційної політики», а згодом і у затвердженій 2009 р. Указом Президента України «Доктрині інформаційної безпеки» було окреслено національні пріоритети і конкретні тактичні завдання у розбудові національного інформаційного простору. Принципами забезпечення інформаційного суверенітету України в цих документах визначено, зокрема, свободу збирання, зберігання, використання та поширення інформації, її достовірність, повноту та неупередженість, обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону, гармонізацію українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним. Життєво важливими інтересами особи в інформаційній сфері

визнано забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації.

У Концепції 2003 р. характеризувався сучасний стан інформаційної сфери та визначалися проблеми, на розв'язання яких має бути спрямована державна інформаційна політика [132]. Зокрема, зазначалось, що протягом останніх десятиріч в Україні спостерігається поступальний розвиток інформаційної сфери як особливої системи суспільних відносин, що виникають в усіх сферах життя і діяльності суспільства та держави в результаті одержання, використання, поширення та зберігання інформації, насамперед у сфері законодавчого закріплення права особи на інформацію та на вільне поширення її в країні і за кордоном, трансформації моделі взаємовідносин між органами державної влади та засобами масової інформації, створення національних систем і мереж інформації тощо. Як безумовно позитивна тенденція було зафіксовано те, що в Україні відбувається стабільний розвиток і структуризація сегментів вітчизняного інформаційного ринку як системи економічних, організаційних і правових відносин щодо створення, продажу і купівлі інформаційних ресурсів, технологій, продукції та послуг. На підтвердження цього висновку у тексті Концепції приведено значний масив статистичних показників і фактів [132], які, на думку автора роботи, не має сенсу приводити у даному дисертаційному дослідженні через те, що подібні емпіричні дані в інформаційній сфері надзвичайно швидко стають застарілими.

Разом з тим на шляху розвитку вітчизняної інформаційної сфери постає ряд проблем. Оскільки переважна більшість з них (якщо не всі) є актуальними не лише зараз, але й будуть залишатися, на жаль, такими ще тривалий час, то має сенс привести деякі з них, відповідно до тексту Концепції : відсутність довгострокової державної стратегії щодо подальшого її розвитку; недооцінка значення інформаційно-комунікаційного аспекту в процесі демократизації суспільства, розбудови держави, її європейської інтеграції; недосконалість

законодавства про інформацію; намагання суб'єктів інформаційних відносин маніпулювати громадською думкою шляхом поширення недостовірної, неповної та упередженої інформації у засобах масової інформації; непрозорість відносин власності щодо засобів масової інформації; наявність випадків порушення професійних прав журналістів, втручання в редакційну політику з боку власників засобів масової інформації, адміністративний тиск органів державної влади та органів місцевого самоврядування на журналістів, переслідування за критичні матеріали тощо;

Тому, виходячи з цього, варто зауважити, що розв'язання зазначених та інших проблем в інформаційній сфері потребує удосконалення державної інформаційної політики, зокрема щодо визначення механізму державного регулювання відносин у сфері забезпечення реалізації права кожного на доступ до інформації, зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності, сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів, сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України».

Основною метою реалізації державної інформаційної політики у Концепції визначено створення політико-правових, економічних, організаційних та матеріально-технічних умов для формування сучасної моделі державної інформаційної політики, підвищення ефективності використання усіх видів інформаційних ресурсів і управління елементами інформаційно-комунікаційної інфраструктури, державної підтримки виробництва і розповсюдження вітчизняної інформаційної продукції, забезпечення розвитку та захисту вітчизняної інформаційної сфери тощо.

Щодо переліку цих завдань, то одразу слід зауважити, що, принаймні, одне з них на даний час вже успішно виконано – «врегулювання на законодавчому рівні питання щодо права на доступ до інформації, зокрема до інформації, яка становить суспільний інтерес» (про нещодавно прийнятий

Закон України «Про доступ до публічної інформації» та його переваги більш детально йтиметься далі у тексті цього розділу дисертації). Разом з тим, більшість поставлених завдань є перманентними за своєю суттю та вимагають постійної копіткої роботи.

Основними напрямками реалізації державної інформаційної політики у законодавчій сфері Концепцією визначені: приведення законодавства про інформацію у відповідність із сучасними вимогами, адаптація його до норм та стандартів законодавства Європейського Союзу, зокрема впровадження демократичних стандартів щодо реалізації права кожного на доступ до інформації; врегулювання питань щодо створення системи суспільного телебачення і радіомовлення в Україні; врегулювання відносин, які виникають у процесі провадження журналістами та іншими працівниками засобів масової інформації професійної діяльності; забезпечення прозорості відносин власності стосовно засобів масової інформації; встановлення порядку надання статусу засобів масової інформації веб-ресурсам вітчизняного сегмента Інтернету відповідно до положень статей 8 і 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Значна увага у цьому напрямку приділяється зовнішньополітичній сфері – забезпечення вільного доступу громадян України до зарубіжних інформаційних ресурсів, адаптації інформаційної продукції зарубіжних виробників для вітчизняних споживачів; сприяння задоволенню інформаційних потреб закордонних українців; сприяння створенню та розповсюдженню інформаційної продукції українською мовою в глобальних комп'ютерних мережах і системах; формування позитивного міжнародного іміджу України.

Набагато численнішими, що цілком природно, є завдання державної інформаційної політики у внутрішньополітичній сфері: забезпечення прозорості і публічності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування під час прийняття управлінських рішень, зокрема

впровадження демократичних принципів їх взаємовідносин із засобами масової інформації; активне залучення засобів масової інформації до обговорення соціально значущих проблем, ідей та проектів з метою підготовки громадськості до сприйняття нових явищ суспільного життя;

- сприяння удосконаленню порядку надання освітніх, навчально-виховних та інших послуг в інформаційній сфері з метою підвищення культурно-освітнього рівня українського суспільства; піднесення авторитету вітчизняної журналістики, зокрема шляхом сприяння самоорганізації журналістського середовища, підвищення рівня редакційної незалежності, тощо.

Пріоритетне значення для розбудови інформаційного суспільства має, безумовно, науково-технологічна сфера, тому завдання щодо неї для державної інформаційної політики виписані Концепцією у досить концентрованому вигляді [Див. детал. : 132].

Тісно пов'язана з попередньою сферою і сфера освіти. Для державної інформаційної політики у ній Концепцією визначено наступні завдання : розроблення державних стандартів освіти у сфері діяльності засобів масової інформації; запровадження у навчальних закладах систем електронного документообігу із використанням електронного цифрового підпису; сприяння розробленню інформаційних технологій і їх впровадженню в навчальний процес; сприяння впровадженню в навчальних закладах єдиної програмно-апаратної платформи, що використовується у навчально-науковому, методичному та інформаційно-організаційному процесах, з метою створення і формування єдиної інформаційної системи безперервної освіти; підвищення рівня підготовки фахівців з питань інформаційних технологій у навчальних закладах усіх рівнів акредитації; забезпечення доступу всіх учасників навчального і наукового процесів вищих навчальних закладів до світових інформаційних наукових джерел.

Окремо для завдань державної інформаційної політики виділена сфера захисту від втручання у сферу особистого і сімейного життя людини та захисту суспільної моралі [Див. детал. : 132].

Важливе місце відводиться і основним завданням державної інформаційної політики у сфері державної безпеки. Це, насамперед, забезпечення дієвого захисту інформаційного суверенітету України, зокрема вітчизняного сегмента Інтернету; активне залучення засобів масової інформації до боротьби з проявами корупції та іншими явищами, які загрожують національній безпеці України, зокрема надання журналістам права не повідомляти про джерело інформації, крім законодавчо установлених випадків, коли така інформація оприлюднюється за рішенням суду; недопущення будь-яких проявів цензури, інших дій, які перешкоджають провадженню журналістами професійної діяльності, тощо. Крім того, необхідно забезпечення розвитку українського національного інформаційного агентства «Укрінформ» з метою підвищення ефективності його діяльності до рівня провідних європейських інформаційних агентств; поглиблення, зокрема, відповідно до Європейської конвенції про транскордонне телебачення, міжнародного співробітництва в інформаційній сфері, у тому числі сприяння обміну інформаційними продуктами між вітчизняними та зарубіжними засобами масової інформації.

Доктрина інформаційної безпеки України (далі – Доктрина) була затверджена Указом Президента України «Про Доктрину інформаційної безпеки України» 514/2009 від 8 липня 2009 року [207]. Автори цього документу цілком резонно виходили з того, що «за умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної

шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів» [84].

За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку [84].

Від обсягу, швидкості та якості обробки інформації, підкреслюється у Доктрині, значною мірою залежить ефективність управлінських рішень, зростає значення методів управління з використанням інформаційних технологій соціальними та економічними процесами, фінансовими і товарними потоками, аналізу та прогнозування розвитку внутрішнього і зовнішніх ринків. Використання інформаційних технологій визначає структуру і якість озброєнь, необхідний рівень їх достатності, ефективність дій збройних сил. Спроможність ідентифікувати науково-технічні та екологічні проблеми, здійснювати моніторинг їх розвитку і прогнозування наслідків безпосередньо залежать від ефективності використовуваної інформаційної інфраструктури [84].

Всі зазначені вище положення дають змогу зробити в «Загальних положеннях» Доктрини висновок про те, що «інформаційна безпека є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки. Саме тому розвиток України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави можливий тільки за умови забезпечення належного рівня її інформаційної безпеки... Завдяки унікальному геополітичному розташуванню України, багатству духовної та історичної спадщини українського народу, керуючись ідеями розвитку національного самоусвідомлення та цивілізаційної єдності української нації, Україна має стати інформаційно розвиненою державою, повноправним і

впливовим учасником європейського життя, посісти гідне місце у глобалізованому світі» [84].

Основною метою реалізації положень Доктрини є створення в Україні розвиненого національного інформаційного простору і захист її інформаційного суверенітету. Відповідно до цієї мети сформульовані основні засади інформаційної безпеки України.

Визначаючи місце інформаційної безпеки в загальній системі забезпечення національної безпеки України, Доктрина окреслює життєво важливі інтереси в інформаційній сфері, диференціюючи їх суб'єктність: особи (забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси обробки, передачі та використання персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу); суспільства (збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей українського народу; забезпечення суспільно-політичної стабільності, міжетнічної та міжконфесійної злагоди; формування і розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства); держави (недопущення інформаційної залежності, інформаційної блокади України, інформаційної експансії з боку інших держав та міжнародних структур; ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства при формуванні, реалізації та коригуванні державної політики в інформаційній сфері; інтеграція України у світовий інформаційний простір [84].

При формулюванні реальних та потенційних загроз в інформаційній безпеці України в тексті Доктрини вдало поєднано системність та їх диференціацію за конкретними сферами. Застосування такого методологічного підходу дозволяє стверджувати, що на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами інформаційній безпеці України є у зовнішньополітичній сфері – поширення у світовому

інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України; прояви комп'ютерної злочинності, комп'ютерного тероризму, що загрожують сталому та безпечному функціонуванню національних інформаційно-телекомунікаційних систем; зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет. У сфері державної безпеки – це негативні інформаційні впливи, спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів України; використання засобів масової інформації, а також мережі Інтернет для пропаганди сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками; несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів органів державної влади; тощо.

Щодо соціальної та гуманітарної сферах, то в Доктрині зазначаються такі негативні тенденції, як відставання України від розвинутих держав за рівнем інформатизації соціальної та гуманітарної сфер, насамперед освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури; недодержання прав людини і громадянина на одержання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав; поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності; послаблення суспільно-політичної, міжетнічної та міжконфесійної єдності суспільства. Саме цей аспект є сьогодні найбільш уразливим.

Доктриною визначено основні напрями державної політики у сфері інформаційної безпеки України : «Діяльність органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини за трьома головними напрямками : інформаційно-психологічному, зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і

громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі задля утвердження загальнолюдських та національних моральних цінностей; технологічного розвитку, зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, впровадження новітніх технологій створення, обробки та поширення інформації; захисту інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації, в тому числі технічного захисту інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак» [84].

Доктриною передбачено, що держава з метою забезпечення інформаційної безпеки України має вживати, насамперед, таких заходів, як : вдосконалення інформаційного супроводу державної політики, діяльності українських громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності за кордоном; посилення інформаційно-просвітницької діяльності серед населення щодо забезпечення національної безпеки України в разі повноправного її партнерства з державами – членами ЄС та НАТО; інтеграція в міжнародні інформаційно-телекомунікаційні системи та організації на засадах рівноправності, економічної доцільності та збереження інформаційного суверенітету; гарантування своєчасного виявлення зовнішніх загроз національному інформаційному суверенітету та їх нейтралізації; поліпшення взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями у сфері боротьби з проявами обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та маніпулювання масовою свідомістю; підвищення ефективності використання державних, корпоративних і приватних інформаційних ресурсів; забезпечення сталого розвитку національного медіа-ринку; формування та реалізація державної політики національного духовного та культурного відродження, яка визначає чіткі критерії і пріоритети формування інформаційної політики; запобігання монополізації національного інформаційного простору; вдосконалення законодавчого

регулювання діяльності засобів масової інформації, зокрема, з метою підтримки діяльності, спрямованої на формування оптимістичної морально-психологічної атмосфери в суспільстві, популяризації національних культурних цінностей, сприяння соціальній стабільності і злагоді; тощо.

Співпрацю України та НАТО у сфері інформаційного захисту започаткував Указ Президента України «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001–2004 роки» від 27 січня 2001 р., яким на Державний комітет зв'язку та інформатизації України було покладено відповідальність за реалізацію 5 розділу цієї програми, а саме «Співробітництво в галузі телекомунікаційних та інформаційних систем» [206]. Угода про безпеку між Урядом України та Організацією Північноатлантичного Договору 2002 р. визначила основні вимоги щодо обміну та захисту таємної та / або конфіденційної інформації між Україною та НАТО в рамках РСАП і ПЗМ [306].

План дій Україна – НАТО та Цільові щорічні плани, виконання яких було розпочато у 2002 р., містили розділ «Захист та безпека інформації», але цілі та механізми, які там були окреслені, стосувалися переважно захисту обміну інформацією з обмеженим доступом [191]. Після Бухарестського саміту й відповідного рішення щодо початку виконання Україною Річних національних програм (РНП) уже перша з них (2009 р.) у рамках боротьби з тероризмом затверджувала готовність України сприяти розвитку співробітництва з питань кібернетичного захисту між Службою безпеки України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України й відповідними органами НАТО. Україна також зобов'язувалася вживати заходів для боротьби з кіберзлочинністю з урахуванням рекомендацій Спільної робочої групи (СРГ) Україна – НАТО з питань воєнної реформи, а саме: створення національної системи захисту державних інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх кіберзагроз з

урахуванням досвіду держав – членів НАТО; співробітництво з відповідними підрозділами держав – членів Альянсу з метою негайного та ефективного реагування на спроби кібернетичних нападів на державні інформаційні ресурси, а також надання Україною відповідної допомоги; створення в рамках діяльності СРГ Україна – НАТО з питань воєнної реформи робочої підгрупи щодо кіберзахисту [212]. За минулі роки (принаймні, до подій 2014 р.) набір цілей майже не змінився.

Четверта РНП вже містила окремий розділ «Кібернетична безпека» й продовжила у співробітництві з НАТО розбудову державної системи реагування на кібернетичні атаки щодо національних інформаційних ресурсів, зокрема її правових концептуальних засад, налагодження взаємодії з відповідними органами іноземних держав та міжнародних організацій у режимі реального часу. Згідно неї, співпраця з НАТО відбувалася стосовно обміну досвідом між Україною та державами – членами Альянсу; проведення спільних консультацій на експертному рівні щодо вдосконалення системи захисту національної інформаційної інфраструктури від внутрішніх та зовнішніх кіберзагроз; розробки проекту Закону України про кібернетичну безпеку України з урахуванням рекомендацій експертних консультацій щодо кібернетичного захисту СРГ Україна – НАТО з питань воєнної реформи високого рівня; налагодження співробітництва зі Спільним центром передового досвіду з кібернетичного захисту, Управлінням НАТО з протидії новим викликам і загрозам, а також із Технічним центром Агентства з комунікації та інформації НАТО; розвитку співробітництва з питань кібернетичного захисту між державними органами України, які опікуються питаннями кіберзахисту, та відповідними органами НАТО, а також на двосторонній основі з державами – членами Альянсу; здійснення заходів та проведення навчань з питань кібернетичної безпеки у рамках Програми НАТО з науки заради миру та безпеки [213].

Однак, геополітична ситуація, що склалася після початку відкритої агресії РФ проти України у 2014 р. (анексія Криму, ескалація збройного конфлікту в частині Донецької та Луганської областей і відверте інспірування Москвою там сепаратистських рухів усіма можливими засобами) характеризується постанням нових, небачених після закінчення Другої світової війни викликів не лише національній безпеці України, але й регіональній, загальноєвропейській та глобальній безпеці. Адже агресивні дії РФ проти України поставили під сумнів самі засади договірно-правових основ післявоєнного світового устрою, міждержавних відносин та міжнародної безпеки. Ці виклики ставлять на порядок денний термінове посилення співпраці України з НАТО та іншими міжнародними безпековими структурами в усіх галузях безпекової політики, у тому числі, і в галузі інформаційної безпеки.

Підписання Угоди про асоційоване членство України з Європейським Союзом створило певні передумови для прискорення євроінтеграційних процесів нашої держави, але, разом з тим, і показало, що в умовах, які склалися, безпековий блок співробітництва потребує особливо пильної уваги та термінової інтенсифікації унаслідок, зокрема, перегляду характеру стосунків ЄС з Росією.

Такий перегляд носить, звичайно, вимушений, але необхідний характер. Так, наприклад, автори аналітичної доповіді «Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України» зазначають: «Політика ЄС щодо Росії до цього часу базувалась на постійних спробах переконати РФ, що європейська інтеграція країн пострадянського простору насправді не спрямована проти Росії. Однак конфлікт між правом пострадянських держав самим обирати своїх союзників та інтеграційні пріоритети (право, що відстоює Захід) та економічним та політичним підпорядкуванням цих країн Росії (що є метою Москви) в результаті призвів до агресії Росії проти

України, анексії Криму і застосування з боку РФ засобів «гібридної війни» і підризу всієї системи регіональної та глобальної безпеки» [181, с. 5].

Нові геополітичні реалії були враховані у Річній національній програмі співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік, затвердженій Указом Президента України від 23 квітня 2015 року № 238/2015 [214]. У ній, зокрема, поставлені такі завдання, як: «забезпечити взаємодію з відповідними органами НАТО та держав – членів Альянсу щодо обміну інформацією про міжнародні екстремістські та терористичні організації, а також про запобігання незаконному розповсюдженню зброї масового знищення та засобів її доставки; продовжити здійснення заходів з протидії розповсюдженню ідеології міжнародних терористичних організацій, закликам до терористичної діяльності, зокрема, з використанням Інтернету» та інші [245]. Також у програмі передбачена середньострокова мета – створення за консультативної та дорадчої допомоги НАТО національної системи кібербезпеки як складової системи забезпечення інформаційної безпеки, її правових концептуальних засад, а також налагодження взаємодії з відповідними органами іноземних держав та міжнародних організацій.

Нові виклики та загрози, спричинені розпочатою у 2014 р. прямою агресією РФ проти України, не могли, звичайно, не поставити на порядок денний питання про необхідність перегляду засадничих документів державної політики у сфері забезпечення обороноздатності та національної безпеки, у тому числі, відповідно, і тих їх розділів, що безпосередньо стосуються державної інформаційної політики.

У цьому контексті цілком логічним кроком стала розробка протягом 2014-2015 рр. проекту нової стратегії національної безпеки України (який вже оприлюднений та пройшов експертне обговорення і отримав у цілому схвальні оцінки).

Так, у ньому, зокрема, міститься підрозділ 4.17. «Забезпечення інформаційної безпеки». Він передбачає :

- протидію підривній пропаганді та спеціальним інформаційним операціям іноземних держав проти України, упередження намагань маніпулювати суспільною свідомістю шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації, сприяння формуванню національної ідентичності;

- утворення системи кібернетичної безпеки, у тому числі забезпечення координації зусиль у цій сфері, протидії кібертероризму, захисту від кібератак на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури, зокрема у військовій, енергетичній, транспортній, телекомунікаційній та банківській сферах;

- захист державних інформаційних ресурсів, систем електронного врядування, технічного і криптографічного захисту інформації з урахуванням практики країн НАТО та ЄС;

- реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом відповідно до стандартів ЄС і НАТО;

- підвищення обізнаності суспільства шляхом впровадження відповідних освітніх програм [281, с. 15–16].

Разом з тим, варто застерегти, що перенесення акцентів на безпекові аспекти державної інформаційної політики зовсім не означає втрати своєї актуальності тими політичними та правовими актами, прийнятими раніше, які спрямовані на комплексне вирішення довгострокових завдань розбудови інформаційного суспільства в Україні (не виключаючи при цьому, звичайно перегляду та конкретизації їх певних положень). Радше, навпаки, актуалізація питань підвищення обороноздатності України та забезпечення її національної безпеки вимагає неухильного виконання всіх раніше ухвалених рішень в інформаційній сфері, так як це в цілому підвищить конкурентоздатність Української держави, включаючи, безумовно, і всі безпекові аспекти. До таких документів належать, зокрема, «Основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.».

В «Основних засадах розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», затверджених Законом України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» № 537-V від 9 січня 2007 року, стверджується: «Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя» [222]. Тобто, в загальних положеннях цього закону майже дослівно відтворено те розуміння інформаційного суспільства, яке раніше було зафіксоване у відповідних міжнародних правових актах, зокрема – у рішеннях Женевського та Туніського самітів з цих питань, до яких свого часу приєдналася Україна, взявши на себе відповідні зобов'язання.

Разом з тим, зазначалося в «Основних засадах розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (далі – Основні засади), ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно із світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки: відсутня координація зусиль державного і приватного секторів економіки з метою ефективного використання наявних ресурсів; ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на інформатизацію, впровадження ІКТ у соціально-економічну сферу, зокрема в сільське господарство, є низькою; наявне відставання у впровадженні технологій електронного бізнесу; рівень інформатизації окремих галузей економіки, деяких регіонів держави є низьким; розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери недостатній; створення інфраструктури для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з

використанням мережі Інтернет відбувається повільно; рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності населення є недостатнім, впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних ІКТ – повільним; рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі є низьким, а присутність україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою; тощо [222].

Виходячи з необхідності розв'язання вище названих проблем, потрібно сприяти сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених Організацією Об'єднаних Націй, Декларації принципів та Плану дій, напрацьованих на Всесвітніх зустрічах на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 р., Туніс, листопад 2005 р.) та Постанови Верховної Ради України від 1 грудня 2005 р. «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні».

Основними засадами визначені головні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, які переважно дублюють документи, прийняті Женевським та Туніським самітами щодо даних питань.

Серед інших заходів щодо законодавчого забезпечення розвитку інформаційного суспільства, Основні засади пропонували підготувати та прийняти Інформаційний кодекс України, включивши до нього розділи, зокрема про засади електронної торгівлі, правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм, удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет, про охорону баз даних, дистанційне навчання, телемедицину, надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет, комерційну таємницю тощо [222].

Організаційно-правові основи розвитку інформаційного суспільства в Україні, згідно даного документу, включають інституційне, організаційне та

ресурсне забезпечення; відповідні об'єднання громадян; механізми інтеграції України у світовий інформаційний простір та механізми реалізації Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки.

В аспекті розширення громадянської участі безперечно актуальним є положення Основних засад, відповідно до якого, «...виконання головної мети побудови інформаційного суспільства потребує: максимального сприяння зростанню громадської активності, розкриттю і продуктивному використанню потенціалу кожної людини...» [222]. У зв'язку з цим особлива увага приділяється і об'єднанням громадян: «Основним елементом громадянського суспільства виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об'єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки тощо. Розвиток інформаційного суспільства повинен здійснюватися через участь відповідних об'єднань громадян у підготовці рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань інформаційного суспільства і контролю за їх виконанням...» [222].

Державна політика з реалізації Закону України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» знайшла своє втілення, серед іншого, у ряді законодавчих актів, прийнятих останнім часом : Закони України «Про доступ до публічної інформації», нова редакція Закону України «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про адміністративні послуги»; Концепція розвитку електронного урядування, міжнародна ініціатива «Партнерство «Відкритий уряд» і Національна програма інформатизації, а також у сукупності важливих заходів з розвитку інформаційного суспільства й інформатизації, які було включено в комплекс документів з реалізації Програми Президента України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» тощо. Не випадково, наприклад, 2011 рік було визначено Роком освіти та інформаційного суспільства. Прийняті рішення щодо впровадження електронного урядування,

електронної комерції, електронної освіти й інших базових технологій інформаційного суспільства, удосконалення нормативно-правового, організаційно-технічного, інформаційно-аналітичного й кадрового забезпечення цих процесів.

3.2. Розширення інформаційних прав і свобод у контексті євроінтеграційних процесів.

У системі політичного та нормативно-правового забезпечення формування інформаційного суспільства в Україні надзвичайно важливу роль відіграє інститут доступу до публічної інформації. Адже він є дуже ефективним інструментом державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та зростання громадянської активності. Інформаційна взаємодія інститутів останнього з органами державної влади та місцевого самоврядування була та залишається необхідною передумовою та, водночас, однією з основних форм участі громадян та їх об'єднань у виробленні та реалізації публічної політики.

Безперечно, що лише за умови максимальної інформаційної прозорості та відкритості взаємодіючих сторін (у даному разі – як органів державної влади та місцевого самоврядування, так і громадських об'єднань) можливе надійне забезпечення ефективності такої взаємодії, що, у свою чергу, дає підстави для інституалізації громадянських практик демократії участі. Небезпідставно очікувати, що саме такий підхід має стати вирішальним чинником успішності модернізаційних реформ, об'єктивна необхідність яких вже давно назріла в Україні, а останнім часом актуалізується ще більше викликами, породженими як внутрішнім кризовим станом, так і загрозою нової хвилі світової фінансово-економічної кризи та, водночас, потребою підвищення конкурентоспроможності країни у контексті глобалізаційних процесів сучасності.

До того ж, як доведено аналізом та осмисленням значного досвіду соціально-політичної практики, максимально можлива прозорість та відкритість у діях влади є запорукою їх розуміння та підтримки з боку суспільства. Як наголошувалося з цього приводу у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році», в українському суспільстві «зростає запит на участь громадян у формуванні змісту державної політики та разом з тим – на підвищення відповідальності та підзвітності (підконтрольності) суспільству органів державної влади, посадовців усіх рівнів» [204, с. 129].

Гарантувати таку підзвітність може лише комплексний підхід у забезпеченні доступу до публічної інформації, першочерговою складовою якого є формування відповідної нормативно-правової бази.

Вільний доступ до інформації є також важливою складовою системи соціальної безпеки. Адже, «соціальна безпека людини завдяки вільному розвитку та досягнень у сфері інформатизації має проходити до розв'язання найважливіших загальносуспільних проблем забезпечення розвитку освіти, науки, культури, охорони довкілля, та здоров'я людини, соціальної інфраструктури та інших чинників, що впливають на життєдіяльність людини» [273, с. 138].

Підвищені вимоги до відкритості та прозорості влади диктуються не лише внутрішніми, але не меншою мірою і зовнішніми чинниками. Глобальні тенденції поширення сучасних інформаційно-комунікативних технологій та переходу завдяки їм до інформаційного суспільства передбачають об'єктивну необхідність конкретних кроків у цьому напрямі. Адже, повноправне входження України до міжнародного інформаційного простору, як сукупності «світових інформаційних ресурсів, інформаційних потоків і інформаційної інфраструктури, яка дозволяє забезпечувати інформаційну взаємодію громадян, суспільств і держав у всіх сферах життєдіяльності цивілізації з рівним доступом до відкритих джерел інформації» [160, с. 194] можливе

тільки за умови вільного виробництва, зберігання, поширення, обміну та використання інформації (необхідною складовою якого є легітимно гарантований доступ до публічної інформації). Як підкреслювалося свого часу в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Інформаційна відкритість української влади», «відкритість влади є важливою ознакою демократичності політичного режиму, а відтак і держави», а серед її складових, «...основною є проблема забезпечення інформаційної відкритості, тобто створення умов для доступу кожного громадянина до інформації щодо діяльності органів державної влади» [112, с. 2].

Аналогічної думки дотримуються і незалежні експерти у сфері національної безпеки: «Збереження цілісності інформаційного простору, а отже, забезпечення широкого доступу громадськості до інформації з різних джерел є критично важливим для свідомого вибору громадян. Необхідні зусилля, спрямовані на створення рівних умов через зміцнення незалежних ЗМІ, створення громадського телерадіомовлення, заохочення професіоналізму представників ЗМІ. Кращому доступу до інформації має сприяти якісне телерадіомовлення українською мовою та мовами національних меншин. Державі необхідно зміцнювати прозорість своєї політики через діалог із суспільством» [303, с. 64].

Як і в будь-якій іншій галузі законодавства, законодавче врегулювання права на доступ до публічної інформації спирається, передусім, на відповідні конституційні засади. Чинна Конституція України містить низку норм, які логічно пов'язані між собою, щодо забезпечення відкритості органів державної влади та права громадян України на доступ до інформації про їх діяльність. Безумовно, ключовою у даному сенсі є ст. 3. У ній, серед іншого, проголошується: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» » [131].

Основоположне значення для законодавчого регулювання безпосередньо прав і свобод в інформаційній сфері має ст. 34 Конституції України, яка, зокрема, декларує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [131]. Не менш важливим є те, що ця ж стаття містить вичерпний перелік підстав для обмеження реалізації вказаних вище прав: «Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [131].

Право на звернення до органів державної влади надається особі у ст. 40 Основного закону України: «Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [131].

Конституційними нормами передбачається також обов'язковість публічного характеру законотворчості та нормотворчості здійснюваних органами державної влади, що закріплено у ст. 5: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [131].

Відповідними конституційними нормами визначається відкритість діяльності різних гілок державної влади та органів місцевого самоврядування

в Україні. Так у ст. 84 Конституції України визначено : «Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України» [131]. Ст. 86 закріплено норму, згідно якої Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України «звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту» [131].

Обов'язковий характер відкритості й публічності Державного бюджету України теж зафіксовано відповідними конституційними нормами. Про це йдеться у ст. 95, яка визначає, що «Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені» та у ст. 97, яка вимагає обов'язкового оприлюднення звітів про виконання Державного бюджету України [131].

Формування вітчизняної нормативно-правової бази, що забезпечує прозорість та відкритість діяльності органів державної влади у відповідності до загальновизнаних міжнародних вимог у цій сфері на законодавчому рівні розпочалося з прийняття Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 (з наступними змінами) № 2657-ХІІ. Однак, як уже зазначалося, йому (в його першій редакції) були властиві суттєві вади. Тому дієвим стимулом подальшого удосконалення законодавства у даній сфері стало усвідомлення недосконалості вказаного закону вченими-правниками, громадськими активістами, правозахисниками та, зрештою, представниками органів державної влади.

Законом України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 року № 539/97-ВР визначено порядок всебічного й об'єктивного висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування засобами масової інформації та захисту їх від монопольного впливу органів тієї чи іншої гілки державної влади або місцевого самоврядування [224].

Однією з важливих законодавчих основ забезпечення реальної прозорості формулювання і ухвалення владних рішень у сфері господарської діяльності та участі громадськості, насамперед, приватних підприємців та їх спілок, у цьому процесі є Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 року № 1160-IV [210]. Він вимагає від органів влади всіх рівнів, що видають нормативно-правові акти у сфері господарської діяльності, оприлюднювати проекти нормативних актів і надавати їх економічне обґрунтування та аналіз регуляторного впливу від їх прийняття. Згідно даному закону, громадяни мають право ознайомитися з проектом регуляторного акту, подати свої запитання, пропозиції чи коментарі, які мають бути розглянуті в обов'язковому порядку, так як невиконання зазначеної процедури є підставою для скасування регуляторного акту. Тому вказаний закон відіграє важливу роль у забезпеченні контролю громадськості за якістю владних рішень і мінімізації корупційних ризиків, а також стимулює до процесу консультацій між органами влади і представниками громадськості та, зокрема, її легітимних груп інтересів з питань прийняття конкретних рішень у сфері господарської діяльності.

Позитивну роль у формуванні нормативно-правової бази, що забезпечує право громадян на доступ до інформації про діяльність органів державної влади, відіграла свого часу низка указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України, зокрема, таких як Указ Президента України

«Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31.07.2000 № 928/2000 (ним вперше висунута вимога встановити певний порядок електронного оприлюднення інформації про діяльність владних структур та створити веб-сторінки органів влади всіх рівнів, провідних наукових установ та навчальних закладів); Указ Президента України «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» від 17.05.2001 № 325/2001; Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 04.01.2002 № 3; Указ Президента України «Про додаткові заходи із забезпечення відкритості діяльності органів державної влади» від 01.08.2002 № 683/2002; Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» від 24.02.2003 № 208; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення Про національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» від 17.03.2004 № 326 та інших.

Значний поступ у подальшому удосконаленні законодавчого регулювання інформаційної сфери, що покращує правові передумови для забезпечення прозорості та відкритості у функціонуванні органів державної влади і місцевого самоврядування та доступу громадян до інформації про їх діяльність, здійснено завдяки ухваленню Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 2 липня 2010 року № 2411-VI. Зокрема, у його ст. 5 «Засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства» (що вперше закріплені на законодавчому рівні) до таких віднесено, серед інших, «... посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх

впливу на прийняття суспільно важливих рішень; ...проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави...» [209].

Враховуючи вказані стратегічні пріоритети державної політики та у контексті їх подальшого розвитку, прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI (набув чинності з 09.05.2011) [далі у тексті – Закон] стало цілком логічним кроком, що знаменував собою початок нового етапу правової інституалізації відкритості й прозорості органів державної влади та їх підзвітності громадянам. Закон створив ефективні правові механізми реалізації закріпленого у статті 34 Конституції України права кожного на доступ до інформації, зокрема, публічної інформації – тієї, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, та інформації, що становить суспільний інтерес. Закон у цілому носить процедурний характер – він передбачає процедуру здійснення права на доступ до інформації шляхом подання запитів на інформацію, а також виконання обов'язку розпорядниками інформації оприлюднювати інформацію про свою діяльність.

Ухвалення Закону означало також виконання Україною вимог її низки міжнародних зобов'язань, зокрема, вимог Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. № 1466 «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною», Плану заходів з виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи, затвердженим Указом Президента України від 20 січня 2006 р. № 39, Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», затвердженою Указом Президента України від 11 вересня 2006 року № 742 та інших. Справила певний вплив на формулювання норм закону і практика Європейського суду з прав людини.

Тривалий час нагальність подібного закону доводили представники інститутів громадянського суспільства, які взяли активну участь в його

розробці та обговоренні, унесенні змін до проекту закону та сприяли його ухваленню в остаточній редакції. На початковій стадії в основу тексту законопроекту був покладений проект, підготовлений Центром політико-правових реформ. Затим його текст був доопрацьований коаліцією громадських організацій у рамках проекту «Гідна Україна» та погоджений з Міністерством юстиції України, останнє, у свою чергу, прийняло рішення не наполягати на реєстрації власного альтернативного законопроекту. У червні 2009 р після підтримки Верховною Радою України законопроекту у першому читанні, для підготовки його до розгляду у другому читанні парламентський Комітет з питань свободи слова та інформації утворив робочу групу. До її складу увійшли як представники органів влади (Міністерства юстиції, Служби безпеки України), так і правозахисники та представники журналістських об'єднань. Завершення у червні 2010 р. остаточного варіанту тексту законопроекту стало результатом консенсусу між представниками влади та громадянського суспільства. А сама процедура ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації» продемонструвала рідкісну можливість знаходження політичного компромісу між провладною парламентською більшістю та опозицією. Адже, за цей Закон проголосували 408 депутатів, що є майже безпрецедентним в історії сучасного українського парламентаризму.

Невдовзі після ухвалення Закону в нього були внесені зміни відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 17.05.2012 № 4711-VI [202].

Головна мета Закону України «Про доступ до публічної інформації» – забезпечення прозорості і відкритості суб'єктів владних повноважень та створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації шляхом визначення режиму доступу до неї, а саме – виключних підстав обмеження доступу до інформації, встановленням відповідальності за

відмову чи відстрочку у наданні інформації, встановленням для Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини додаткових гарантій в межах повноважень, визначених Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», для забезпечення реалізації права на доступ до інформації, встановленням максимально коротких строків для розгляду запитів на інформацію та іншими юридичними нормами.

У порівнянні з чинними раніше нормами Закону України «Про інформацію» (останні приведені у відповідність до нового закону з часу набуття ним чинності) Закон містить ряд суттєвих юридичних новел. Одна з головних – у ньому вперше дано визначення терміну «публічна інформація», сформульовані гарантії та принципи забезпечення доступу до неї.

У ст. 5 Закону передбачається по суті два основних способи забезпечення розпорядником доступу до інформації, які, з точки зору отримувача інформації, можна визначити як пасивний та активний. Пасивний спосіб передбачає можливість ознайомитися із відомостями, які вже були оприлюднені розпорядником, а активний спосіб передбачає потребу запитувача вчиняти активні дії для доступу до інформації шляхом подання запиту на її отримання до розпорядника. Доступ до інформації в пасивний спосіб забезпечується шляхом її систематичного та оперативного оприлюднення в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет, на інформаційних стендах та будь-яким іншим способом, а в активний – наданням інформації за запитами.

Законом визначено види інформації за режимом доступу до неї. Так, згідно ст. 6. до публічної інформації з обмеженим доступом віднесено конфіденційну, таємну і службову інформацію.

За цілком обґрунтованою оцінкою фахівців, «стаття 6 є однією з головних у Законі, оскільки визначає критерії, яким має відповідати будь-яке обмеження доступу до інформації, незалежно від того, на підставі якого закону чи яким розпорядником публічної інформації здійснюється таке

обмеження (ч. 4 ст. 13 Закону). Таким чином, стаття 6 Закону є засадничою для регулювання всього режиму доступу до публічної інформації» [164, с. 66].

Принципово новим у цьому аспекті є визначення поняття «конфіденційна інформація». Воно суттєво відрізняється від визначення, поданого у попередній редакції Закону України «Про інформацію». Згідно нової редакції, конфіденційною інформацією можуть володіти, користуватися та розпоряджатися лише фізичні та юридичні особи приватного права. Суб'єкти владних повноважень можуть лише володіти такою інформацією, а розпоряджатися – виключно у межах своїх повноважень та в порядку і за згодою осіб, від яких вони її отримали.

Кожен з цих трьох видів інформації з обмеженим доступом має свої ознаки, які досить детально визначаються далі в тексті Закону. Слід зазначити, що аналогічний поділ на три види інформації з обмеженим доступом міститься і в ст. 21 Закону України «Про інформацію», згідно зі внесеними до нього змінами з метою узгодження текстів обох законів. При цьому зафіксована принципова норма про те, що віднесення будь-якої інформації до інформації з обмеженим доступом можливе лише на підставі закону. Це передбачено в частині другій ст. 1 Закону («Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом») та частині другій ст. 20 Закону України «Про інформацію» («Будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом») [208].

Подібна класифікація видів інформації з обмеженим доступом є більш прогресивною з точки зору більшої прозорості влади. Вона суттєво відрізняється від тієї, що існувала в Законі «Про інформацію» у редакції 1992 року. Адже, вказаною редакцією цього закону передбачалися два види інформації з обмеженим доступом – конфіденційна і таємна. У цьому разі фактичним власником конфіденційної інформації виступала держава. Однак, приведена юридична норма суперечила Конституції України та Цивільному

кодексу України, так як наділяла державу правом, яке за своєю сутністю може належати лише приватному суб'єктові (фізичній чи юридичній особі). Це підтверджується тим, що у ст. 34 Конституції України право на інформацію віднесено до прав і свобод людини. У Цивільному кодексі України право на інформацію віднесено до особистих немайнових прав, а саме: ст. 94 відносить його до особистого немайнового права юридичної особи, а ст. 302 – до особистого немайнового права фізичної особи, що забезпечує її соціальне буття. Для гарантування вільного використання громадянами отриманої публічної інформації важливе значення має також положення ст. 302 Цивільного кодексу України, яке гласить: «Фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), не зобов'язана перевіряти її достовірність та не несе відповідальності в разі її спростування» [317]. Звідси випливає – право на інформацію є суб'єктивним правом, що не може належати органам публічної влади, які обмежені у розпорядженні нею компетенцією визначеною законодавством.

З точки зору запобігання та протидії корупції, надзвичайно важливими є частини 5 та 6 ст. 6 Закону. Ними передбачено, зокрема, що «не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умови отримання цих коштів чи майна, прізвища, імена, по-батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно» та «не належать до інформації з обмеженим доступом декларації про доходи осіб та членів їхніх сімей, які: 1) претендують на зайняття чи займають виборну посаду в органах влади; 2) обіймають посаду державного службовця, службовця органу місцевого самоврядування першої або другої категорії» [208].

Не менш важливою є ст. 9 Закону – вона передбачає види інформації, що містить службову таємницю, якою можуть володіти суб'єкти владних

повноважень і присвоювати документам, які містять таку інформацію, гриф «для службового користування». До службової інформації, відповідно до ст. 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації», можуть бути віднесені лише такі категорії інформації, як :

– внутрівідомча, службова кореспонденція, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень;

– інформація, що зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці [208].

Якщо публічна інформація підпадає під одну із названих категорій, то ця інформація може бути віднесена до службової після застосування до неї так званого трискладового тесту, визначеного в статті 6 Закону (тобто при дотриманні певної сукупності вимог). Не може бути віднесена до службової інформація, що міститься у рішенні відповідного органу, у тому числі й в актах індивідуальної дії (указ, наказ, рішення, розпорядження, постанова та ін.), за виключенням інформації, що зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни.

Крім того, заборонено відносити до службової інформації відомості про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном. Відповідальність за законність віднесення публічної інформації до службової інформації й присвоєння їй грифу «Для службового користування» несе посадова особа, яка прийняла рішення про віднесення публічної інформації до службової інформації.

Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», доступ може бути обмежено до конкретної інформації, а не матеріального

носія інформації (документа). Трискладовий тест, про який йшлося вище, – це процедура застосування розпорядником інформації сукупності передбачених ст. 6 Закону підстав (критеріїв), наявність яких дозволяє такому розпоряднику інформації віднести певні відомості до інформації з обмеженим доступом.

Службова інформація, як і таємна або конфіденційна, є однією з трьох можливих категорій інформації з обмеженим доступом. Різні категорії інформації з обмеженим доступом визначають різний режим її охорони. При цьому, як уже зазначалося, предметом суспільного інтересу (ч. 2 ст. 29 Закону України «Про інформацію») вважається, зокрема, інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману; свідчить про шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб.

Принципове значення має те, що доступ до інформації обмежується лише за умови наявності всіх трьох вимог. При відсутності хоча б однієї з них інформація є відкритою.

Варто підкреслити, що наведені вимоги не носять абсолютного характеру. Якщо жоден із згаданих законних інтересів не постраждає від розкриття інформації, відповідна інформація має бути відкритою, а доступ до неї не може обмежуватися. Якщо хоча б один із згаданих законних інтересів постраждає від розкриття інформації, розпорядник інформації має оцінити, чи буде завдано істотної шкоди цим інтересам. Тобто, настання шкоди в разі розголошення має бути реальним; шкода має бути такою, що істотно загрожуватиме одному з перерахованих вище охоронюваних законом інтересів. За відсутності цього інформація має бути відкритою за режимом доступу.

Цей закон не поширюється на відносини щодо отримання інформації суб'єктами владних повноважень при здійсненні ними своїх функцій, а також

на відносини у сфері звернень громадян, які регулюються спеціальним законом – «Про звернення громадян», запит на інформацію – Законом України «Про доступ до публічної інформації», а запит (вимога) суб'єкта владних повноважень – спеціальними законами про статус та повноваження відповідних суб'єктів владних повноважень.

Предметом звернення громадян є широкий спектр правовідносин – від реалізації своїх особистих прав і надання пропозицій щодо діяльності органів державної влади до оскарження неправомірних дій посадових осіб [216].

Предметом інформаційних відносин, в які вступають суб'єкти владних повноважень для отримання певної інформації, є виконання останніми своїх функцій.

Вперше у статті 11 Закону передбачено гарантії захисту інформаторів – посадових та службових осіб суб'єктів владних повноважень, які, порушуючи свої обов'язки щодо розголошення інформації з обмеженим доступом, викривають факти неправомірної поведінки, корупційні діяння, які вчиняються вищими посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Розділ III Закону «Суб'єкти відносин у сфері доступу до публічної інформації» визначає перелік суб'єктів, що вступають у правовідносини у цій сфері. Законом покладено важливі функції на інститути громадянського суспільства у сфері контролю за забезпеченням доступу до публічної інформації. Так, у ст. 17 Закону, що унормовує вказане питання, окрім парламентського контролю за дотриманням права людини на доступ до інформації, що здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, тимчасовими слідчими комісіями Верховної Ради України і народними депутатами України та державного контролю за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до інформації, що здійснюється відповідно до закону, передбачено також громадський контроль. У ч. 2 ст. 17 Закону визначено : «Громадський контроль за забезпеченням розпорядниками

інформації доступу до публічної інформації здійснюється депутатами місцевих рад, громадськими організаціями, громадськими радами, громадянами особисто шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо» [208].

У розділі IV «Реалізація права на доступ до інформації через інформаційний запит» визначено процедуру, строки подання та задоволення запиту на інформацію. Для реального забезпечення рівного доступу всіх до публічної інформації важливе значення має норма Закону, згідно якої інформація на запит надається безкоштовно, що відповідає європейським стандартам..

У розділі V Закону «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації» визначена процедура подання, розгляду, задоволення, відмови у задоволенні скарг щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації, а також встановлена відповідальність за порушення законодавства про доступ до публічної інформації. «Прикінцеві положення» Закону, які містяться у його розділі VI, визначили термін набрання ним чинності та передбачили внесення змін до інших законодавчих актів України з метою приведення їх у відповідність з цим Законом. Проте, за оцінкою авторів «Науково-практичного коментаря до Закону України «Про доступ до публічної інформації», даною свого часу, зміни до інших законів, які зазначені у «Прикінцевих положеннях» Закону, не охопили всіх необхідних змін і «для повної реалізації Закону, усунення неузгодженостей в інших законах та забезпечення юридичної визначеності в законодавчому регулюванні» внесення відповідних змін потребують більше 50 законів та кодексів, що враховує також необхідність приведення законодавства у відповідність із новою редакцією Закону України «Про інформацію», яка в більшості своїх положень тісно пов'язана із Законом України «Про доступ до публічної інформації» [164, с. 328].

З метою забезпечення безумовного виконання органами виконавчої влади Закону України «Про доступ до публічної інформації» був виданий Указ Президента України від 5.05.2011 № 547/2011 «Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації». Даним указом також покладена персональна відповідальність на керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади за забезпечення належного виконання вимог Закону [187].

Також за участю громадських активістів було підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» (у новій редакції) та Закону України «Про доступ до публічної інформації» (реєстраційний № 10455 від 14.05.2012). Цим законопроектом, зокрема, передбачено: відкриття реєстру корупціонерів (шляхом внесення змін до ст. 21 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»); розширення переліку випадків, коли журналісти не нестимуть відповідальності за оприлюднення відомостей (через внесення змін до Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»); унормування питання оприлюднення та надання інформації правоохоронними органами (органами МВС, прокуратури, СБУ); встановлення відповідальності (адміністративної та кримінальної) за неоприлюднення інформації, неправомірне обмеження доступу до неї, незаконну відмову у прийнятті та розгляді запитів громадян [236].

Практично всі ці зауваження вже враховані шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства. Адже лише до Закону України «Про доступ до публічної інформації» з моменту його ухвалення зміни, спрямовані на удосконалення окремих норм та поширення їх дії, вносилися вже п'ять разів.

Зокрема, останній раз це було зроблено у відповідності до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до

публічної інформації у формі відкритих даних» від 9 квітня 2015 року № 319-VIII. Ним вперше в Україні визначено, що публічна інформація у формі відкритих даних – це публічна інформація у форматі, що дозволяє її автоматизоване оброблення електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання [201].

Актуальність забезпечення дотримання та неухильного виконання норм Закону України «Про доступ до публічної інформації» диктується як внутрішніми потребами укорінення процедур демократії участі та активного залучення інститутів громадянського суспільства до модернізаційних реформ, так і зовнішньополітичними зобов'язаннями країни.

Окрім реалізації традиційного євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України, не менш важливим є її долучення до нових глобальних ініціатив. Так, у Нью-Йорку під час роботи 66-ї сесії ГА ООН, Україна приєдналася до американсько-бразильської ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд» [60].

Сама ідея такої ініціативи була вперше оприлюднена Президентом США Б. Обамою в його «Меморандумі про прозорість та відкритий уряд» вже на наступний день після прийняття ним президентської присяги. У вказаному меморандумі наголошується на тому, що адміністрація США бере на себе зобов'язання щодо створення безпрецедентного рівня відкритості та прозорості в роботі державних органів, яке сприятиме більшій підзвітності уряду. Основні вимоги меморандуму наступні : прозорість уряду як механізм збільшення відповідальності (підзвітність); відкритість інформації про діяльність та рішення (он-лайн); активна участь громадськості в політиці як спосіб підвищення ефективності роботи державних органів; співпраця уряду та громадськості, забезпечення зворотного зв'язку з метою оцінки та підвищення рівня співпраці, визначення нових можливостей для співробітництва [363]. Тобто, забезпечення належного доступу до публічної

інформації відіграє ключову роль у реалізації Україною її участі у міжнародній ініціативі «Партнерство «Відкритий уряд».

Одним із найбільш серйозних викликів, що загрожує дієвості Закону України «Про доступ до публічної інформації», є спроби обмежити затверджені ним юридичні норми шляхом прийняття нових нормативно-правових актів та підзаконних актів. Так, наприклад, 15 вересня 2011 р. Кабінет Міністрів України вніс до Верховної Ради України проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо доступу до інформації з обмеженим доступом (номер реєстрації 9153). Він викликав протести та критичні зауваження громадськості, так як, на думку її представників, може знову обмежити доступ українських громадян до інформації та нівелювати всі ті позитивні надбання у цій сфері, які стали можливими завдяки впровадженню в дію Закону України «Про доступ до публічної інформації» та нової редакції Закону «Про інформацію». Йшлося, зокрема, про положення вказаного законопроекту, де пропонується вилучення норми про те, що порядок віднесення інформації до службової, а також порядок доступу до неї регулюються на рівні закону, а також надання Службі Безпеки України невластивих їй повноважень контролю за дотриманням порядку доступу до службової інформації та ін.

У відкритому листі з цього приводу його підписанти (представники 21 громадського об'єднання, що співпрацюють у рамках партнерства «Новий Громадянин») звернулися до тодішнього президента як гаранта Конституції України з вимогою втрутитися у ситуацію і забезпечити роботу тих норм у частині доступу до інформації, що відповідають європейським стандартам. Вони рекомендували уряду відкликати проект закону № 9153 і доопрацювати його, вилучивши пропоновані у ньому зміни до законів України «Про інформацію» й «Про Службу безпеки України».

Оскільки Закон України «Про доступ до публічної інформації» є складовою системи вітчизняного інформаційного законодавства, то на його

дієвості й ефективності застосування потенційно можуть негативно відбиватися будь-які законодавчі спроби обмежень конституційного права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Симптоматичним у цьому плані було прийняття у вересні 2012 р. Верховною Радою України у першому читанні законопроекту № 11013 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо посилення відповідальності за посягання на честь, гідність та ділову репутацію особи», згідно з яким, зокрема, вводилася (як у радянські часи) кримінальна відповідальність за «наклеп». Цей крок викликав у країні негативну реакцію правозахисників, журналістів та широких кіл громадськості. Адже подібний нормативно-правовий акт суперечив європейським стандартам свободи слова, відповідним міжнародним зобов'язанням України щодо їх імплементації та явно йшов у розріз із загальною тенденцією реформування вітчизняного законодавства у напрямі його максимальної декриміналізації [25]. Впливова міжнародна неурядова організація «Репортери без кордонів» назвала вказаний законопроект «репресивним, каральним і контрпродуктивним» [243].

Потужна хвиля громадських протестів та негативна оцінка вітчизняних і зарубіжних експертів призвели до того, що ініціатор законопроекту № 11013 змушений був відкликати його (це було легітимізовано відповідним голосуванням у Верховній Раді України). Коментуючи такий хід подій, навіть тодішній Президент України Віктор Янукович змушений був визнати, що рішення парламенту завжди мають бути виваженими, а «влада має законодавчо забезпечувати умови, необхідні для нормальної роботи ЗМІ». Тоді ж він наголосив на необхідності уважного підходу до підготовки будь-яких законів – і особливо тих, що стосуються виконання зобов'язань України перед Радою Європи, адже подібні закони обов'язково мають отримувати оцінку європейських експертів [248].

Досить тривалий час в Україні відбувався процес розробки та підготовки до ухвалення проекту Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, яка передбачає впровадження принципово нового, системного підходу до розвитку цієї сфери та (в разі її реалізації) тягне за собою системні суспільно-політичні зміни, спрямовані в цілому на розширення та впровадження нових форм громадянської участі.

До того ж, у разі успішної реалізації засадничих положень цього документу, Україна могла б, нарешті, подолати цілий ряд кричущих диспропорцій на інфраструктурному рівні, однією з яких є колосальний розрив між «просунутістю» суспільства і наявним станом економіки, тобто, перш за все, це рівень освіти, якість людського капіталу – з одного боку, і переважно сировинна економіка – з іншого. Люди вже живуть у XXI столітті, а економіка ще тримається на ресурсах 60-х, рідко 80-х років. І це є зараз однією з найбільших проблем. Але важливо не тільки наближати економіку до рівня суспільства, а й мотивувати саме суспільство ще більш прискореними темпами йти вперед [196].

Проект Указу Президента України «Про Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні» було розроблено Державним агентством з питань науки, інновацій та інформатизації на виконання доручення Президента України від 03.07.2012 № 1-1/1759 щодо забезпечення впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах суспільного життя, реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» щодо розбудови електронного урядування. Затим проект Стратегії було оприлюднено для публічного обговорення на офіційних веб-сайтах Держінформнауки та Національного центру електронного урядування.

Вже 26 липня 2012 р. даний проект було розглянуто на розширеному засіданні Науково-технічної ради Національної програми інформатизації. В його обговоренні брали участь представники органів влади, консультативно-дорадчих органів, профільних інститутів громадянського суспільства та

наукових і освітніх установ. Під час розроблення проекту Стратегії надійшло 220 пропозицій, з яких 170 було враховано. Тому, 29 серпня 2012 року Кабінет Міністрів України схвалив проект Указу Президента України «Про Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні» та 18 вересня 2012 року подав його на розгляд Президентові України [298].

Згідно даного проекту, Стратегія інформаційного суспільства України (далі – Стратегія) визначає головну мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні і завдання, спрямовані на їх досягнення, а також пріоритетні напрями, етапи і механізми її реалізації [237]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р Стратегію інформаційного суспільства в Україні (далі – Стратегія) було схвалено [283].

В загальних положеннях Стратегії дано визначення ключових для неї понять, таких як електронна демократія, електронна економіка, електронний бізнес, електронна комерція, електронна послуга, електронна культура, електронна освіта, електронна медицина, інформаційна інфраструктура та інформаційний ресурс. Так, зокрема, електронна демократія визначається як «форма організації держави, яка забезпечує за рахунок широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) електронну взаємодію громадян з органами влади, громадськими організаціями та суб'єктами господарювання у процесах державотворення та державного управління» [283].

У загальнометодологічному плані Стратегією констатується, що «Загальносвітовою тенденцією є трансформація індустріального суспільства до постіндустріального, яка відбувається в умовах посилення глобалізаційних процесів, зростання сфери послуг і нематеріального виробництва на основі розвитку науково-технічного прогресу, у тому числі масштабного, глибинного та динамічного проникнення ІКТ в усі сфери життєдіяльності особи, суспільства, суб'єктів господарювання та держави. Раціональне

врахування впливу комплексу цих та інших різновекторних факторів, а також особливостей стану та розвитку країни потребує окремої державної політики з розвитку інформаційного суспільства та суспільства знань, що вимагає об'єднання зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства» [283]. Автори документу виходять з того, що існують передумови, які дають підстави вважати, що вітчизняна інформаційна сфера перебуває у стані активного становлення, гармонійного включення у глобальний світовий інформаційний простір та є підґрунтям фундаментом розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Для обґрунтування такого твердження приводяться наступні підстави «...сформовано основні правові засади побудови інформаційного суспільства – прийнято ряд нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси, гарантій та механізмів доступу до публічної інформації, розвитку електронного урядування та відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки тощо» [283]. Але разом з тим ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки є недосконалою загальнодержавна політика; уповільнено та недостатньо координовано впровадження електронного урядування; зберігається значний «цифровий розрив» у використанні ІКТ; збільшуються проблеми та ризики, пов'язані з інформаційною безпекою.

Так, зокрема, недосконалість загальнодержавної політики у цій сфері проявляється через такі чинники, як : відсутні національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні та національний план дій щодо її реалізації; чинна нормативно-правова база не в повному обсязі забезпечує розвиток інформаційної сфери, уповільнено впроваджуються відповідні європейські правові норми та інформаційні стандарти тощо; запровадження

інструментів е-демократії, е-правосуддя, е-парламентаризму та представництва здійснюється за відсутності належної координації дій усіх зацікавлених суб'єктів зазначених відносин; інституціональний механізм формування, координації та контролю за виконанням завдань розбудови інформаційного суспільства, незважаючи на адміністративну реформу, є недосконалим; рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі залишається низьким, а присутність україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою; відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних інноваційних структур (центрів, наукових парків і технопарків) з розробки конкурентоспроможних вітчизняних ІКТ, тощо. Крім того, на національному та місцевому рівнях не сформовані механізми ефективної громадської участі та громадського контролю за реалізацією пріоритету розбудови інформаційного суспільства.

Окремо в Стратегії виписані умови розвитку інформаційного суспільства. До них віднесені наступні: координуюча роль держави в реалізації національної інформаційної політики на принципах державно-приватного партнерства; організації наукових досліджень, створенні та розвитку людського капіталу; державні гарантії прав і свобод людини в інформаційному суспільстві; вільний доступ до інформації і знань; підтримка вітчизняних виробників продукції та послуг в сфері ІКТ; сприяння розвитку міжнародного співробітництва в сфері ІКТ; постійне вдосконалення бізнес-клімату і розвиток конкуренції в сфері ІКТ; становлення національної інформаційної індустрії, що забезпечує виробництво ІКТ, інформаційних ресурсів та електронних послуг; впровадження новітніх технологій у систему виробництва і споживання та розвиток високотехнологічного машинобудування.

Метою реалізації Стратегії визначено «формування сприятливих умов для розбудови інформаційного суспільства, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни з ринковою економікою, держави,

що керується європейськими політичними й економічними цінностями, поліпшення якості життя громадян, створення широких можливостей для задоволення потреб і вільного розвитку особистості, забезпечення конкурентоспроможності України, вдосконалення системи державного управління на основі використання ІКТ» [283].

У Стратегії задекларовано, що розбудова інформаційного суспільства виходить із таких базових принципів: рівноправне партнерство органів влади, громадян та бізнесу; співпраці, співучасті та співвідповідальності суб'єктів інформаційного суспільства за формування та реалізацію державної політики в інформаційній сфері; децентралізації, дерегулювання та деконцентрація; свободи та рівності доступу до інформації; визнання основних прав і свобод людини в інформаційному суспільстві, надання державних гарантій повного і вільного доступу до інформації та знань, свободи волевиявлення і самореалізації в національному інформаційному просторі для кожної людини; професіоналізму, прозорості і відкритості органів влади; інформаційної безпеки; постійного навчання; єдиних технічних стандартів тощо.

Дуже важним аспектом у цьому напрямі є сумлінне виконання взятих міжнародних зобов'язань; гарантованості повного ресурсного забезпечення національних програм та проектів, які стосуються розвитку інформаційного суспільства.

При визначенні основних стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства та суспільства знань Стратегія посилається на відповідні положення Закону України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» (які вже розглядалися вище).

Стратегією передбачено три етапи її реалізації. Завдання першого етапу (2012-2013 рр.) були прописані наступним чиним: забезпечити стабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, здійснити першочергові реформи, насамперед у сфері державного управління, забезпечити необхідні організаційні й економічні умови для реформування

усіх сфер суспільного життя у межах євроінтеграційного курсу, вдосконалити законодавство з питань інформаційного суспільства. На другому етапі (2014-2015 рр.) необхідно повністю досягти цілей та завдань Закону України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». На третьому етапі (2016-2020 рр.) передбачається коригування Стратегії на основі оцінки ефективності її реалізації [283].

Важливим напрямом державної інформаційної політики в Україні має стати розробка та впровадження політико-комунікативних інструментів подолання кризових явищ (у політичній, економічній та інших сферах). Вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у своїй аналітичній доповіді «Політичні технології подолання економічних криз: проблеми адаптації світового досвіду до українських умов» стверджують з цього приводу, що основне завдання, яке має реалізувати держава для налагодження ефективних комунікацій з метою подолання кризових явищ, «...полягає в необхідності розробки та впровадження інформаційної стратегії, яка б визначала мету, основні параметри і правила її досягнення, ключовою категорією якої був би імідж. Ідеться, у першу чергу, про імідж держави (державних органів та владних політичних інститутів) як всередині країни, так і за її межами. Створення відповідного позитивного іміджу та механізми його підтримки є основою інформаційної стратегії, а вже її тактичні дії мають містити відповіді на запитання щодо складників цієї стратегії та конкретних механізмів її реалізації. На жаль, в Україні дотепер така стратегія відсутня, хоча дискусії навколо неї інколи виникають у політичному та експертному середовищах» [234, с. 62].

Важливим інструментом розвитку в Україні інформаційного суспільства, як і в інших країнах світу, можуть стати національні проекти. Для України розробка й впровадження національних проектів є відносно новим напрямом державної політики та взаємодії держави з приватним та

«третім сектором», тому він гальмується браком досвіду та низкою системних хиб як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Власне, політика реалізації національних проектів була започаткована як один з важливих механізмів модернізаційної стратегії України у 2010 р. Тоді ж її метою було визначено забезпечення ефективного використання інвестиційних ресурсів держави, сприяння залученню інвесторів до реалізації пріоритетних для держави проектів, прискорення відновлення економіки та переходу до її сталого зростання. Станом на початок 2013 р. перелік національних проектів вже містив 5 пріоритетів, в рамках яких виділено 16 національних проектів, а в межах 7 національних проектів ще й виділено 21 складову цих проектів. Причому, спочатку Кабінетом Міністрів України був затверджений перелік із 11 національних проектів у рамках визначених пріоритетних напрямів, надалі їх перелік було розширено, визначено новий пріоритетний напрям – «Агроперспектива» та обґрунтовано окремі складові цих проектів. Якщо порівнювати із зарубіжним досвідом, то маємо започатковано 16 національних проектів, то у Російській Федерації реалізувалися лише 4 проекти; у Індії – 2, Ірландії, Сербії, Данії, Бразилії, Австралії – по 1 національному проекту, що максимально інтегровані в урядові та галузеві програми розвитку з мінімізацією (подекуди відсутністю взагалі) державного фінансування.

Підсумки роботи протягом 2011-2013 років засвідчили, що більшість національних проектів перебували на початкових етапах реалізації, перші практичні кроки здійснено лише за проектами у соціальній сфері, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів, інші знаходяться на стадії розробки та затвердження техніко-економічних обґрунтувань (ТЕО). Зокрема, найбільш результативною була реалізація національного проекту «Нове життя». Загалом же, у 2011 р. було реалізовано лише 35 % від кількості передбачених заходів щодо національних проектів, 30 % заходів не реалізовано, 35 % – реалізовано частково, а у 2012 р. виконано лише 24 %

запланованих завдань, 3 % – не виконано, 73 % завдань – виконувалися, але не мбули виконані за результатами року. До того ж, у 2011 р. відбувалось розпорошення ресурсів на створення статутних фондів державних підприємств, що адмініструватимуть окремі національні проекти [Див. детал. : 103].

У травні 2011 року розпочато адміністрування Інтернет-сторінки Національного проекту «Відкритий світ». 10 грудня 2011 року започатковано загальнонаціональний конкурс зі створення електронних освітніх ресурсів (мультимедійних уроків) серед вчителів та методистів для загальної середньої школи, на який було подано більше 1500 конкурсних робіт. 11 січня 2012 року розпочато впровадження Національного проекту «Відкритий світ», як пілотний проект в 704 загальноосвітніх школах з 23 регіонів України. 17–18 квітня 2012 року у м. Києві відбулась міжнародна науково-практична конференція «Національний проект «Відкритий світ» – старт «Школи майбутнього». В ході конференції було продемонстровано урок з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні. Автори проекту прогнозують, що наслідком його реалізації в майбутньому стане підвищення конкурентоспроможності України та освітнього сектору національної економіки, доступність українських учнів та вчителів до кращих міжнародних освітніх ресурсів, збільшення експорту національних освітніх ресурсів, розширення аудиторій споживачів та надавачів освітніх послуг, прискорення європейської інтеграції України та виконання Україною низки міжнародних угод, програм та проектів, а також покращення якості життя громадян України за рахунок рівних можливостей доступу до освітніх ресурсів найвищого гатунку [246, с. 17].

У 2012 р. було розпочато реалізацію пілотного проекту в рамках національного проекту «Відкритий світ», зокрема, проведено навчання вчителів з понад 700 шкіл, почала робота над створенням веб-порталу єдиного національного інформаційного освітнього середовища [103, с. 39].

Після перемоги Революції Гідності остаточно з'ясувалося (дані про це публікувалися у ЗМІ і раніше), що представниками попередньої влади національні проекти активно використовувалися з корупційною метою для самозбагачення. Водночас, це не має означати повної дискредитації самої ідеї національних проектів як такої. Тим більше, що у багатьох країнах світу вони вже довели свою ефективність. Отже, передусім, проблема полягає у забезпеченні повної відкритості та прозорості на всіх стадіях їх розробки та реалізації, забезпеченні ефективного громадського контролю за цим процесом та максимальне виключення, таким чином, корупційних ризиків.

Однією з найважливіших та, водночас, з найскладніших проблем, що постають нині у світі (включаючи, безумовно, і Україну) у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства та розширенням сфер застосування сучасних ІКТ, є проблема захисту персональних даних.

Щодо правового регулювання цієї проблеми, то автори колективної монографії «Права людини і захист персональних даних» цілком обґрунтовано стверджують, що «Правове забезпечення процесів, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних, має тенденцію посилення захисту відомостей про фізичних осіб і регулювання інформаційних взаємовідносин різних суб'єктів на базі спеціальних національних нормативно-правових актів та міжнародних угод. Разом з тим, проблеми захисту персональних даних, коло об'єктів регулювання яких досить широке і різноманітне, і, що не менш важливо, конкретизації елементів механізму практичного регулювання у підзаконних нормативних документах» [13, с. 158].

Вже перша спроба здійснити в Україні законодавче регулювання у цій галузі викликала надзвичайно бурхливу суспільну реакцію через свою недосконалість. Йдеться про прийняття Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI.

Як з'ясувалося згодом, прийнятий закон був дуже далекий від досконалості. Про це засвідчила, зокрема, реакція на нього комерційних структур, громадськості та її об'єднань. Так, наприклад, на початку 2013 р. 23 галузеві об'єднання України, серед яких – банки, страхові компанії, системи телекомунікацій, направили звернення до всіх гілок влади з вимогою призупинити дію закону «Про захист персональних даних». Зокрема, вони просили тимчасово скасувати кримінальну відповідальність за використання інформації про особу до усунення суперечностей у законодавстві, так як закон не містив чіткого визначення персональних даних, а відтак будь-яка база клієнтів, список телефонів бізнес-партнерів чи просто стос візитівок підпадають під категорію бази персональних даних та потребують реєстрації. За словами представників Української спілки промисловців та підприємців, це дає контролюючим органам необмежені можливості перевіряти більшість документів підприємств та громадських організацій під приводом захисту інформації про громадян.

Представники громадськості вказали й на інші конкретні хиби цього закону: «Є норма про те, що персональні дані з науковою, історичною метою мають оброблятися у знеособленому вигляді. Отже, в історичних книгах не можуть згадуватися імена та дати народження відомих діячів. Інша норма дає право людині вимагати видалення своїх персональних даних в обробника. Це суперечить цивільному законодавству. Уявіть, банк видав кредит, а позичальник намагається не платити та уникнути відповідальності. Найпростіше – на підставі закону вимагати в банку видалити персональні дані про себе!» [270].

Закон про захист персональних даних у такому вигляді суперечить міжнародним стандартам, заявили тоді ж юристи Харківської правозахисної групи: «В усьому світі під особливим захистом перебувають найвразливіші дані про особу – це майновий стан, релігійна приналежність, політичні погляди, біометричні дані, ідентифікаційний код. Ухвалений закон не здатний

захистити найвразливіші дані про особу, при цьому він запроваджує державний контроль за обігом такої інформації, як ім'я, телефон, дата народження, які мали б бути загальнодоступними» [8]. Ці та інші недоліки нового законодавства про інформацію були викликані поспіхом у його підготовці та намаганням формально виконати міжнародні зобов'язання України, переконані незалежні експерти. Тому, на їх думку, закон про захист персональних даних потребував серйозного доопрацювання та внесення після широкого громадського обговорення відповідних змін.

Більше того, на переконання багатьох громадських активістів та фахівців з конституційного права, норми стосовно захисту персональних даних варті того, щоб закріпити їх на конституційному рівні в процесі оновлення Основного закону. Цілком фаховий зразок такого закріплення пропонує, наприклад, повномасштабний коментований проект нової Конституції України, який є одним із результатів науково-дослідних, творчих зусиль Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ) та Харківської правозахисної групи (ХПГ) у галузі сучасного конституціоналізму, захисту прав людини і основоположних свобод.

Зокрема, у статті 28 вказаного проекту містяться наступні положення :

«2. Кожен має право на захист персональних даних (відомостей про себе).

3. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення персональних даних без згоди особи, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, захисту прав і свобод інших осіб.

4. Персональні дані можуть використовуватися лише для цілей, визначених законом.

5. Кожен має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, інших установах і організаціях всіх форм власності з відомостями про себе.

6. Кожному гарантується право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення такої інформації, а також право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про особу» [244].

Мотивуючи переваги такої своєї пропозиції у порівнянні з нормами чинної Конституції України, автори проекту зазначають, що стаття 28 проекту Конституції використовує поняття «персональних даних» замість поняття «конфіденційної інформації про особу». Персональні дані – це юридичний термін спеціального призначення. Він означає не просто конфіденційну інформацію, а її конкретний тип, різновид. Поняття персональних даних знайоме європейському законодавству. В цілому, стаття 28 проекту є модернізованою версією статті 32 чинної Конституції України. Її нова редакція спирається на офіційний переклад статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) [244].

Про справедливість висловлених критичних зауважень частково свідчить і те, що до Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI з моменту його прийняття станом на травень 2015 р. вже шість разів вносилися зміни та доповнення [215].

У його сучасному вигляді (остання редакція від 30 травня 2014 року), зокрема, більш чітко визначена сфера його дії: «Цей Закон регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя...» [215].

Найбільш суттєві зміни до даного закону (та такі, що найбільш відповідали суспільним вимогам) були внесені при ухваленні Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних» від 3 липня 2013 року № 383-VII. Найголовніша з них – передача функцій контролю над сферою

персональних даних до омбудсмена. Однією з важливих змін до закону стала зміна винятків щодо обробки персональних даних – якщо попередня редакція до винятків не відносила діяльність творчого працівника та журналіста, то нова редакція передбачає обробляти персональні дані без застосування положень цього закону до них, якщо така обробка здійснюється виключно для журналістських або інших творчих цілей, за умови забезпечення балансу між правом на повагу до особистого життя та правом на свободу вираження поглядів. Також, згідно внесених змін, фізична особа може не застосовувати положення закону, якщо вона обробляє персональні дані для особистих потреб.

Окрім цього, закон передбачає інші винятки, що стосуються обробки персональних даних. Так, якщо обробка персональних даних здійснюється в історичних, статистичних чи наукових цілях, то вона може здійснюватися за умови забезпечення їх належного захисту. Попередня редакція щодо таких персональних даних вимагала обов'язкового знеособлення такої інформації.

Внесеними змінами скасоване створення державного реєстру баз персональних даних, передбаченого попередньою редакцією (саме необхідність створення такого реєстру викликала найбільше занепокоєння правозахисників). Натомість, володілець персональних даних має повідомляти Омбудсмена про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних, упродовж 30 робочих днів з дня початку такої обробки. Інформація, що повідомляється, підлягає оприлюдненню, а види обробки персональних даних, у т. ч. обробки, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних, та категорії суб'єктів, на яких поширюється вимога щодо повідомлення, визначаються Уповноваженим.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, згідно внесених змін, розглядає скарги та пропозиції осіб, проводить перевірки володільців персональних даних, отримує та має доступ до будь-якої

інформації (документів) володільців або розпорядників персональних даних, які необхідні для здійснення контролю, затверджує нормативно-правові акти у сфері захисту персональних даних у випадках, передбачених цим Законом [230].

Значну стимулюючу роль для подальшої активізації розробки та реалізації державної політики сприяння становленню інформаційного суспільства в Україні, широкого залучення для реалізації цієї мети різноманітних форм громадської участі та удосконалення необхідної для цього нормативно-правової бази, а також захисту прав і свобод людини і громадянина у цій сфері, як і очікувалось, відіграло підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода).

Слід нагадати, що сам процес розробки, підписання, ратифікації та введення у дію цього надзвичайно важливого для України міжнародного акту був і залишається тривалим, досить складним і суперечливим. Переговори щодо нового базового договору між Україною та ЄС на заміну чинної на той час Угоди про партнерство та співробітництво були започатковані ще у березні 2007 року (у 2008 році сторони узгодили назву майбутньої угоди – Угода про асоціацію).

11 листопада 2011 року у Брюсселі відбувся завершальний двадцять перший раунд переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію, у ході якого були узгоджені всі основні положення тексту Угоди. Під час П'ятнадцятого Саміту Україна – ЄС (19 грудня 2011 р., м. Київ) лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію. 30 березня 2012 року у Брюсселі глави переговорних делегацій парафували Угоду.

Підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною планувалося 28 листопада 2013 року на Третньому саміті ЄС «Східне партнерство» у Вільнюсі, але не відбулося внаслідок відмови тодішніх вищих керівників органів державної влади України, які зрадили

національні інтереси, діючи під шаленим тиском з боку Російської Федерації. Саме це, як відомо, і стало однією з головних причин виникнення протестного руху Євромайдану, який згодом переріс у Революцію Гідності та призвів до зміни влади в країні. Натомість на Третьому саміті ЄС «Східне партнерство» у Вільнюсі 28 листопада 2013 року ЄС парафував подібні угоди з Молдовою та Грузією. І лише після перезавантаження української влади політичну частину Угоди було підписано 21 березня 2014 року, а економічну частину – 27 червня 2014 року.

Грунтовність підготовленого документу підтверджується, серед іншого, тим, що повний текст Угоди налічує понад тисячу сторінок. За своєю структурою він складається з преамбули, семи розділів, 43 додатків та 3 протоколів.

Угода покликана забезпечити якісно новий, поглиблений формат відносин між Україною та ЄС. Вона стала унікальним двостороннім документом, який виходить далеко за рамки подібних угод, укладених ЄС свого часу з країнами Центральної та Східної Європи. Угода не лише закладає якісно нову правову основу для подальших взаємин між Україною та ЄС, але й слугуватиме стратегічним орієнтиром для проведення системних соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС. З укладенням Угоди відносини між Україною та ЄС переведені на новий рівень – від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Важливим елементом Угоди є положення про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Говорячи про перспективи її реалізації у Міністерстві закордонних справ України підкреслюють: «Україна розглядає Угоду про асоціацію як важливий крок на шляху наближення в перспективі до наступного етапу – підготовки до вступу в ЄС» [304].

У «Преамбулі» окреслюється підґрунтя, яке існує сьогодні для укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема визнання з боку

ЄС європейського вибору та європейських устремлінь України як європейської країни, що поділяє з ЄС спільну історію і спільні цінності, а також визначені цілі Угоди, серед яких – створення асоціації, поступове зближення між Україною та ЄС на основі спільних цінностей, поглиблення економічних та торгівельних відносин, зокрема шляхом створення зони вільної торгівлі (далі – ЗВТ), посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи і безпеки.

Розділом I «Загальні принципи» закріплюються основні принципи, які лежатимуть в основі асоціації, передусім, забезпечення прав людини та основоположних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання принципів суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. Підкреслюється, що подальші відносини між Україною та ЄС базуватимуться також на принципах вільної ринкової економіки, верховенства права, ефективному урядуванні тощо.

Розділ II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ та політики безпеки» містить положення, реалізація яких має сприяти розвитку і зміцненню політичного діалогу у різних сферах, у т. ч. поступовій конвергенції позицій України з ЄС у сфері зовнішньої та безпекової політики.

Серед ключових напрямків взаємодії між Україною та ЄС угода передбачає – співробітництво з метою поширення регіональної стабільності; зміцнення миру та міжнародного правосуддя, зокрема шляхом імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду; забезпечення поступової конвергенції у сфері зовнішньої і безпекової політики, включаючи Спільну політику безпеки та оборони, попередження конфліктів, нерозповсюдження, роззброєння та контроль за озброєнням, боротьбу з тероризмом тощо.

У розділі Угоди III «Юстиція, свобода та безпека» визначені напрямки взаємодії у відповідних сферах. У ньому важливою метою співробітництва

проголошуються утвердження верховенства права та зміцнення відповідних інституцій, зокрема у сфері правоохоронної діяльності та встановлення правосуддя, насамперед зміцнення судової системи, покращення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості.

Цим же розділом зафіксовано, що одним з елементів співпраці є забезпечення належного рівня захисту персональних даних у відповідності до кращих європейських та міжнародних стандартів (Стаття 15).

Тут же передбачається запровадження всеохоплюючого діалогу щодо ключових питань у сфері міграції, включаючи нелегальну міграцію, протидію торгівлі людьми тощо; створення належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном; забезпечення мобільності громадян і поглибленню візового діалогу, зокрема шляхом запровадження безвізового режиму після виконання відповідних критеріїв, передбачених у Плані дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України; поглиблення співпраці з метою боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, незаконним обігом наркотиків, організованою злочинністю, тероризмом, а також розвиток співробітництва у сфері надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах.

У розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» йдеться, передусім, про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі Україна – ЄС (ЗВТ), яка передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та певною мірою – руху робочої сили. Необхідною складовою її створення є комплексна програма адаптації регуляторних норм у сферах, пов'язаних з торгівлею, до відповідних стандартів ЄС, що дозволить значною мірою усунути нетарифні (технічні) бар'єри у торгівлі між Україною та ЄС та забезпечити розширений доступ до внутрішнього ринку ЄС для українських експортерів і, навпаки, – європейських експортерів до українського ринку. Завдяки вказаним крокам

поглиблена та всеохоплююча ЗВТ має забезпечити поступову інтеграцію економіки України до внутрішнього ринку ЄС.

Розділ Угоди, який стосується створення ЗВТ, носить системний, достатньо деталізований та дійсно всеохоплюючий характер.

Розділ V Угоди «Економічне та галузеве співробітництво» містить положення про умови, модальності та часові рамки гармонізації законодавства України та законодавства ЄС, зобов'язання України щодо реформування інституційної спроможності відповідних установ та принципи співробітництва між Україною, ЄС та його державами-членами у низці секторів економіки України та напрямків реалізації державної галузевої політики.

Розділ VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби з шахрайством» окреслює механізм і шляхи отримання Україною фінансової допомоги з боку ЄС, у т. ч. з метою сприяння реалізації самої Угоди, пріоритетні сфери її надання, порядок моніторингу та оцінки ефективності її використання. Крім цього, положення цього розділу передбачають поглиблення співпраці України та ЄС з метою попередження та боротьби з шахрайством, корупцією та незаконною діяльністю, зокрема шляхом поступової гармонізації українського законодавства у цій сфері із законодавством ЄС, обміну відповідною інформацією тощо.

Нарешті, у розділі VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» передбачається запровадження нових форматів та рівнів співробітництва між Україною та ЄС після набуття чинності Угодою, зокрема створення Ради і Комітету з питань асоціації та Парламентського комітету з питань асоціації. З метою залучення до реалізації Угоди громадянського суспільства має бути створена Платформа громадянського суспільства (докладніше про неї йтиметься у наступному розділі дисертації).

У контексті забезпечення належного виконання Угоди впроваджується відповідний механізм моніторингу та врегулювання спорів, які можуть

виникати у ході виконання Угоди. Також, у зв'язку з необмеженим терміном дії Угоди було передбачено можливість здійснення всебічного її перегляду, у т. ч. що стосується її цілей протягом п'яти років від набрання нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою Сторін.

Таким чином, аналіз тексту Угоди свідчить про те, що практично всі її розділи та норми (у разі, звичайно, їх практичної реалізації) сприятимуть подальшому становленню інформаційного суспільства в Україні через те, що всі вони тим чи іншим чином пов'язані з комплексними проблемами розвитку інформаційного суспільства, удосконаленням його нормативно-правових засад, вирішенням питань продукування, обміну, застосування, накопичення і збереження інформації в окремих галузях співробітництва та розширення використання з цією метою сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Це також полегшить доступ до ринків послуг електронних комунікацій, що сприятиме конкуренції та надходженню інвестицій в галузь. «Співробітництво має на меті імплементацію національних стратегій інформаційного суспільства, розвиток всеохоплюючої нормативно-правової бази для електронних комунікацій та розширення участі України у дослідницькій діяльності ЄС у сфері ІКТ» [305, с. 200].

В урядовому плані дій «Відновлення України», серед його стратегічних цілей зафіксована й така: «Виконати Угоду про асоціацію з ЄС і отримати безвізовий режим з Європейським Союзом» [55, с. 4]. Там же окреслені основні завдання для її досягнення :

- повністю переорієнтувати державний апарат на виконання Угоди про асоціацію як головного завдання;
- розпочати розробку проектів рішень Уряду, спрямованих на запровадження європейських стандартів у кожній сфері, які будуть прийняті після завершення періоду тимчасового застосування Угоди;

– створити двосторонні робочі органи українських міністерств з відповідними відомствами Європейської Комісії з метою імплементації Угоди;

– розпочати виготовлення біометричних паспортів для безвізових поїздок до ЄС» [55, с. 10].

Важливим кроком до практичної реалізації положень Угоди стало ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 р. № 346 «Про Урядовий офіс з питань європейської інтеграції» [233]. На її виконання було утворено Урядовий офіс з питань європейської інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України, який є його окремим структурним підрозділом.

Основними завданнями Урядового офісу є забезпечення діяльності у сфері європейської інтеграції, зокрема щодо координації діяльності органів виконавчої влади з розроблення та здійснення заходів, спрямованих на виконання Угоди, інших міжнародних договорів України з питань європейської інтеграції і домовленостей між Україною та ЄС.

Серед численних інших функцій на Урядовий офіс покладена і така, як підготовка і подання пропозиції щодо «...залучення представників громадянського суспільства до процесу прийняття Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади рішень у сфері європейської інтеграції» [233].

Кабінет Міністрів України у вересні 2014 р. своїм розпорядженням затвердив план заходів з імплементації Угоди на 2014-2017 рр. Серед них, зокрема, в означений період планується здійснити такі, як: «Забезпечення участі в роботі міжнародних організацій з питань захисту персональних даних та взаємодії з уповноваженими органами з питань захисту персональних даних держав – членів ЄС та належне впровадження законодавства з питань захисту персональних даних»; «Здійснення заходів щодо створення захищеної телекомунікаційної мережі в Державній митній служби для забезпечення обміну інформацією між апаратом та її територіальними

органами і підрозділами»; «Запровадження оформлення в Україні та в консульських установах України за кордоном документів, що дають право на виїзд з України та в'їзд в Україну, з безконтактним електронним носієм відповідно до стандартів Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО)»; «Вжиття заходів щодо імплементації Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, налагодження обміну інформацією та проведення консультацій між компетентними органами України та ЄС з питань кібербезпеки»; «Удосконалення інформаційного забезпечення у сфері державного ринкового нагляду»; «Гармонізація стандартів, необхідних для забезпечення обміну електронними документами між Україною та державами – членами ЄС, у сфері електронного цифрового підпису»; «Опрацювання питання визнання в Україні іноземних сертифікатів ключів та електронних цифрових підписів, що забезпечить активний розвиток транскордонного співробітництва та інтеграцію України у світовий електронний інформаційний простір»; «Розроблення дорожньої карти наближення законодавства України до права ЄС у сфері телекомунікаційних послуг» та ціла низка інших заходів, що безпосередньо стимулюють розвиток та поширення застосування сучасних ІКТ [217].

Особливо слід відзначити, що план заходів з імплементації Угоди на 2014-2017 рр., затверджений Кабінетом Міністрів України, передбачає також такий важливий напрям співробітництва як «Обмін інформацією та досвідом щодо реалізації ініціативи ЄС «Цифровий порядок денний для Європи – 2020».

Вказана ініціатива є однією із семи «флагманських ініціатив» стратегії соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на період до 2020 року «Європа 2020», прийнятої Європейською Радою навесні 2010 р. Стратегія «Європа 2020» базується на трьох ключових сферах: знання та інновації; стала економіка; вища зайнятість і соціальне залучення. Цим документом, зокрема, передбачається досягнення обсягу фінансування

наукових досліджень на рівні 3 % сукупного ВВП ЄС, отримання 40 % молодих європейців університетської освіти, а кожним громадянином ЄС – доступу до цифрового Інтернету [96, с. 16].

Для порівняння доводиться констатувати, що в Україні частка витрат на наукові та науково-технічні роботи у ВВП не лише суттєво нижча від вказаного вище орієнтиру ЄС на перспективу, але й мала тенденцію протягом останніх років переважно до зниження. Так, у 2001 р. вона складала 1,191 %, у 2005 р. – 1,169 %, у 2006 р. – 0,949 %, у 2007 р. – 0,853 %, у 2008 р. – 0,846 %, у 2009 р. – 0,856 %, у 2010 р. – 0,831 %, у 2011 р. – 0,728 %, у 2012 р. – 0,746 % [79, с. 29].

Своєю чергою, «Цифровий порядок денний для Європи – 2020» (англ. «Digital agenda for Europe») визначає європейську стратегію для розвитку цифрової економіки до 2020 року та містить перелік із 100 конкретних дій для досягнення цієї мети. Ці дії у порядку денному згруповані за сімома основними напрямками, або, висловлюючись мовою самого документу «сімома стовпами (англ. – 7 pillars):

1) для створення єдиного цифрового ринку – зняття бар'єрів і створення єдиних правил для вільного поширення онлайн-послуг та розваг за межі національних кордонів, створення єдиного простору онлайн-платежів, розвитку бізнесу завантаження музики та захисту споживачів ЄС у кіберпросторі;

2) для розвитку інтероперабельності (експлуатаційної сумісності) і стандартів - покращення нормативних процедур та підвищення сумісності для досягнення безперешкодної взаємодії численних ІТ-пристроїв і їх доповнень, баз даних і послуг;

3) для розвитку довіри і безпеки користувачів онлайн-транзакцій – зменшення загроз від застосування шкідливого програмного забезпечення, скоординована європейська відповідь на кібер-атаки, посилені правила щодо захисту персональних даних;

4) для розвитку швидкісного Інтернету – для телебачення високої чіткості та відеоконференцій досягнення швидкостей 30 Мбіт / с для всіх користувачів і 100 Мбіт / с, принаймні для 50 % користувачів Інтернету до 2020 року, стимулювання інвестицій і прийняття комплексного плану радіочастотного спектру;

5) для розвитку наукових досліджень та інновацій – залучення найкращих дослідників, створення інфраструктури світового класу, адекватне фінансування, переведення найкращих ідей в форму товарів і послуг, розширення координації та ліквідація роз'єднаності зусиль Європи;

6) для підвищення електронних навичок населення – наразі понад 50% європейців використовують Інтернет щодня, але у той же час 30 % європейців не використовували його ніколи;

7) для використання ІКТ для вирішення соціальних проблем – для скорочення споживання енергії, підтримки життя старіючих громадян, революціонізації медичних послуг, підвищення якості державних послуг, оцифрування культурної спадщини Європи для забезпечення загального доступу до неї он-лайн для всіх [340].

У квітні 2015 року Урядовим офісом з питань європейської інтеграції з метою інформування громадськості про хід виконання Порядку денного асоціації та імплементації Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС було підготовлено та оприлюднено черговий звіт про результати виконання цих документів. Цей звіт містить інформацію про найважливіші заходи і результати виконання Порядку денного асоціації (ПДА) та Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, які були заплановані та відбулися у період з вересня 2014 року по квітень 2015 року. Його підготовлено за результатами аналізу інформації, поданої шістдесятьма органами державної влади, що залучені до виконання відповідних завдань [173].

Серед здобутків за напрямом «Інформаційне суспільство та політика з питань аудіовізуальної галузі» у вказаному звіті відзначалися, зокрема,

впровадження електронного цифрового підпису, розробка законопроектів «Про електронні довірчі послуги» та «Про електронні комунікації», розвиток співпраці в рамках Мережі регуляторних органів електронних комунікацій країн Східного партнерства [101].

Одним із свідчень стимулюючої ролі Угоди для становленню розвитку інформаційного суспільства в Україні стала презентація спільного проекту ЄС та Ради Європи «Зміцнення інформаційного суспільства в Україні». Його презентація відбулася у вересні 2014 р. в рамках Міжнародної конференція Ради Європи і ЄС «Інформаційне суспільство в Україні: виклики та реформи». Вказаний проект має кілька основних завдань – надати допомогу у розробці плану дій наближення законодавства у сфері ЗМІ до європейської нормативної бази до 2015 року з акцентом на вимоги до умов асоціації між ЄС та Україною та стандарти Ради Європи. Також проектом передбачено надання допомоги у встановленні права на доступ до інформації; підвищення обізнаності та спроможності громадянського суспільства проводити моніторинг дотримання прав інтернет-користувачів; поліпшення нормативно-правового поля у сфері захисту персональних даних тощо. Суттєвою особливістю проекту є намагання збалансованого поєднання прагнення влади розбудувувати і зміцнювати інформаційний простір держави із необхідністю забезпечення невторчання в редакційну політику ЗМІ [302]. Тим більше, що актуальність зміцненню та захисту національного інформаційного простору обумовлена нині новими зовнішніми викликами, які постали перед Українською державою (передусім, системною агресією з боку РФ). Важливими складовими проекту є також найшвидше запровадження суспільного мовлення в Україні, досягнення прогресу у процесі роздержавлення друкованих ЗМІ, забезпечення належного балансу між доступом до публічної інформації та захистом персональних даних та інші актуальні питання.

Висновки до третього розділу.

Державна інформаційна політика виходить з того, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Відповідно до цієї мети, головними напрямками і способами державної інформаційної політики задекларовані: забезпечення доступу громадян до інформації; створення національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності, тощо

Особливо важливе місце у системі вітчизняного інформаційного права посідає Закон України «Про доступ до публічної інформації», що, за оцінкою як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, в основному відповідає загальновізнаним світовим та європейським стандартам. Його прийняття стало принциповим кроком для законодавчого урегулювання конституційного права кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та забезпечення прозорості і відкритості у діяльності органів державної влади. Довгоочікуване ухвалення даного нормативно-правового акту стало можливим лише завдяки знаходженню консенсусу між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади, а також політичному компромісу між парламентською провладною більшістю та опозицією.

Належне виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» неможливо без розробки і затвердження усього комплексу нормативних документів відповідними органами державної влади, які є розпорядниками публічної інформації.

Серйозною перешкодою на шляху подальшого розвитку інформаційного суспільства є проблема захисту персональних даних, яка гостро стоить не тільки в Україні, але і в багатьох країнах світу, незважаючи на прийняття Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (1981 р.) та Додаткового протоколу до неї.

Удосконалення нормативно-правової бази становлення і подальшого розвитку інформаційного суспільства, накопичення і збереження інформації в багатьох галузях виробництва, вдосконалення сучасних інформаційно-комунікативних технологій наближає Україну до розвинених країн світу і сучасним цивілізаційним стандартам.

Розділ 4

Вплив поширення сучасних інформаційно-комунікативних технологій на характер та основні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні.

4.1. Взаємозв'язок становлення в Україні громадянського та інформаційного суспільства.

Важливим суб'єктом становлення та розвитку інформаційного суспільства, як у глобальному вимірі, так і у будь-якій державі, зокрема, в Україні виступає не лише держава (про що докладно йшлося у попередньому розділі дисертації), але й недержавні структури. Сукупність останніх, зазвичай, розглядають, як один з головних, інституційних аспектів функціонування громадянського суспільства.

У доповіді «CIVICUS» міжнародного альянсу, який вже багато років займається зміцненням громадянського суспільства у всьому світі, протягом тривалого часу використовується «робоче» (як застерігають його представники) визначення громадянського суспільства як «арени, поза сім'єю, держави та ринку, яка створюється індивідуальними і колективними діями, організацій та інститутів для просування спільних інтересів» [346, р. 5].

В одному з найбільш авторитетних у світі досліджень глобального громадянського суспільства зазначається, що поняття інститутів громадянського суспільства охоплює широке коло формальних організацій та неформальних груп, основними ознаками яких є приватний характер, тобто незалежність від інститутів держави; некомерційний характер, тобто відсутність мети розподілу прибутку від діяльності між засновниками та учасниками; самоврядний та добровільний характер [351]. Метою інститутів громадянського суспільства, підкреслюється у ньому, є спільні дії, спрямовані

на просування або захист власного, й разом з тим колективного інтересу у законослухняний та підзвітний суспільству спосіб.

Суттєву рису громадянського суспільства та його генезису закріплює визначення його як сукупності особисто вільних індивідів. Виходячи з нього, можна зазначити, що «громадянське суспільство – це система відносин у суспільстві, прямо не урегульованих державою за допомогою права, тобто останнє може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Отже, громадянське суспільство – це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання» [284, с. 100].

У останні десятиліття загальноживаним стало позначення громадянського суспільства як третього сектору суспільства поруч із державним та комерційним, який, на відміну від перших двох, дає можливість спрямовувати приватну ініціативу на досягнення суспільних благ. Це відображає і еволюція підходів до розуміння громадянського суспільства: якщо класичні уявлення про громадянське суспільство переважно протиставляли його державі, то сучасні концепції, навпаки (принаймні, у своїй більшості), вбачають у державі та громадянському суспільстві взаємопов'язані та взаємообумовлені сфери, орієнтовані на розв'язання одних і тих самих завдань суспільного розвитку.

У країнах розвиненої демократії громадянське суспільство виступає партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних та політичних завдань. Інститути громадянського суспільства забезпечують :

– надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг, у тому числі таких, які не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні організації, та переважно шляхом вироблення інноваційних підходів до забезпечення таких послуг;

- організацію громадян для самостійного задоволення їх інтересів без додаткових фінансових або адміністративних витрат з боку держави;
- поширення благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги;
- неполітичне, тобто без мети здобуття політичної влади, представлення та просування інтересів різних груп населення як серед самих громадян, так і у комунікації із політичними акторами;
- участь в ухваленні рішень та забезпечення, таким чином, більшої ефективності цих рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп;
- здійснення громадського контролю за владою та протидії корупції.

Діючи у такий спосіб, інститути громадянського суспільства нейтралізують патерналістські очікування громадян (що сформувались ще за часів тоталітаризму та авторитаризму, але виявляють надзвичайну стійкість), підтримують та відтворюють демократичну політичну культуру, а також відіграють помітну роль у забезпеченні суспільної стабільності. «Діяльність держави, – переконана Н. Оніщенко, – можна успішно, демократично корегувати за допомогою суб'єктів; інститутів; структур громадянського суспільства» [171, с. 57].

На думку Ю. Тодики, функціонування громадянського суспільства завжди зорієнтоване на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, на визначення правових основ організації й функціонування найбільш важливих структур громадянського суспільства (насамперед, політичних партій, профспілок та інших об'єднань громадян), на обмеження неприпустимого втручання держави в життя особи і суспільства [294, с. 4].

Н. Пархоменко приходять до висновку, що «...ефективність організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, якою мірою держава і суспільство здатні створити умови забезпечення прав та свобод громадян» [184, с. 123].

Своєю чергою, держава, зазначає С. Стеценко, «...намагається впливати на перебіг подій всередині суспільства, створюючи правила належної поведінки, здійснюючи регулювання, контроль, стимулюючи законослухняну та засуджуючи неправомірну поведінку» [279, с. 72].

Проте, при цьому слід мати на увазі, що сучасна Україна, як небезпідставно вважає В. Ковальчук, «...лише на шляху до становлення демократичної правової держави, яку неможливо уявити без розвиненого громадянського суспільства, основою якого є правосвідомий громадянин. Саме він є джерелом легітимності державної влади» [123, с. 97].

Визнаючи роль громадянського суспільства, країни розвиненої демократії системно залучають інститути громадянського суспільства до формування та реалізації державної політики в усіх сферах. Це дозволяє :

- Звільняти державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань із збереженням високих соціальних стандартів для населення.
- Підвищувати якість політичних та публічно-правових рішень через більш повне врахування потреб населення, альтернатив та можливих наслідків рішень. Підвищення якості рішень сприяє підвищенню рівня легітимності органів публічної влади.
- Забезпечувати більш повну імплементацію публічно-правових рішень населенням.

Натомість, відмова від комунікації із громадським сектором та його відсторонення від формування політики, як свідчить історичний досвід кінця ХХ – початку ХХІ ст. перетворює громадський сектор на альтернативу та конкурента владного сектору як у соціальній, так і у політичній сферах, негативно впливає на рівень підтримки владних інститутів з боку населення, підриває легітимність публічних рішень та знижує готовність населення до їх виконання (що, зокрема, ще раз переконливо довели події Революції Гідності в Україні).

Разом з тим, не менш небезпечною, як наголошує В. Медведчук, стає і інша тенденція, суть якої полягає в абсолютизації ролі громадянського суспільства, коли воно набуває виключно позитивних характеристик, тоді як держава поступово демонізується або, в кращому разі, - інструменталізується [158, с. 218].

Водночас, необхідність конструктивного взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою зовсім не означає можливості стирання межі між ними. Зокрема, такий авторитетний вітчизняний дослідник демократичних інститутів, як О. Скрипнюк пише: «Зв'язок між громадянським суспільством та державою ніколи не може перетворюватись на їх тотожність...» [262, с. 206].

У контексті даного дослідження необхідним є постановка питання про співвідношення понять «інформаційне суспільство» та «громадянське суспільство». Це питання уявляється досить складною теоретико-методологічною проблемою, особливо беручи до уваги мультиверсійність, а інколи й контраверсійність дефініцій, що вже утвердилися в науково-теоретичному та практичному політико-правовому дискурсі, а також обґрунтованій неоднопорядковості та взаємопов'язаності вказаних понять. У рамках проведеного у першому розділі дисертації категоріально-понятійного аналізу, вже було наголошено щодо всієї складності та неоднозначності визначення поняття «інформаційне суспільство».

Не менш складна ситуація постає і при спробі систематизації та аналізу вживаних у науковій літературі визначень поняття «громадянське суспільство» (деякі з них вже приводилися на початку даного розділу дисертації). Цілком обґрунтованим з цього приводу є наступне міркування однієї з перших вітчизняних дослідниць громадянського суспільства Т. В. Розової: «Аналізуючи сучасний стан вивчення даного питання, можемо констатувати: на сьогоднішній день тлумачення змісту концепту «громадянське суспільство» є напрочуд варіативним. Це обумовлено цілою

низкою причин, серед яких: різноманітність методологічних підходів та відсутність уніфікованих критеріїв щодо визначення структурних компонентів громадянського суспільства; розгалуженість національних шкіл, у рамках яких досліджується дана проблематика, тощо. Складність та неоднозначність поняття потребує ретельного ретроспективного аналізу, з'ясування соціокультурних умов, в яких формувались та розвивались моделі громадянського суспільства та які спричинили його подальшу еволюцію у певному напрямі» [68, с. 9].

Цілком резонним здається наступне зауваження, яке робить у своїй праці Ю. Бальцій: «Словосполучення «громадянське суспільство» певною мірою є дещо умовним, оскільки «негромадянського» або «антигромадянського» суспільства просто не може бути. Будь-яке суспільство складається з громадян, і без них воно немислиме» [12, с. 46].

Українська дослідниця І. В. Арістова не лише визнає та обґрунтовує надзвичайно тісний зв'язок між поняттями «інформаційне суспільство» та «громадянське суспільство», але, навіть, йде далі – у своїй роботі вона визначає інформаційне суспільство як «громадянське суспільство з розвинутим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, в якому ефективність діяльності людей забезпечується розмаїттям послуг на основі інтелектуальних інформаційних технологій та технологій зв'язку» [7]. Визнаючи, що наведені тут нею характеристики дійсно властиві громадянському суспільству інформаційної доби, не можна, однак, вважати таку дефініцію повною. Адже, у структурно-функціональному плані інформаційне суспільство як певний тип конкретної соціальної організації охоплює соціум в цілому, тобто не лише «третій сектор», як сферу позадержавної та, як правило, некомерційної активності громадян, але й саму державу та виробничу сферу.

До речі, дотичні висловленому вище зауваженню аргументи можна знайти і в тексті дослідження самої ж І. В. Арістової, зокрема, коли вона

виділяє головні характеристики розвитку інформаційного суспільства в Україні. Ними, на її думку, є наступні (оскільки дане положення жодних заперечень не викликає, приводимо його повністю) :

«1. У 90-ті роки в Україні утворився комерційний інформаційний сектор економіки, структура якого та зайнятість у якому ще не достатньо досліджені.

2. Поширюється процес інформатизації комерційного сектору економіки. Інформатизація в бізнесі йде за модернізаційною схемою.

3. В Україні присутні головні рушійні сили розвитку інформаційного суспільства, що позначені експертами Європейського Союзу...

4. У країні почалася «домашня комп'ютерна революція», тобто збільшення рівня зацікавленості до ІТТ» [7].

Як вочевидь впливає з процитованих вище «головних характеристик розвитку інформаційного суспільства», вони стосуються не лише громадянського суспільства, але й, безумовно, соціуму в цілому.

Той факт, що більшість дослідників стоять на позиціях саме такого розуміння інформаційного суспільства, можна однозначно підтвердити, експлікуючи дані ними його визначення (детально тут вони аналізуються не будуть, оскільки це вже було зроблено у першому розділі дисертації). Як досить типовий приклад, наведемо тут визначення, дане, вочевидь, на основі діяльнісного підходу саме за функціональними ознаками. В. М. Брижко, О. М. Гальченко, В. С. Цимбалюк визначають інформаційне суспільство як :

«1. Суспільство, в якому більшість працівників займаються створенням, збиранням, відображенням, реєстрацією, накопиченням, збереженням і поширенням інформації, особливо її найвищої форми – знань.

2. Суспільство, в якому діяльність людей ґрунтується на використанні послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку» [45].

У даному визначенні, як і у багатьох інших подібних до нього, йдеться саме про суспільство в цілому, а не якісь його окремі сфери, або сектори.

Своєю чергою, серед основних тенденцій розвитку громадянського суспільства та, відповідно, їх конституційно-правового забезпечення, українська дослідниця А. Крусян, наприклад, називає також інформатизацію громадянського суспільства [140, с. 23].

Сучасна історія України після поновлення її державної незалежності підтвердила універсальну закономірність, згідно якої становлення повноцінного громадянського суспільства є одним із найважливіших атрибутів демократичних перетворень. Її досвід вочевидь продемонстрував, що саме громадянське суспільство в Україні здатне (що особливо чітко вже неодноразово проявлялось в критичні моменти) бути вагомим актором політичного процесу, гарантом незворотності демократичного вибору та захисту основних прав і свобод людини і громадянина.

Перетворення сприяння формуванню громадянського суспільства від загальних декларацій до дійсно одного із стратегічних пріоритетів державної політики об'єктивно обумовлено як внутрішньополітичними, так і зовнішньополітичними потребами України, а саме такими, як: захист демократичних цінностей та підвищення ефективності інститутів державної влади; залучення громадян до вироблення та реалізації державної політики; суспільна консолідація та формування української політичної нації; захист конституційних прав та реалізація законних інтересів громадян; налагодження соціального діалогу та стимулювання економічної самодіяльності населення; формування середнього класу, поліпшення клімату для малого й середнього бізнесу; прискорення євроінтеграційних процесів, розвиток співробітництва з міжнародними організаціями; утвердження міжнародного іміджу України як демократичної, правової держави.

Тобто, саме у площині державно-громадянської взаємодії лежить можливість вирішення найактуальніших завдань як державного, так і

суспільного розвитку, корінним серед яких, зокрема, є розвиток так і не завершеного, хоча б в основних своїх рисах, проект формування української політичної нації, а відтак – відповідної громадянської ідентичності. На безумовну взаємопов'язаність цих процесів неодноразово вказує у своїх працях М. Т. Степико. Так, у монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування» він підкреслює: «Становлення націй як історичних спільнот пов'язане з формуванням ринкових відносин у тому сенсі, що передумовою ринку є існування не станових, а громадянських спільнот, де люди є формально рівними. Водночас ринок потребує високої соціальної комунікації та мобільності, й тим самим руйнує станові, конфесійні, етнічні, расові та інші перепони. Унаслідок цього формується громадянське суспільство, що, власне, і є політичною нацією. Тому останню можна визначити як громадянське суспільство, сформоване на території певної держави (моно– або поліетнічної), що характеризується розвиненими інститутами народовладдя, єдністю політичного, економічного й соціального життя, спільною культурою, мовою та цінностями громадян, свідомих своєї окремішності у світовій співдружності націй» [278, с. 34-35].

Своєю чергою, недорозвиненість громадянського суспільства несе в собі певні загрози для національної безпеки України. Вони були досить чітко зафіксовані, зокрема, у попередній редакції «Стратегії національної безпеки України», затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 (нині втратила чинність). У ній серед інших принципів, на яких базується політика національної безпеки, були визначені такі, як пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави; залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки. Там же було застережено, що одним із чинників, які ускладнюють вирішення проблеми забезпечення національної єдності та соборності Української держави, залишається

«слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя». Тому, підкреслювалося у документі, необхідно продовжити реформування політичної системи у напрямі утвердження плюралістичної демократії та європейських цінностей, свободи слова, розвитку громадянського суспільства на засадах Конституції України [282].

Варто зауважити, що деякі вчені завжди застерігали проти переоцінки можливостей розвитку громадянського суспільства в пострадянських країнах взагалі та стимулювання ним громадської участі зокрема. Так, наприклад, типову для них позицію декларує дослідник П. Варзарь: «...сучасні громадянські суспільства в пострадянських країнах повністю реальні лише в перспективі, оскільки це для нас явище вельми нетрадиційне. ... Яким чином дії держави й бізнесу можуть позитивно відгукуватися на громадянські ініціативи «знизу»?» [50, с. 77].

До того ж, завжди варто брати до уваги, що, як підкреслює, наприклад, В. Тимошенко, «громадянське суспільство являє собою більше теоретичний ідеал, ніж практичну реальність, більше просування до нього, ніж вже досягнутий стан відносин» [289, с. 42].

Т. В. Розова не лише вказує на те, що концепт громадянського суспільства виступає передусім певним суспільним ідеалом, але й нагадує, що будь-який суспільний ідеал із неминучістю містить в собі елементи утопізму: «Адже відомо, що у вигляді утопії як форми освоєння майбутнього здатна предстати перед нами будь-яка концепція взагалі, зокрема концепція «громадянського суспільства», яка визрівала на Заході не одне століття, а до нас прийшла вже в готовому «одязі» соціально-політичної теорії» [249, с. 68].

Вказана думка Т. В. Розової має особливу вагу враховуючи, що її автор раніше присвятила спеціальне дослідження – «Утопія і сучасність» – саме аналізу особливостей утопічного мислення на теоретичному рівні та, зокрема,

специфіки його виявлення у сучасних технократичних концепціях (включаючи деякі концепції інформаційного суспільства) [250].

Разом з тим, наголошує В. Толстенко, «...громадянське суспільство сприймається юридичною наукою не просто як певна абстрактна теоретична модель..., а як цілком реальний та об'єктивний фактор, який детермінує зміни як окремих елементів форми держави, так і форми держави в цілому» [295, с. 46].

Задля реальної оцінки стану, основних проблем та перспектив розвитку громадянського суспільства доцільно керуватися не лише суб'єктивними оцінками (нехай, навіть, визнаних фахівців), а, передусім, об'єктивними даними (статистичними, соціологічними тощо). Значні масиви таких даних узагальнені, зокрема, у спеціалізованих рейтингах. Згідно авторитетних рейтингів впливових міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні за низкою загальновизнаних індикаторів протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками демонструють певну стабільність. До того ж, як правило, вони виглядають краще, ніж в інших пострадянських державах (за винятком країн Балтії).

Так, за результатами дослідження «Nations in Transit» міжнародної неурядової організації «Freedom House» (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006-2011 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, отримала найкращий рейтинг. За іншими напрямками дослідження «Nations in Transit» рейтинги України виглядають не такими успішними : у 2011 р. «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто, середній загальний показник, інтегрований на основі інших) становив 4,61 бала,

«Національне демократичне управління» – 5,5 бала, «Виборчий процес» – 3,5 бала, «Незалежні медіа» – 3,75 бала, «Місьцеве демократичне управління» – 5,5 бала, «Судова система та незалежність суддів» – 5,5 бала, «Корупція» – 5,75 бала [367]. Для визначення вказаного рейтингу розвитку громадянського суспільства зарубіжні експерти беруть до уваги : кількісне зростання НУО, їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показово також, що рейтинг розвитку громадянського суспільства «Nations in Transit» в Україні (2,75 балів) кращий, або значно кращий, ніж у інших пострадянських країнах (окрім країн Балтії). Аналогічний показник за 2011 р. складає: у Азербайджані – 5,75 бала, у Білорусі – 6 балів, у Вірменії – 3,75 бала, у Грузії – 3,75 бала, у Казахстані – 5,75 бала, у Киргизстані – 4,75 бала, у Молдові – 3,25 бала, у Російській Федерації – 5,5 бала, у Таджикистані – 6 балів, у Туркменістані – 7 балів, у Узбекистані – 7 балів [366].

Міжнародні рейтингові агенції, загалом вказуючи на позитивну динаміку розвитку третього сектору в Україні, водночас, відзначають її повільні темпи. Так, вже згадана міжнародна неурядова організація «Freedom House» у дослідженні «Nations in Transit» за 2012 р. відзначає, що у 2012 р. більшість основних показників демократичного розвитку України у порівнянні з 2011 роком погіршилася. Так, зокрема, середній інтегральний показник «демократичного розвитку» у 2012 р. експерти визначили у 4,82 бала, що на 0,21 бал гірший від результату 2011 року. Іншими напрямками демократичного розвитку, що погіршили свої показники у цьому ж рейтингу, стали: «Виборчий процес», «Незалежні медіа», «Національне демократичне управління», «Незалежність судової системи», «Корупція». Натомість, показники напрямів «Місьцеве демократичне управління» та «Громадянське суспільство», хоча і не покращились, але залишились на тому ж рівні.

Лідуючі позиції відносно інших показників демократичного розвитку України і в цьому рейтингу, як і в минулі роки, зайняв напрям «Громадянське суспільство» Nations in Transit – Ukraine (2012) [368].

А у липні 2012 р. експерти Freedom House у звіті «Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні», навіть підкреслили: «у той час, як ситуація у більшості сфер, які ми оцінювали минулого року, погіршилася, громадянське суспільство виглядає більш активним і менш пригніченим, ніж рік тому» [10].

За даними іншого авторитетного рейтингу, який визначається у межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» («USAID NGO sustainability Index»), стан розвитку громадянського суспільства в Україні було оцінено у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). Цей індекс протягом 15-ти років визначає загальні сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства, приділяючи особливу увагу правовому середовищу, організаційній спроможності, фінансовій життєздатності, кампанії громадянського представництва (адвокасі), наданню послуг, інфраструктурі та ставленню з боку громадськості. Кожен показник вимірюється за семибальною шкалою, де 1 показує дуже розвинутий рівень та 7 означає низький рівень розвитку. Бали від 1 до 2 характеризують сталість розвитку громадянського суспільства, від 3 до 5 – розбудову сталості, бали 6 і 7 – зародження сталості. При цьому найслабшими складовими сталості неурядових організацій України (далі – НУО) є фінансова життєздатність (4,2 бала) та їх сприйняття їх громадськістю (3,8 бала), а найсильнішими – адвокація (2,8 бала) та надання послуг (3,3 бала). Показово, що за показником адвокації НУО України вже навіть перейшли поріг консолідованої демократії, встановлений критеріями цього дослідження. За загальною оцінкою його авторів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня, який асоціюється із сталою

ліберальною демократією і зберігає ризик повернення до менш розвиненого стану [339].

У червні 2012 р. у межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» («USAID NGO sustainability Index») було опубліковано більш деталізований звіт щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні за 2011 р. В ньому українське громадянське суспільство знову було оцінено укладачами рейтингу у 3,5 бали. За їх висновком, Україна знаходиться у «верхній половині розбудови сталості» розвитку, чому у 2011 р. сприяли деякі покращення законодавства, що регулює діяльність НУО, а також прийняття нового Податкового кодексу України, який «створює кращі умови для благодійності» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» [110].

За кількістю НУО на 10 000 населення Україна значно відстає від країн ЄС та Македонії. За офіційними статистичними даними, на 10000 постійних мешканців України у 2010 році було легалізовано 32,1 НУО, із них громадських організацій та благодійних фондів – 17,6. При цьому кількість громадських організацій на 10000 мешканців відрізнялась у регіонах: від 30,6 у Севастополі та 22,1 в Києві до 12,9 у Тернопільській області (в т. ч. легалізованих шляхом повідомлення). Натомість, у Македонії створено близько 50 асоціацій громадян та фондів на 10000 населення, тобто майже у три рази більше, ніж в Україні. У Естонії (має один із найвищих показників розвитку громадянського суспільства серед країн-нових членів ЄС), цей показник становить близько 250 НУО, в Угорщині (має найнижчий показник сталості НУО серед країн Вишеградської групи) – близько 65 НУО [137].

Структура доходів українських ІГС суттєво відрізняється від цієї структури країн ЄС. Так, у більшості країн ЄС основним джерелом доходів ІГС є продаж власних послуг: таким чином ІГС Чехії отримуються 47 % своїх доходів, Угорщини – 55 %, Польщі – 60 %. На другому місці серед джерел доходів ІГС країн ЄС – фінансова підтримка за рахунок бюджетних

коштів (у вигляді як грантів, так і відшкодувань за надані послуги) : 39 % в Чехії, 27 % – в Угорщині, 24 % – у Польщі. Нарешті, благодійні пожертви складають у середньому не більше 20 % доходів ІГС розвинених країн [375]. Таким чином, основу фінансової стабільності ІГС країн ЄС складає їх спроможність отримувати дохід від власних послуг та фінансова підтримка з боку держави. Якщо у країнах ЄС названі джерела складають до 85 % доходів ІГС, в Україні це менше 30 %.

За іншими основними економічними показниками третій сектор України також відстає від третього сектору громадянського суспільства країн ЄС, причому таке відставання не є пропорційним відставанню за кількістю зареєстрованих організацій. За відсотком економічно активного населення, працевлаштованого в НУО, Україна знаходиться на рівні Румунії та Польщі. За оцінкою експертів, близько 1 % економічно активного населення України працює у НУО. У Чехії та Угорщині цей показник є майже удвічі більшим (1.7 % та 2 % відповідно), у Німеччині – майже у 7 разів більшим – 6.8 % . Частка ІГС у ВВП України становить 0.73 %, у Чехії цей показник становить 1,3 %, у Франції – 4,2 %, у Бельгії – 5 %, у Канаді – 7,9 % . У країнах, де ведеться таке спостереження, з 2002 по 2007 рр. частка ІГС у ВВП зростала у середньому вдвічі швидше, ніж власно ВВП. В Україні частка ІГС у ВВП майже не змінювалася, а інколи – навіть зменшувалася [375].

Експерти Українського незалежного центру політичних досліджень, проаналізувавши складові індексу сталості громадянського суспільства України порівняно із іншими посткомуністичними країнами, зазначили наступні характерні відмінності:

– законодавче середовище для розвитку громадянського суспільства – єдиний показник, за яким Україна не є лідером серед країн СНД. У цьому Україна відстає від Грузії, а також Македонії, Боснії та загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського

суспільства у країнах Південної Європи (останні випереджаємо за загальним середнім показником);

– організаційна спроможність та фінансова життєздатність НУО – найслабші показники України – випереджають відповідні середні показники країн Південної Європи;

– показник адвокації НУО України випереджає не тільки середній відповідний показник для країн Південної Європи, але і відповідний показник кожної окремої із цих країн, окрім Болгарії. За цим показником Україна також випереджає Угорщину та лише трохи відстає від країн Центральної та Східної Європи (від яких значно відстає за середніми загальними оцінками);

– за показником надання послуг Україна випереджає середній показник країн Південної Європи та практично співмірна із Болгарією та випереджає Литву, від яких відстає за загальною середньою оцінкою;

– оцінка інфраструктури громадянського суспільства України та оцінка сприйняття громадянського суспільства громадськістю практично дорівнює відповідній середній оцінці країн Південної Європи.

На основі зазначеного аналізу, вони приходять до загального висновку, що, маючи «гірше законодавче середовище та значно менший кількісний склад, ніж громадянське суспільство країн південної Європи, НУО України демонструють потужнішу адвокацію та беруть більшу участь у наданні послуг. Проте при цьому громадяни України загалом трохи гірше враження про НУО, ніж громадяни країн Південної Європи. Найбільше відставання від країн Центральної та Східної Європи НУО України мають за показниками фінансової життєздатності, інфраструктури та сприйняття громадськістю» [67].

На основі співставлення різних міжнародних рейтингових показників, експерти Українського незалежного центру політичних досліджень приходять до узагальнюючого висновку про те, що громадянське суспільство України має значний резерв стійкості. «Так, оцінка його розвитку не змінюється

незалежно від того, чи змінюється загальна оцінка демократії (при погіршенні та при покращенні такої оцінки стан розвитку громадянського суспільства лишається незмінним); оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні також залишається незмінною, незважаючи на погіршення показників незалежності ЗМІ, демократичності урядування на національному та на місцевому рівнях, а також незалежності судової системи). При будь-яких коливаннях інших показників, оцінка рівня розвитку громадянського суспільства в Україні досить значно випереджає оцінки усіх інших складових демократії (найменше – демократичність електорального процесу та незалежність ЗМІ, найбільше – демократичність урядування на місцевому рівні). У той же час, така картина може означати, що громадянське суспільство України не має суттєвого впливу на розвиток інших складових демократії» [67].

За останні роки суттєво змінилася на краще ситуація з нормативно-правовим забезпеченням функціонування громадянського суспільства. Головним чинником цього процесу стала інституалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Концептуалізація зазначеного процесу відбулася на основі накопичення і осмислення позитивного досвіду співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також застосування відповідного світового, переважно, європейського досвіду.

Сам процес становлення та розвитку державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, формування її основних принципів, а головне – їх усвідомлення самими акторами такої взаємодії також став результатом накопичення певного досвіду розбудови української державності та його осмислення в науково-аналітичному середовищі.

Не останнім за значенням чинником прискорення інституалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства стало усвідомлення владною елітою ролі останнього у реалізації стратегічних

пріоритетів зовнішньої політики Української держави, зокрема, чи не найважливішого серед них – євроінтеграційних прагнень. У вказаному руслі питому вагу має співробітництво інститутів українського громадянського суспільства з відповідними структурами громадянського суспільства Європейського Союзу, як на двосторонньому національному рівні, так і на загальноєвропейському рівні.

На актуальність та можливі основні напрями такого співробітництва цілком слушно вказували, зокрема, українські громадські експерти в аналітичній доповіді «Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС». Її автори акцентували увагу на певній специфіці подібної взаємодії: «Громадянське суспільство ЄС, на відміну від українського громадянського суспільства, має більш тривалу традицію, але водночас є надзвичайно неоднорідним і розгалуженим. До громадянського суспільства ЄС можна віднести громадянські суспільства країн-членів ЄС, а також наднаціональне громадянське суспільство, що функціонує у вигляді пан-європейських платформ та мереж. Останні, як правило, представлені у Брюсселі з метою впливу на рішення та діяльність інституцій ЄС. Що стосується громадянського суспільства країн-членів ЄС, то воно більшою мірою впливає на прийняття рішень національними урядами, які, у свою чергу, формують політику ЄС. Відповідно, розвиток зв'язків українського громадянського суспільства з громадянським суспільством країн-членів ЄС є дуже важливим, оскільки саме країни-члени ЄС мають визначальну роль у формуванні політики ЄС. Пан-європейські асоціації та платформи громадянського суспільства впливають головним чином на політику і діяльність керівних інституцій ЄС. ...у Брюсселі працює ціла низка таких платформ у різних сферах, як то права людини, політика міжнародного розвитку, навколишнє середовище тощо. Такі асоціації та платформи регулярно запрошуються до консультацій інституціями ЄС під час вироблення політики з того чи іншого питання» [66, с. 18].

Своєю чергою, слід підкреслити, що вітчизняні організації громадянського суспільства активно долучалися до процесу підготовки та відстоювання необхідності підписання Угоди про асоціацію України з ЄС протягом тривалого часу, ще задовго до подій Євромайдану та Революції Гідності.

Так, досить згадати, хоча б такий масштабний інноваційний проект, як «Національний Конвент України щодо ЄС», який реалізовувався у 2010-2013 рр. Національним інститутом стратегічних досліджень спільно з Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД), у партнерстві з Дослідницьким центром Словацької асоціації зовнішньої політики (м. Братислава) та за підтримки Словацького агентства міжнародного розвитку та співробітництва. У проекті «Національний Конвент України щодо ЄС» були представлені ключові сегменти суспільства – виконавча та законодавча влада, приватний сектор, неурядові організації, органи місцевого самоврядування, ЗМІ та широка громадськість. У рамках Конвенту працювали 4 робочі групи, які проводили комплексні дискусії та обговорювали секторальні питання, що виникали в період переговорів стосовно Угоди про асоціацію Україна – ЄС та зони вільної торгівлі між ними, а саме: «Україна – ЄС: на шляху до політичної асоціації», «Євроінтеграційна стратегія України: енергетичний вимір», «Культурний та соціальний виміри євроінтеграційної стратегії України», «Регіональний розвиток та політика згуртованості». Результатом діяльності названих робочих груп стала підготовка рекомендацій відповідно з політичних, економічних, енергетичних, безпекових питань щодо перспектив розвитку відносин Україна – ЄС [168, с. 5–7].

На становлення вітчизняної державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства суттєвий вплив спричинила і європейська концепція належного урядування та намагання імплементувати в Україні

основні її принципи не лише на даному напрямку державної політики, але й в системі державного управління в цілому.

Привабливість вказаної концепції та її засадничих принципів для вирішення корінних завдань давно вже назрілих для української управлінської системи інституційних реформ була належним чином оцінена вітчизняними фахівцями з державного управління. Так, наприклад, відомий фахівець з питань європейського управління І. А. Грицяк зазначає, що інституційна система Європейського Союзу є певним відображенням природи, цілей і завдань, тенденцій його розвитку, організаційно-управлінським втіленням європейської інтеграції. Добір інституцій, визначення їх статусу і, особливо, наділення їх необхідними повноваженнями не мають випадкового характеру, а ґрунтуються на добре продуманій концепції, чіткому розумінні цілей і конкретних завдань системи управління справами ЄС. І. А. Грицяк підкреслює, що, незважаючи на певну громіздкість інституційної системи, унаслідок чого процес прийняття рішень, а особливо їх реалізація суттєво ускладнюються, вона успішно працює і стала дійовим управлінським інструментом, за допомогою якого досить успішно вирішуються складні питання європейської інтеграції [64, с. 150-152].

В основі сучасної європейської концепції належного урядування лежать принципи, що у найбільш чіткому та повному вигляді були викладені у Білій книзі з європейського врядування (оригінальна назва: «Європейське врядування: Біла книга»), яка була оприлюднена Європейською Комісією у липні 2001 р. Це видання містить низку рекомендацій та пропозицій щодо зміцнення демократії в Європі та підвищення легітимності інститутів ЄС шляхом покращення залучення громадськості, вдосконалення регуляторної політики та посилення ролі ЄС у світовому врядуванні. Метою книги є модернізація європейської громадської дії для того, щоб підвищити відповідальність виконавчих органів ЄС перед обраними представницькими органами та відкрити процедури прийняття рішень в Європейському Союзі

для надання громадянам можливості брати участь у прийнятті рішень, які їх стосуються.

Передусім, слід зазначити, що поняття «врядування», ключове для європейської концепції належного врядування, докорінно відрізняється від поняття «керівництво», засадничого для деяких попередніх та альтернативних їй управлінських концепцій (у тому числі тих, що вкорінені авторитарними політичними режимами та до цих пір зберігають свою впливовість, зокрема, у деяких країнах пострадянського простору). Ця відмінність полягає у трьох складових концептуально-методологічного рівня :

1) відповідальність за стан справ у країні несе не тільки влада. Врядування є компромісом, що базується на впливі політичного, економічного і соціального факторів, оскільки пропонує нові форми регуляторних дій;

2) різні гравці вимагають залучення до процесу прийняття рішень і здатні пропонувати нові підходи до розв'язання суспільних проблем. Врядування робить наголос на делегуванні відповідальності, що відбувається між державою, громадянським суспільством і ринком;

3) жоден із зацікавлених гравців не має знань та засобів, достатніх для самостійного розв'язання проблем, що виникають. Постає необхідність у багатоступінчастих процесах взаємодії і переговорів між різними гравцями.

У Білій книзі з європейського врядування констатувався тривожний факт поглиблення прірви між Європейським Союзом і громадянами, інтересам яких він має служити. Це, на думку укладачів документу, знайшло своє вираження у тому, що останніми роками багатьох європейців не полишає відчуття певної відчуженості від інститутів ЄС, їх політики та цілей Союзу; у низькій явці виборців на вибори до Європейського Парламенту; у негативних результатах національних референдумів щодо Конституції ЄС у кількох

країнах-членах ЄС. Серед проблем у Білій книзі з європейського врядування виділені наступні :

– вважається, що Союз не може адекватно реагувати на існуючі проблеми (наприклад, проблема безробіття, побоювання щодо безпеки харчових продуктів, проблема злочинності, конфлікти на кордонах ЄС та його роль у світі);

– у тих випадках, коли Союз ефективно розв'язує проблеми, його дії рідко схвалюють. Громадяни пов'язують забезпечення своїх прав та покращення якості життя не з діями ЄС, а з діями своїх національних урядів. У той же час вони очікують від ЄС такої ж прозорості та ефективності, як і від національних урядів.

– крім того, держави-члени ЄС в недостатньому обсязі інформують громадськість про те, що для них робить Союз, а також, що вони самі роблять для Союзу. Урядам зручно звинувачувати Брюссель за важкі рішення, із якими вони насправді погодилися, або навіть самі ініціювали.

– врешті-решт громадськість часто не розуміє різниці між Інституціями. Вони не знають, хто приймає рішення, яке впливає на їх життя, і не відчують, щоб Інституції достатньою мірою виступали провідниками їх поглядів та ідей [97, с. 8].

З метою вирішення вищенаведених проблем, були надані відповідні «пропозиції до змін». Особливо підкреслювалося, що ЄС має переглянути метод Спільноти, менше використовувати вертикальний підхід до вирішення проблем, ефективніше доповнюючи існуючі засоби ведення політики законодавчими інструментами. На перше місце серед таких пропозицій варто поставили «краще залучення громадськості та більше відкритості». Тому політика ЄС має розроблятися і прийматися у спосіб, що є більш відкритим та легкозрозумілим. А для цього комісія повинна надавати своєчасну інформацію про підготовку будь-якої політики на усіх стадіях прийняття рішень у режимі реального часу. При цьому необхідна більш тісна

співпраця з урядами на регіональному та місцевому рівнях, а також з громадськістю.

Новаторський характер Білої книги з європейського врядування для реформування європейських управлінських практик, безумовно, значною мірою (якщо, не вирішальною) був спричинений впливом світоглядних засад парадигми інформаційного суспільства, розвитком його матеріально-технічної інфраструктури та становленням відповідних форм громадянської участі як у світі в цілому, так і, зокрема, в країнах ЄС. Адже запропонована нею модель «спіраль успіху», яка базується на зворотному зв'язку, мережах та залученні зацікавлених гравців упродовж всього процесу і на всіх рівнях, прийшла на зміну традиційній лінійній моделі вироблення політики вздовж владної вертикалі (з гори до низу). Своєю чергою, запропоноване Білою книгою з європейського врядування коло ідей, принципів та напрямів реформування управлінських практик стимулювало подальший розвиток інформаційного суспільства у країнах ЄС, затребуваність новоусталених завдяки йому практик громадянської участі та піднесло на новий вищий рівень кооперацію владних структур з інститутами громадянського суспільства.

Адже, системний підхід до вирішення назрілих управлінських проблем, реалізований у Білій книзі з європейського врядування, дозволив вийти її авторам на наступні пропозиції, які :

– структурують відносини ЄС з громадянським суспільством. Кодекс поведінки під час консультацій з його репрезентантами має визначити зобов'язання та підвищити відповідальність обох сторін. Такий кодекс дозволяє посилити діалог та сприяє відкритості організованого громадянського суспільства;

– спрямовані на ефективне використання навичок та практичного досвіду регіональних і місцевих гравців. Насамперед, це питання компетенції національних органів влади, які мають діяти у відповідності до власного

законодавства. Але, водночас, ЄС визнав можливість повніше використовувати наявний потенціал гнучкості для вдосконалення шляхів реалізації європейської політики на місцях;

– зміцнюють довіру громадськості до методів експертизи, які використовують самі продуценти політики. Адже, система міждисциплінарної експертизи ЄС повинна стати більш прозорою для громадського контролю та обговорення. Така відкритість необхідна для управління викликами, ризиками та етичними питаннями, які висуваються на порядок денний стрімким розвитком сучасної науки і технологій;

– сприяють більш чіткому визначенню завдань політики ЄС та підвищують її ефективність шляхом поєднання законодавчих, не законодавчих та саморегуляторних рішень для кращої реалізації цих завдань;

– формують умови для створення регуляторних агентств ЄС. Ці агентства можуть зміцнити ефективність і значущість законодавства ЄС як для бізнесу, так і громадськості, шляхом наближення рішень Союзу з деяких найбільш складних і технічних сферах до специфіки секторів, на які вони матимуть вплив;

– переорієнтовують ролі і зобов'язання кожного інституту. Це допоможе громадянам вимагати від своїх політичних лідерів та інститутів на національному рівні враховувати рішення, які приймаються на рівні ЄС.

Чи не найважливішою частиною Білої книги з європейського врядування у методологічному плані (та найбільш затребуваною, зокрема, у вітчизняному науково-експертному та управлінському середовищі), її серцевиною, залишаються викладені у ній принципи ефективного врядування (їх називають також принципами належного врядування). У тексті документу виділено п'ять принципів ефективного врядування: відкритість, участь, підзвітність, ефективність та злагодженість. При цьому, кожен принцип є важливим для більш демократичного врядування, насамперед, через те, що вони підтримують демократію та принцип верховенства права у державах-

членах ЄС, але водночас можуть бути застосовані на усіх рівнях влади – світовому, європейському, національному, регіональному і місцевому.

У тексті Білій книзі надається більш детальне визначення кожного із зазначених принципів, які доречно навести тут, беручи до уваги їх значення для розвитку громадянської участі в умовах інформаційного суспільства, а саме :

– Відкритість. Інституції повинні працювати більш відкрито. Вони повинні активно обмінюватися інформацією з державами-членами ЄС відносно того, що робить ЄС та які рішення він приймає. Вони повинні викладати інформацію мовою, що є доступною і зрозумілою широкому загалу. Остання умова особливо важлива для вирішення проблеми повернення довіри до складних інституцій.

– Участь. Якість, релевантність та ефективність політики ЄС залежить від участі широкого кола осіб та організацій на всьому шляху творення політики – від її планування до впровадження. Збільшення участі з великою ймовірністю посилить довіру у кінцевий результат політики та Інституції, що її імплементують. Реалізація принципу участі дуже залежить від того, чи керуються національні уряди інклюзивним підходом при розробці та впровадженні політики ЄС.

– Підзвітність. Ролі у законодавчому та виконавчому процесах повинні бути більш зрозумілими. Кожна з Інституцій ЄС повинна пояснювати і брати відповідальність за те, що вона робить для Європи.

– Ефективність. Політика повинна бути ефективною й своєчасною, такою, що забезпечує усе, що потрібно на підставі чітких завдань, оцінки майбутнього впливу та, у випадках, де це можливо, попереднього досвіду.

– Злагожденість. Політика та усі заходи повинні відповідати один одному та бути легкозрозумілими. Потреба у злагодженості всередині Союзу стає все більш актуальною, кількість завдань Союзу росте; розширення призведе до ще більшої різноманітності. Злагожденість вимагає політичного

лідерства та відповідальності інституцій ЄС для забезпечення послідовного підходу у складній системі [Там само, с. 11-12].

При цьому, особливо наголошується, що кожен із принципів є важливим сам по собі, але вони не можуть бути застосовані шляхом виконання окремих розрізнених дій, адже політика вже не може бути ефективною, якщо вона не була підготовлена та впроваджена у найбільш інклюзивний спосіб. Тому, цілком логічним за такого підходу виглядає наступне доповнення до вищезазначених основних принципів: «Застосування згаданих п'яти принципів підсилює наступні принципи:

- Відповідність і доповнюваність. Від планування до впровадження політики, вибір рівня, на якому вживатимуться заходи (від рівня ЄС до місцевого), та вибір інструментів, що будуть застосовані, повинні знаходитися у відповідності до цілей, що переслідуються. Це означає, що перед тим, як запроваджувати ініціативу, важливо систематично перевірити а) чи дійсно необхідно втручання б) чи Європейський рівень – найбільш доречний рівень втручання в) чи обрані заходи відповідають цим завданням» [97, с. 12].

Комплексний вплив концептуальних засад парадигми інформаційного суспільства стає особливо помітним у тексті Білої книги з європейського врядування при більш детальній експлікації в ньому так званих «Пропозицій до змін», а саме першої з них – «Краще залучення громадськості», суть якої, власне, й полягає у покращенні залучення до формування та впровадження політики ЄС. Саме тут, як з'ясовується, центральне місце посідають процеси виробництва, обміну та зберігання інформації, налагодження комунікацій різного рівня за найширшого застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Так, виходячи з того, що демократія залежить від можливості людей брати участь у публічних дебатах, пропонується зробити роботу ЄС більш відкритою. З цією метою, для ведення дебатів вони повинні мати доступ до надійної інформації щодо Європейських справ та мати

можливість оцінювати процес творення політики на кожному етапі її формування. Крім того, інформація має бути представлена у вигляді, адаптованому до місцевих потреб та бути доступною усіма офіційними мовами, для того щоб не виключити з процесу творення політики велику частину населення – виклик, що стане особливо актуальним у контексті розширення ЄС.

Великого прогресу у цьому напрямку було досягнуто у 2001 році після прийняття нових норм, що дають громадянам кращий доступ до документів Європейської Комісії.

Безпосередньо стосовно ролі сучасних ІКТ у реалізації поставлених завдань щодо залучення громадян країн-членів ЄС зазначається, що інформаційні та комунікаційні технології виконують важливу роль у цьому процесі. Відповідно, «веб-сайт ЄС «EUROPA» повинен стати інтерактивною платформою для інформування, зворотного зв'язку та обговорення, пов'язати різні мережі, що працюють у Союзі. Надання більшого обсягу інформації та більш ефективна комунікація є передумовою народження відчуття причетності до Європи. За мету необхідно ставити створення транснаціонального «простору», де громадяни з різних країн могли б обговорювати питання, які, на їх думку, є важливими викликами ЄС [97, с. 13].

У цьому контексті були запропоновані й цілком конкретні дії:

- 1) спільна розробка європейськими інституціями спеціального правничого Інтернет-порталу «EUR-LEX» (зараз він вже тривалий час успішно працює), як єдиного джерела, де громадяни могли б ознайомитися із пропозиціями щодо політики усіма мовами;
- 2) Рада Європи та Європейський Парламент повинні зробити інформацію щодо процесу прийняття рішень, а особливо його фінальну частину – фазу узгодження рішення – більш доступною;
- 3) держави-члени ЄС повинні сприяти проведенню публічних дебатів щодо загальноєвропейський справ.

Рада Європи також закликала через Білу книгу з європейського врядування спілкуватися із громадянами шляхом регіональної та місцевої демократії. З цією метою, для забезпечення кращого партнерства на різних рівнях додаткова дія на рівні ЄС необхідна, зокрема, шляхом залучення громадськості до формування політики: «На рівні ЄС Комісія має брати до уваги регіональний та місцевий досвід при розробці політики. З цією метою, вона повинна забезпечити встановлення систематичного діалогу з Європейськими та національними об'єднаннями регіональних та місцевих урядів, не порушуючи при цьому національних конституційних та адміністративних домовленостей. Комісія вітає зусилля, що вже докладаються для покращення співробітництва між цими об'єднаннями та Комітетом Регіонів. Більше того, обмін та спільне навчання персоналу адміністраціями різних рівнів призведе до кращого розуміння завдань політики, що кожна з них упроваджують, методів роботи та інструментів, що ними використовуються» [97, с. 13].

Одним із головних напрямів «кращого залучення громадськості» у Білій книзі з європейського врядування проголошено також, зокрема, «участь громадянського суспільства». Вихідною установкою такої впевненості стало переконання у тому, що громадянське суспільство грає важливу роль у наданні громадянам можливості висловитися з питань, що їх хвилюють, та можливості забезпечити свої потреби. По цілком зрозумілим практичним міркуванням (вочевидь, щоб не втягтися у тривалі й суперечливі соціально-філософські й наукові дискусії) у аналізованому тексті не робляться спроби дати розгорнуте, наукове визначення громадянського суспільства як такого. Натомість, застосовується його робоча дефініція, яка має відповідати практичним цілям й завданням даного документу та бути зрозумілою і сприйнятою усіма його користувачами: «Під громадянським суспільством у цьому випадку розуміється: профспілки та союзи роботодавців («соціальні партнери»), неурядові організації, професійні об'єднання, благодійні

організації, організації, що залучають громадян у місцеве чи муніципальне життя за посередництва церков чи релігійних громад». Наголошується при цьому також значення окремих інститутів громадянського суспільства: «Церкви та релігійні громади можуть зробити при цьому особливий внесок. Організації, що складають громадянське суспільство, мобілізують населення та підтримують, у тому числі, тих, хто страждає від дискримінації. Союз заохочує розвиток громадянського суспільства у країнах-аплікантах у рамках їхньої підготовки до членства у ЄС. Неурядові організації грають важливу роль на загальному рівні розробки політики. Вони часто діють як «система раннього попередження» для спрямування політичних дебатів» [97, с. 16].

Важливу роль у цьому процесі відіграють профспілки та союзи роботодавців. У зв'язку з цим нагадується, що Договір Європейської Спільноти вимагає від Комісії проводити консультації з бізнес-структурами при підготовці пропозицій, особливо у галузі соціальної політики, при цьому у деяких випадках вони можуть досягнути домовленостей, які потім можуть бути включені у право Спільноти (шляхом соціального діалогу). А тому, цілком резонно вважають удосконалювачі європейського врядування, необхідно заохочувати соціальних партнерів використовувати владу, надану Договором, для укладання добровільних угод, адже громадськість бачить у Європі зручну платформу для зміни пріоритетів у політиці та суспільстві. До того ж, задля більш ефективного залучення громадян у процес досягнення цілей ЄС, варто надати їм надійний канал для зворотного зв'язку, критики та протесту.

Разом з тим, автори документу свідомі того, що з більшим залученням громадськості приходить й більша відповідальність з боку її структур. Саме тому Європейська Комісія ініціювала намір запустити у мережі Інтернет базу даних організацій громадянського суспільства, що мало стати каталізатором покращення їх внутрішньої організації. Згодом, цей намір був успішно реалізований. Крім того, Соціально-економічний Комітет ЄС став відігравати

більш значну роль у розвитку нових зв'язків взаємної відповідальності між загальноєвропейськими інституціями та громадянським суспільством.

Закликаючи проводити більш ефективні та прозорі консультації у центрі формування політики ЄС, Європейська Комісія повідомила, що вже консультиує зацікавлені сторони шляхом різноманітних інструментів, таких як Білі і Зелені Книги, Повідомлення Комісії, дорадчі комітети, випробувальні бізнес-стенди та ad hoc консультації (тобто, спеціалізовані консультації). Вельми знаковою при цьому стала особлива зацікавленість Європейської Комісії у розробці можливості проведення он-лайн консультацій через ініціативу інтерактивного формування політики: «Такі консультації дозволять Комісії та іншим Інституціям винести справедливе рішення при зіткненні різних тверджень і пріоритетів та допомогти у розробці довготермінової політичної перспективи. Участь не полягає в інституціалізації протесту. Вона полягає у формуванні більш ефективної політики, що заснована на попередньому досвіді та консультаціях на ранньому етапі творення політики» [97, с. 18].

Попередня теза приводить до висновку про те, що необхідно посилити вплив культури консультацій та діалогу, культури, що поділяється усіма Європейськими Інституціями. Європейський Парламент має відігравати провідну роль у цьому процесі, наприклад, у частішому використанні громадських слухань.

Показово, що укладачі документу свідомі того, що створення культури консультацій не можливе шляхом встановлення правових норм, оскільки це призведе до її надмірної негнучкості та створить ризик при впровадженні деяких аспектів політики ЄС. Вони цілком обґрунтовано вважають, що кращим способом її реалізації було б створення кодексу поведінки, який встановлює мінімальні стандарти, що зосереджуються на тому, на які теми проводяться консультації, коли, кому і як консультиувати. Такі стандарти зменшать ризик того, що особи, які відповідають за творення політики,

дослуховуватимуться лише до окремих груп, які мають привілейований доступ через належність до певної галузі чи через своє громадянство. Ці стандарти пропонуються з метою покращити репрезентативність організацій громадянського суспільства та структурувати їх дебати з інституціями ЄС.

Ще один важливий інструмент, запропонований Радою Європи у Білій книзі з європейського врядування, – це партнерські угоди з громадськими організаціями, які, зазвичай, стимулюють до більш високого рівня взаємної відповідальності: «У деяких сферах політики, де консультативні практики вже утвердилися, Комісія може заключати більш широкі партнерські угоди. З боку Комісії це буде означати зобов'язання проводити додаткові, у порівнянні з мінімальними стандартами, консультації. У відповідь, такі угоди змусять організації громадянського суспільства зміцнити свою внутрішню структуру, надати гарантії відкритості та репрезентативності, та доведе їх можливість поширювати інформацію та брати на себе ініціативу у дебатах в державах-членах ЄС» [97, с. 19].

У площині комплексу проблем, що аналізуються у даному дисертаційному дослідженні, особливо стосовно еволюції форм громадської участі в контексті формування інформаційного суспільства, надзвичайно актуальним видається звернення Білої книги з європейського врядування до питань співробітництва не лише з традиційними, інституалізованими структурами громадянського суспільства (такими, скажімо, як неурядові організації), але й з мережевими спільнотами. Адже, виникнення останніх взагалі стало можливим лише завдяки впровадженню сучасних інформаційно-комунікативних технологій та розширенню сфери їх застосування.

Цій, надзвичайно прогресивній для свого часу тематиці був присвячений спеціальний підрозділ «Пропозицій до змін», який отримав досить конкретну назву – «Налагодити зв'язки з мережами». У ньому, перш за все, констатується, що європейська інтеграція, нові технології, культурні обміни та глобальна взаємозалежність призвели до створення гігантської

кількості європейських та міжнародних мереж, що мають власні окремі завдання, причому деякі з них отримують фінансову підтримку від ЄС. Як, безумовно, позитивний момент визнається, що ці мережі пов'язують бізнес, громади, дослідницькі центри, регіональну та місцеву владу; створюють основу для інтеграції всередині ЄС та для наведення мостів з країнами-аплікантами і світом; допомагають поширити обізнаність громадськості про справи ЄС та демонструють його політику у дії.

На підтвердження такої позитивної оцінки приводяться два конкретних приклади успішних ініціатив, очолюваних мережевими організаціями :

1) «День без автомобіля», що проводиться щорічно 22 вересня, добровільно відзначають біля 800 міст у 25 країнах Європи.

2) Ініціатива «Netd@ys» збільшила поінформованість шкіл, учнів та вчителів щодо нових засобів масової інформації. Лише протягом одного року було реалізовано біля 300 проектів у рамках «Netd@ys», у яких узяли участь біля 150 000 організацій з 85 країн світу, а європейський веб-сайт цієї ініціативи відвідало більше 8 мільйонів користувачів мережі Інтернет.

Однак, не дивлячись на це, багато з цих мереж, чиє коріння сягає вглиб суспільства, відчувають себе не залученими до політичного процесу ЄС. Тому для поліпшення становища у галузі співробітництва з мережевими ініціативами Європейською Комісією були запропоновані конкретні дії: розробити більш систематичний підхід до роботи з основними мережами, що передбачає більш активну їх участь у процесі вироблення рішень та впровадження політики та перегляне, яким чином рамки транснаціонального співробітництва між регіональними та місцевими агентами можуть бути кращим чином підтримані на рівні ЄС [97, с. 20-21].

Безумовно, дані пропозиції ЄС, оприлюднені у Білій книзі з європейського врядування, надзвичайно актуальні сьогодні для України у контексті становлення в ній інформаційного суспільства взагалі, та

налагодження конструктивної співпраці владних структур з мережевими спільнотами зокрема.

Вітчизняні дослідники вже неодноразово акцентували увагу на тому, що європейські принципи належного урядування стимулюють, передусім, саме розвиток демократії участі через усвідомлення громадянами своїх інтересів, законних прав та шляхів їх найефективнішої реалізації. Так, І. Кресіна з цього приводу приходять до висновку, що «Упровадження ефективного урядування акцентує увагу на учасницькому складнику, легітиміє спільно прийняті рішення, сприяє вдосконаленню процесу управління суспільними процесами, підвищуючи його результативність – здатність досягати поставлених цілей з урахуванням потреб учасників. Таким чином, визначальним чинником стабільності політичної системи є ефективне урядування. Критеріями ефективності діяльності органів державної влади на національному рівні є орієнтація на задоволення потреб громадян, на глобальному рівні – конкурентоспроможність держави на світовій арені. При цьому відбувається зміщення акцентів – з ефективного розподілу ресурсів на ефективність координації соціальної взаємодії, запровадження якісних параметрів оцінювання» [38, с.43-44].

Безумовно, у процесі впровадження європейських принципів належного урядування, як і в процесі впровадження будь-якого зарубіжного досвіду чи міжнародних стандартів, не можна обмежуватися лише їх сліпим копіюванням без урахування національних особливостей. Тому, цілком резонною є засторога, яку висловлює Т. Розова : «У ситуації пошуку та реалізації основних засад громадянського суспільства в досвіді розвинених країн не може бути знайдена панацея або певне універсальне рішення для виконання складних багаторівневих завдань, поставлених перед вибором демократичного способу розвитку. Єдиний результативний і конструктивний варіант вирішення цієї низки проблем – розкрити потенціал власної системи управління з урахуванням національної специфіки та ініціювати стратегічний

процес, що дасть змогу поєднати зусилля різних рівнів управління та самоуправління в Україні» [251, с. 47].

Нарешті, переваги впровадження європейських принципів належного урядування виявляються ще й в тому, що вітчизняне громадянське суспільство для здійснення однієї із найважливіших своїх функцій – контролю за діями державної влади – отримує потужного зовнішнього союзника та, водночас, незалежного арбітра. На це звертає увагу А. Кудряченко : «Можна по-різному ставитися до такої еволюції, але фактом залишається практика моніторингу законодавства, виборів і політичних оцінок чи застережень відносно тих чи тих подій, осіб чи явищ і в нашій країні. Рада Європи, Європейська комісія чи окремі посадовці ЄС часто неоднозначно оцінюють ситуацію в Україні стосовно демократії, проведених виборів, свободи слова, прав і свобод громадян чи окремих політиків. Прийняті рішення, артикульовані позиції, заяви очільників Євросоюзу стосовно вітчизняної влади чи поступу демократії є свого роду проявом «м'якої сили» з боку Брюсселя. Урахування цих нових підходів і корегування вітчизняної практики покликані сприяти більш успішній імплементації ціннісних засад об'єднаної Європи у нашій державі та суспільстві, побудові Європи вдома» [141, с. 38].

Таким чином, європейські стандарти належного врядування, безумовно, вплинули певною мірою на інституалізацію в Україні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, одним із питомих наслідків реалізації якої стало, зокрема, й помітне поліпшення нормативно-правового забезпечення функціонування останнього.

Слід нагадати, що однією з перших спроб інституалізації цього відносно нового для вітчизняної практики державного управління напряму державної політики стало ухвалення у 2007 р. «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (далі – Концепція) [232]. Сам факт її прийняття став свідченням того, що, по-перше,

владні еліти усвідомлюють необхідність цивілізованого унормування стосунків між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, по-друге, виявляють зацікавленість у розвитку останніх шляхом спрямованого комплексу заходів, запроваджуваних державою.

Така зацікавленість була чітко сформульована у самому тексті даного документу. Так, у ньому було задекларовано, що мета Концепції полягає «у створенні сприятливих умов для подальшого розвитку громадянського суспільства та зміцнення демократії в Україні» [232]. У ній, серед іншого, вперше на такому рівні (програмного документу державної політики) були зафіксовані основоположні принципи взаємовідносин між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства. До них були віднесені наступні принципи: соціальне партнерство (налагодження конструктивної взаємодії органів виконавчої влади, зазначених інститутів і суб'єктів господарювання для вирішення питань державного управління і суспільного життя); забезпечення рівних можливостей (створення органами виконавчої влади однакових умов для діяльності інститутів, пов'язаної із захистом прав і свобод людини та громадянина, наданням соціальних послуг); взаємовідповідальність (усвідомлення органами виконавчої влади та інститутами спільної відповідальності за рівень їх взаємодії); відкритість та прозорість (забезпечення органами виконавчої влади доступу інститутів до інформації шляхом розроблення і впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій з громадськістю; надання інститутам у повному обсязі інформації про свою діяльність, за винятком тієї, що відповідно до законодавства становить державну таємницю; проведення роз'яснювальної роботи щодо доцільності розроблення проектів рішень та їх прийняття); невтручання (унеможливлення втручання органів виконавчої влади у діяльність інститутів, за винятком випадків, установлених законом); ефективність процесу взаємодії (досягнення позитивних результатів у процесі

взаємодії органів виконавчої влади з інститутами, прийняття органами виконавчої влади рішень з урахуванням суспільних потреб та інтересів) [232].

У Концепції були визначені також основні форми взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Її досягненням стало і те, що окремим розділом були прописані напрями удосконалення законодавчого унормування функціонування інститутів громадянського суспільства.

Віддаючи належне прогресивному для свого часу значенню Концепції для усталення систематичного характеру співпраці органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, слід все ж визнати, що згодом став очевидним для фахівців її дещо обмежений характер та певний брак системності. До того ж, за результатами громадського моніторингу, з'ясувалося, що щорічні плани заходів з її реалізації виконуються в середньому не більш ніж на 30 %. Все це свідчило про те, що об'єктивно назріла необхідність розробки і прийняття відповідного документу стратегічного рівня. Але практична реалізація цього вкрай важливого та складного завдання стала можливою лише на початку 2012 р. (змістовний аналіз Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства буде надано далі у тексті даного розділу дисертації).

Необхідні юридичні підстави для здійснення такого суттєвого кроку та легітимації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в цілому були закладені прийнятим у липні 2010 р. Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». У ньому уперше в Україні на законодавчому рівні були закріплені стратегічні пріоритети цієї політики.

Черговим закономірним кроком на шляху інституалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства стало підписання Указу Президента України № 32/2012 від 25 січня 2012 «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». На його виконання була

утворена Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства та затверджено положення щодо її статусу. Згідно цього указу, Координаційній раді з питань розвитку громадянського суспільства було доручено у місячний термін підготувати проект Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та план першочергових заходів з її реалізації [188]. Затим розроблені проекти Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та плану першочергових заходів з її реалізації пройшли широке громадське обговорення і були ухвалені Указом Президента України № 212/2012 від 24 березня 2012 року [230].

Очевидно, що серед теоретико-методологічних засад Стратегії чільне місце посідає усвідомлення актуальності реалізації демократії участі в її найрізноманітніших формах та сприйняття інститутів громадянського суспільства як необхідних суб'єктів забезпечення такої реалізації: «Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії участі, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку» [230].

Постановка завдань Стратегією спирається, передусім, на аналіз комплексу проблем, що є актуальними, як визнано у цьому документі, не лише для розвитку громадянського суспільства в Україні, але й для держави. Перелік проаналізованих проблем подається у певній логічній послідовності: «...зберігаються тенденції до непрозорості, закритості та забюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодження ефективного діалогу з

суспільством; недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства; механізми участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики належним чином не реалізуються... Діяльність інститутів громадянського суспільства характеризується недостатнім рівнем їх інституційної, фінансової та кадрової спроможності. Як підсумок, вітчизняними та міжнародними неурядовими організаціями фіксується низький рівень суспільно значущої добровільної активності громадян» [230].

Стратегією визначені мета та стратегічні пріоритети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Так, її метою названо створення більш сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина, подальше становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії участі, самореалізації та самоорганізації громадян.

До стратегічних пріоритетів державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні віднесено: сприяння встановленню максимальної відкритості, прозорості та підзвітності суспільству органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; зростання соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві; створення сприятливих умов для утворення та функціонування інститутів громадянського суспільства; забезпечення участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної, регіональної політики.

Досить стисло викладені у Стратегії принципи державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: пріоритету прав і свобод людини; верховенства права; рівності та недискримінації; взаємної відповідальності держави і громадянського суспільства за вирішення завдань розвитку суспільства та держави; відкритості та прозорості діяльності органів

виконавчої влади та органів місцевого самоврядування під час здійснення ними своїх повноважень тощо.

Для реалізації мети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та наповнення реальним змістом її стратегічних пріоритетів Стратегія передбачає виконання певних завдань, а саме : приведення національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства у відповідність з європейськими стандартами; конституційне закріплення в рамках процесу модернізації Конституції України інститутів громадянського суспільства, основ їх взаємодії з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; сприяння становленню та розвитку мережі інститутів громадянського суспільства у багатоманітності їх форм тощо.

Для виконання вищенаведених завдань щодо реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні в Стратегії вказані конкретні шляхи для різних напрямів діяльності. Так, на одному з головних – вдосконаленню правового регулювання порядку утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства – Стратегією було передбачено : спрощення процедур та скорочення строків реєстрації інститутів громадянського суспільства (громадські, благодійні організації, органи самоорганізації населення тощо); надання інститутам громадянського суспільства права здійснювати свою діяльність на всій території України; запровадження європейських механізмів контролю органів виконавчої влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства; створення умов для проведення громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських антикорупційних експертиз проектів нормативно-правових актів та забезпечення врахування їх рекомендацій; сприяння залученню інститутів громадянського суспільства до соціального діалогу з питань, які не можуть бути вирішені в рамках

трипартизму, вдосконалення механізмів демократії участі у сфері трудових відносин, тощо.

Не обійдений увагою авторами Стратегії і такий важливий напрям реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні як створення економічних стимулів для стабільного функціонування інститутів громадянського суспільства та зміцнення їх економічного потенціалу. На цьому напрямі Стратегія передбачає: ефективне застосування та вдосконалення механізмів податкового стимулювання діяльності інститутів громадянського суспільства шляхом запровадження європейських стандартів у визначенні податкового режиму для них; удосконалення порядку залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів; сприяння впровадженню механізмів соціального замовлення з урахуванням кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Реалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні щодо підвищення рівня громадянської та правової культури передбачає: надання населенню правових консультацій з питань створення та правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства; сприяння участі осіб з особливими потребами в діяльності інститутів громадянського суспільства, впровадження соціальної моделі інвалідності; запровадження в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах навчальних курсів з питань розвитку громадянського суспільства в Україні; сприяння проведенню органами місцевого самоврядування, органами самоорганізації населення просвітницьких заходів щодо поширення інформації про можливості місцевої демократії, тощо.

З метою реалізації Стратегії, в її тексті передбачені відповідні механізми та конкретні заходи. Останні, зокрема, були зафіксовані у Плані першочергових заходів щодо реалізації Стратегії (більша частина з них вже успішно виконана) та щорічних планах з її реалізації. Надзвичайно важливо,

що механізми процесів планування діяльності та моніторингу виконання відповідних планів закладені у Стратегії передбачають на всіх етапах тісну співпрацю на паритетних началах відповідальних осіб органів державної влади з представниками громадськості. При цьому основну комунікативну функцію між ними покладено на Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства.

Саме вона, як державно-громадський орган, де поєднуються зусилля влади та «третього сектору», здійснює моніторинг та оцінку стану виконання щорічних планів, аналізує ефективність / неефективність пропозицій щодо актуалізації її положень та коригування щорічних планів.

Згідно ухваленої Стратегії, інститути громадянського суспільства мають можливість брати участь у її реалізації не лише шляхом безпосереднього членства в Координаційній раді, але й через подання Координаційній раді, органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування пропозицій щодо реалізації Стратегії.

Щодо наукового супроводження реалізації Стратегії, то центральне місце у ньому, згідно тому ж таки Указу Президента України, відведено Національному інституту стратегічних досліджень (НІСД). Передбачено, що цю надзвичайно важливу функцію НІСД здійснює із залученням у разі потреби інших наукових установ та неурядових аналітичних центрів (що, власне, й реалізується практично з часу затвердження Стратегії). Задля реалізації вказаної мети, на НІСД було покладено завдання із залученням представників інститутів громадянського суспільства готувати та подавати на розгляд Координаційної ради щорічну доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні (в останній редакції Стратегії це положення скасоване через ліквідацію Координаційної ради). Саме вказаний формат доповіді має містити, серед іншого, результати аналізу ефективності реалізації Стратегії, загального моніторингу та оцінки стану виконання Плану першочергових заходів та щорічних планів. Тому її узагальнення, висновки та

рекомендації можуть бути підставою для актуалізації положень Стратегії, коригування Плану першочергових заходів, щорічних планів, прискорення здійснення відповідних заходів.

Слід констатувати, що за час, що минув з моменту ухвалення Стратегії, Національним інститутом стратегічних досліджень на виконання президентського указу було підготовлено чотири таких доповіді – у 2012 р. [228], 2013 р. [227], 2014 р. та у 2015 р. Вже у першій з них було проаналізовано сучасні процеси громадської самоорганізації та інституціонального розвитку громадянського суспільства в Україні; розглянуто нинішній стан формування та впровадження різних форм взаємовідносин між інституціями громадянського суспільства та органами влади; подано узагальнюючу оцінку правового середовища для його розвитку та, на основі всього вищезазначеного, визначено стратегічні пріоритети і головні завдання державної політики у цій сфері, законодавчого і нормативно-правового забезпечення суспільно-корисної та соціально значущої самоорганізації громадян України.

На презентації у квітні 2013 р. другої доповіді із цієї ж тематики на засіданні Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства відзначалося, що вона «...продовжує започатковану минулого року дослідницьку традицію, водночас, більш рельєфно відображає низку нових тенденцій розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні» [139]. Отже, авторський колектив Доповіді сфокусував увагу як на позитивних змінах, так і на перепонах, інерційних явищах, що уповільнюють його розвиток.

Звертає на себе увагу і той факт, що кожна наступна доповідь щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні (враховуючи не лише вже підготовані доповіді, але й плани на майбутні) стає в чомусь досконалішою за попередні – розширюється їх проблематика та коло використаних джерел, зростає обсяг, залучається більша кількість

недержавних експертів. При цьому, не лише не втрачається практична направленість та конкретність висновків і рекомендацій, але, й навпаки – з року в рік акумулюється позитивний досвід імплементації останніх. Все це дає підстави стверджувати, що доповіді про стан розвитку громадянського суспільства в Україні, які готуються НІСД із залученням громадських експертів, стають все вагомішим та ефективнішим інструментом подальшої розробки та коригування державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, а також моніторингу виконання її заходів та оцінювання результатів. Свідченням об'єктивності такого твердження, безумовно, є переважно позитивна оцінка вказаних доповідей як з боку окремих інститутів громадянського суспільства, так і сама процедура їх публічного ухвалення. Так, наприклад, у рішеннях п'ятого засідання Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства, яке відбулося 18 квітня 2013 р., окрім схвалення другої щорічної Доповіді щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні, містилася й така пропозиція: «Звернутися до Президента України з пропозицією визначити Доповідь щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні як додаток до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України» [247].

Як вже вище зазначалося, ще одним нововведенням Стратегії, у частині механізмів її виконання, стало запровадження Плану першочергових заходів та щорічних планів заходів її реалізації (нині скасовані згідно президентського указу у квітні 2015 р.). Так, вже тим самим Указом Президента України № 212/2012 від 24 березня 2012 року, яким була затверджена Стратегія, було затверджено й «План першочергових заходів щодо реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (далі – План). Більшість передбачених ним заходів були на той час вже давно назрілими, принаймні, вони, цілком відповідали багаторічним вимогам громадських активістів та врахували

досвід реалізації кращих практик, як країн розвинутої демократії, так і низки посткомуністичних країн, що стали на шлях демократичних перетворень. План видався надзвичайно містким й насиченим заходами, що було цілком закономірним – адже до його прийняття тривалий час в силу розбалансованості повноважень між гілками влади, політичних суперечностей між владою та опозицією, бюрократичного спротиву та інших гальмівних чинників необхідні кроки для підтримки розвитку громадянського суспільства не були здійснені вчасно.

Чільне місце у Плані посіла, передусім, законотворча діяльність. Саме створенню більш сприятливих нормативно-правових умов функціонування інститутів громадянського суспільства була присвячена більша частина заходів Плану. Вказаним заходам відводилася у ньому пріоритетна роль не лише за обсягом, але й за впливом на подальший розвиток громадянського суспільства та очікуваними у зв'язку з цим практичними результатами.

Планом передбачалося забезпечення супроводження у Верховній Раді України проектів законів України: про громадські організації; про благодійництво і благодійні організації; про порядок організації і проведення мирних заходів з урахуванням рекомендацій Венеціанської Комісії та законопроекту Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Пропонувалося у ньому також підготовка та подання в установленому порядку проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення» (нова редакція), в якому мало передбачатися, зокрема, вдосконалення правового регулювання процедур проведення загальних зборів (конференцій) жителів територіальної громади за місцем проживання та встановлення додаткових гарантій діяльності органів самоорганізації населення; проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання процедур консультацій з громадськістю в процесі підготовки

проектів нормативно-правових актів; проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо вдосконалення механізму забезпечення гарантій залучення громадськості до прийняття рішень органами місцевого самоврядування.

Значна увага уділялася в документі вирішенню питань фінансування інститутів громадянського суспільства, зокрема, їх фінансової підтримки через розподіл відповідних бюджетних коштів, удосконаленню механізмів та інструментів такої підтримки. З цією метою були заплановані: підготовка та подання узагальненої інформації щодо фінансової підтримки діяльності інститутів громадянського суспільства за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів, у тому числі щодо додержання Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 року № 1049, тощо.

Ціла низка заходів Плану стосувалася не лише загальнонаціонального, але й регіонального та місцевого рівнів. У ньому, зокрема, йшлося про розроблення і внесення в установленому порядку проектів регіональних цільових програм сприяння розвитку громадянського суспільства; розроблення та запровадження на регіональному рівні комплексних заходів правової освіти громадян, зокрема з метою популяризації серед населення участі громадян у діяльності інститутів громадянського суспільства.

Окремо розглядалися у Плані питання про розвиток молодіжного та волонтерського рухів. Щодо першого, то наголошувалося на необхідності підготовки і подання узагальненої інформації щодо участі молодіжних громадських організацій та їх об'єднань у розробленні, здійсненні державної молодіжної політики, програм, що стосуються молоді, та пропозицій щодо активізації діяльності цих організацій, об'єднань у здійсненні державної молодіжної політики, участі у програмах, що стосуються молоді.

Планом пропонувались й такі заходи, які безпосередньо торкалися питань інформаційної політики та розвитку інформаційного суспільства в Україні (всі інші теж їх зачіпали але тією чи іншою мірою та, здебільшого, опосередковано). Серед таких варто назвати, зокрема, проведення оцінки стану імплементації вимог Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, опрацювання питань стосовно розроблення державних цільових програм щодо розвитку інформаційного простору у сферах забезпечення доступу до інформації для людей із особливими потребами, захисту дітей від впливу шкідливої інформації, що передається засобами масової інформації, сприяння розвитку вітчизняних теле– та радіопрограм для дітей та юнацтва тощо.

Варто одразу ж зазначити, що більшість заходів, передбачених Планом у частині удосконалення нормативно-правого забезпечення громадянського суспільства, були досить успішно виконані, як і передбачалося, приблизно в установлений термін. Йдеться, передусім про новий базовий Закон України «Про громадські об'єднання», Закони України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг», «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» та низки інших нормативно-правових актів (аналіз їх змісту та вплив на подальший розвиток вітчизняного громадянського суспільства буде дано далі). Це дає підстави зробити висновок про те, що таке планування заходів державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства показало себе достатньо ефективним механізмом її реалізації та засвідчило загалом високий науково-практичний рівень обґрунтованості самого Плану.

Своєю чергою, виконання більшої частини найважливіших, з точки зору стратегічної пріоритетності, пунктів Плану, що було підтверджено відповідним моніторингом, як з боку державних установ, так і громадських активістів та проаналізовано у другій щорічній доповіді з цієї проблематики

підготованою НІСД, дало змогу розробити та прийняти перший серед щорічних планів – План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Останній був офіційно ухвалений Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 342/2013, який отримав і відповідну назву – «Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [223]. Цілком природно, що до нового Плану увійшли і такі заходи з різних напрямів діяльності щодо реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, які повинні носити перманентний характер, а тому, включатися до кожного щорічного плану (принаймні, у найближчій перспективі). До них належать, зокрема : запровадження проведення оцінки результатів діяльності органів виконавчої влади, їх структурних підрозділів за напрямом «робота з громадськістю; забезпечення підготовки та подання узагальненої інформації щодо участі молодіжних громадських об'єднань у розробленні і реалізації державної молодіжної політики, пропозицій щодо активізації діяльності таких об'єднань; проведення оцінки стану імплементації вимог Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та ін.

Для стимулювання наукової, аналітичної, просвітницької та інформаційної роботи із зазначеної проблематики Планом запропоновані такі заходи, як підготовка і проведення міжнародної науково-практичної конференції з питань впровадження європейських стандартів щодо взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства, а також наукових конференцій і круглих столів з питань розвитку громадянського суспільства.

Окреме положення Плану стосується прав людей з обмеженими можливостями – це забезпечення підготовки та подання узагальненої інформації щодо виконання в Україні Конвенції про права інвалідів.

Низка заходів запланована з метою впровадження практики волонтерства, забезпечення сприятливих умов для його розвитку. До них належать: забезпечення підготовки та подання узагальненої інформації щодо стану виконання Закону України «Про волонтерську діяльність» і пропозицій стосовно його вдосконалення.

Значна увага приділяється і такому важливому напрямку роботи з реалізації Стратегії як підвищення рівня громадянської та правової культури. Цьому має сприяти, зокрема, розроблення і схвалення стратегії сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні; забезпечення взаємодії з інститутами громадянського суспільства у питаннях поширення серед населення ідей нетерпимості до проявів корупції, пропагування переваг правомірної поведінки в усіх сферах суспільного життя; організація взаємодії з громадськими об'єднаннями щодо методичного забезпечення просвітницької діяльності серед населення тощо.

Що ж стосується першого позитивного досвіду реалізації Стратегії, то він, серед іншого, підтвердив вірність її соціально-політичних підвалин та методологічно-практичних засад, що, своєю чергою, значною мірою спричинено самими механізмами та процедурою її розробки та затвердження. Так, як зазначає, наприклад, з цього приводу М. Ставніччук: «Проекти Стратегії та Плану пройшли широке громадське обговорення і є результатом спільної роботи адміністрації президента України та коаліції громадських організацій. ... центральним поняттям Стратегії є «демократія участі». Це поняття використовується в сучасній правовій та політичних науках як узагальнене визначення «сукупності практик залучення громадян до розробки, ухвалення та контролю за виконанням управлінських рішень на всіх рівнях» [275].

Не менш позитивною була оцінка Стратегії з боку представників громадянського суспільства. Наприклад, виконавчий директор Міжнародного фонду «Відродження» Є. Бистрицький вважає, що після затвердження указом

президента Стратегії громадські організації (та громадяни) «отримали непоганий правовий інструмент, проєвропейську риторику якого варто розуміти й використовувати. Стрижень цього документа – визнання необхідності діалогу з організованою громадськістю, і це є певною перемогою суспільства над усе ще закритою, забюрократизованою командно-адміністративною системою. ... Попри всю декларативність, Стратегія відкриває правове поле для незалежної, неухильно вимогливої громадської дії заради демократичних змін у нашому суспільстві. Ми маємо максимально використати це вікно можливостей, яке наразі лише прочинене зусиллями громадянського суспільства» [28].

Співголосна з приведеними вище і оцінка Стратегії експертами Українського незалежного центру політичних досліджень – авторами методичних рекомендацій «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства» [76].

Як вже зазначалося, чи не найбільшого прогресу у провадженні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та реалізації плану заходів відповідної Стратегії було досягнуто стосовно удосконалення нормативно-правової бази функціонування інститутів громадянського суспільства та наближення її до європейських стандартів.

Що стосується останніх, то вони були свого часу досить чітко зафіксовані у таких міжнародних актах як, зокрема, «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі», ухваленого учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи у липні 2002 р. [312] та Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № CM / Rec (2007) 14 [242]. Останній – Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № CM / Rec (2007) 14 – і понині залишається найбільш повним зводом вимог щодо сучасних європейських стандартів законодавчого

регулювання неурядових організацій, як одного з найчисленніших та найвпливовіших інститутів громадянського суспільства. У ньому визначено, що термін «неурядові організації» включає в себе добровільні самоврядні об'єднання або організації, створені для реалізації некомерційних завдань їхніх засновників або членів та наголошується, що до них не належать політичні партії [242].

Правовий статус неурядових організацій, згідно даних Рекомендацій, має визначатися, передусім, наступними основними принципами : включають об'єднання або організації, створені як окремими особами (фізичними або юридичними), так і групами таких осіб. Вони можуть мати або не мати членів; можуть бути як неформальними об'єднаннями або організаціями, так і об'єднаннями або організаціями, які мають правосуб'єктність; можуть бути національними й міжнародними і за складом, і за сферою діяльності; повинні мати право на свободу висловлення поглядів та будь-які інші права і свободи, що мають гарантії у міжнародних або регіональних договорах та можуть належати таким організаціям; не підлягають управлінню з боку органів державної влади.

У Рекомендації задекларовано вільний вибір громадськими об'єднаннями цілей своєї діяльності та засобів їх досягнення, за умови дотримання лише одного обмеження – вони повинні відповідати вимогам демократичного суспільства.

Що ж до правосуб'єктності НУО, то Рекомендація висувається до неї лише дві основних вимоги : 1) вона повинна бути чітко відмежована від правосуб'єктності її членів або засновників; 2) НУО, утворена шляхом об'єднання двох або більше НУО, повинна бути наступником прав та зобов'язань таких організацій.

Вплив наслідків формування інформаційного суспільства досить помітний у Рекомендації, серед іншого, в тому, що неодмінною умовою будь-якої державної підтримки НУО є її повна прозорість, відкритість і

доступність будь-якої інформації. Рекомендацією встановлено, що вихідним принципом здійснення нагляду за діяльністю НУО, є те, що її діяльність повинна вважатися законною за відсутністю доказів протилежного. Відповідно до цього принципу, припинення діяльності НУО, або скасування дозволу на її діяльність (у випадку, якщо це іноземна НУО), повинні відбуватися лише на підставі рішення суду за переконливих доказів наявності відповідних підстав. До того ж має надаватися можливість негайного апеляційного оскарження такого рішення суду.

Цілком у дусі загальноновизнаних міжнародних актів щодо необхідності сприяння формуванню інформаційного суспільства витримані і положення Рекомендації про доступ до публічної інформації та дотримання права НУО на участь у прийнятті рішень органами державної влади: «Урядові та квазіурядові органи всіх рівнів повинні забезпечувати ефективну участь НУО без дискримінації в обговоренні та консультаціях щодо завдань і рішень у сфері державної політики. Така участь повинна забезпечувати свободу висловлювання різноманітних думок, поглядів осіб щодо функціонування суспільства» [242].

Загальноновизнано, що попередній базовий український закон, яким врегульовувалася діяльність організацій громадянського суспільства – Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460-ХІІ [221] – хоча й зіграв свого часу певну стимулюючу роль у розвитку їх мережі в Україні, все ж таки не відповідав цілій низці європейських стандартів у даній сфері правового регулювання.

На необхідність реформування українського законодавства щодо громадянського суспільства було вказано й Європейським Судом з Прав Людини. Ним, зокрема, було ухвалено 3 квітня 2008 р. рішення у справі № 40269/02 «Корецький та інші проти України» (заява на її розгляд була подана ще у вересні 2002 р.). Рішення, ухвалене Європейським Судом з Прав Людини, у цій справі кваліфікувало відмову державних органів України

zareєструвати створену заявниками громадську організацію «Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків (м. Київ)», як вчинене державою порушення Ст. 11 Європейської конвенції з прав людини. Крім того, рішення Суду зобов'язало Українську державу вжити заходів щодо недопущення подібних порушень у майбутньому, а для цього вона має змінити законодавство та практику у відповідній галузі. Показово, що таке рішення Суду стосувалося не лише України. Воно створило прецедент для розгляду аналогічних позовів у європейському судочинстві та стало частиною національного законодавства всіх країн, які підписали Європейську конвенцію з прав людини [98].

Слід зазначити і те, що завдання удосконалення нормативно-правової бази громадянського суспільства у напрямі його наближення до європейських стандартів, обумовлювалося ще й зовнішньополітичними зобов'язаннями України, передусім, взятих нею на себе у руслі реалізації євроінтеграційного курсу. Так, Угода про партнерство і співробітництво, укладена Україною з ЄС у 1994 р., включала зобов'язання України адаптувати своє законодавство до законодавства ЄС у шістнадцяти пріоритетних секторах. З цією метою, зокрема, Верховною Радою України у 2004 р. був схвалений Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», на виконання якого Кабінет Міністрів України ухвалює щорічні плани заходів. Ще більш конкретно деякі питання адаптації українського законодавства до норм ЄС були передбачені у «Плані дій Україна – ЄС на 2005-2007 рр.» [190]. Серед інших, у ньому Україна взяла на себе зобов'язання прийняти до кінця 2005 р. новий закон «Про громадські організації». Це ж зобов'язання, але вже як безпосереднє завдання поточної діяльності, було поставлено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 р. N 117-р «Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС» [211]. Проте, незважаючи на всі перераховані тут та цілу низку інших державно-правових актів, прийнятих у наступні роки,

дане завдання було практично здійснене лише у 2012-2013 рр., завдяки реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Що ж стосується прийнятого у рамках реалізації вказаної стратегії нового базового Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI [205], то саме у ньому були нарешті імplementовані європейські стандарти щодо основних правових засад діяльності неурядових організацій.

На думку незалежних громадських експертів: «Новий Закон дещо змінив принципи взаємовідносин держави і громадських об'єднань, надав останнім більше можливостей для діяльності, запровадив нові стандарти утворення громадських об'єднань і скасував недемократичні обмеження» [146, с. 7]. Навіть громадські експерти, налаштовані до влади більш критично, висловлювалися про нього, хоча й з обережним, але все-таки оптимізмом: «Завдяки багаторічному впливу НУО, в 2012 році було ухвалено нове законодавство, яке має суттєво спростити можливості діяльності й реєстрації громадських організацій, проте остаточні висновки можна буде зробити тільки після початку безпосередньої роботи цього закону» [292, с. 236-237].

Покращення нормативно-правового забезпечення діяльності організацій громадянського суспільства в Україні було відзначено також експертами впливових міжнародних організацій. Так, зокрема, саме прогрес у цьому напрямі став одним із вирішальних чинників того, що, за даними доповіді «CIVICUS», за 2013 р. Україна посіла 46 місце в індексі сприятливого середовища для громадянського суспільства. У даній доповіді Індекс сприятливого середовища для ОГС був виміряний в 109 країнах, зокрема, на основі соціально-культурних і соціально-економічних умов для громадянського суспільства. Перші, тобто найкращі, п'ять позицій у цьому рейтингу посіли Нова Зеландія, Канада, Австралія, Данія та Норвегія, а

останні, найгірші зайняли, відповідно, Гамбія, Бурунді, Іран, Узбекистан та Демократична Республіка Конго [307].

Така, безумовно, висока оцінка нового базового Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI (далі – Закон) пояснюється тим, що у ньому було знято низку необґрунтованих обмежень, властивих попередньому закону та значно розширено права і можливості громадських об'єднань відповідно до сучасних європейських стандартів. Найважливішими серед новацій Закону є наступні: знято обмеження щодо захисту громадськими організаціями інтересів виключно своїх членів. Це дозволяє їм ефективніше здійснювати екологічну, просвітню діяльність, надання правової допомоги та інші суспільно-корисні види діяльності; зняті територіальні обмеження, що були наслідком дискримінаційного поділу організацій на міжнародні, всеукраїнські й місцеві. Законом передбачено надання громадським організаціям права діяти на всій території України; здійснено спрощення державної реєстрації громадських об'єднань. Реєстрація громадських об'єднань тепер здійснюється безкоштовно, а плата стягується лише за внесення змін до статуту, видачу дублікату оригіналу свідоцтва про реєстрацію або статуту громадського об'єднання. Встановлюється, що громадські організації та громадські спілки можуть здійснювати діяльність як юридичні особи приватного права, так і без статусу юридичної особи. Відповідно до Закону, громадські об'єднання зі статусом юридичної особи можуть здійснювати підприємницьку діяльність не тільки через створені ними підприємства і товариства, а й безпосередньо, якщо така діяльність відповідає меті громадського об'єднання та сприяє її досягненню.

4.2. Посилення інформаційної складової у постреволюційному розвитку громадянського суспільства.

Еволюційний шлях розвитку інститутів демократії в Україні, включаючи розширення громадянської участі через подальшу реалізацію

Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства було перервано гострою суспільно-політичною кризою, що охопила Україну у листопаді 2013 – лютому 2014 рр. Її початок формально був спричинений несподіваною для суспільства відмовою тодішнього президента підписати насаміті у Вільнюсі Угоду про асоціацію України з ЄС.

Але насправді причини та наслідки цієї кризи були набагато глибшими. У аналітичній доповіді «Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання» з цього приводу зазначалося: «Ситуацію в Україні можна схарактеризувати як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини і громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави. Суспільство здійснило спробу радикального оновлення – через системний злам, в надії стати іншим – справедливим, сучасним, цілісним, конкурентоспроможним. Трагічність зрушень, зумовлена глибиною прірви між владою й суспільством, напевне, стала несподіваною для всіх сторін конфлікту. Вона, своєю чергою, спричинила глибоку ціннісну, інформаційну, політичну дезорієнтацію значної частини населення країни, поставила країну на межу втрати цілісності, зробила її вразливою щодо зовнішньої інтервенції» [260, с. 3].

Одним із основних історичних уроків зі вказаних подій є, за висновком Н. Кузнецової, наступний: «Відсутність дієвих механізмів суспільного контролю за діяльністю держави унеможливили протидію громадянського суспільства злочинним проявам порушення основних прав і свобод громадян державою в цілому та її посадовцями, що врешті-решт, призвело до акцій масового громадянського протесту і численних жертв» [142, с. 65].

Варто відзначити, що основні вимоги протестувальників під час подій Євромайдану відповідали базовим цінностям громадянського суспільства, адже вони були спрямовані на підтримку євроінтеграції України (підписання Угоди про асоціацію з ЄС), захист основних прав і свобод людини і громадянина (передусім, права на мирні зібрання і свободи слова), засудження свавілля правоохоронних органів та необ'єктивності судової системи, корупції в органах державної влади всіх рівнів.

«На тлі ескалації конфлікту, – відзначають аналітики, – були порушені задекларовані Стратегією принципи партнерства та взаємної довіри між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, що призупинило реалізацію низки передбачених нею нормотворчих заходів та унеможливило їх здійснення. До того ж, на знак протесту проти застосування сили з боку правоохоронців до учасників мирних заходів та призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, представники низки ОГС (УНЦПД, Творчого Центру «Каунтерпарт», Міжнародного фонду «Відродження» та інших) призупинили свою участь в діяльності Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства. Функціонування останньої було, по суті, паралізовано. Між тим, саме Координаційна рада у такій критичній ситуації могла б зіграти роль переговорного майданчика для налагодження діалогу між сторонами протистояння та пошуку загальноприйнятних шляхів виходу із суспільно-політичної кризи» [229, с. 61].

Упродовж більш ніж року після закінчення Революції Гідності робота Координаційної ради так і не була поновлена. На цьому тлі цілком логічним кроком стала її остаточна ліквідація, затверджена указом Президента України від 28 квітня 2015 року № 246/2015 «Про ліквідацію деяких консультативно-дорадчих органів, утворених Президентом України». Цим же указом скасовано дію деяких попередніх нормативно-правових актів, що регламентували діяльність Координаційної ради, та внесені відповідні зміни

до тексту самої Стратегії, зокрема, видалені з неї всі положення, які поклалися на Координаційної ради. Разом з тим, даним указом внесена й така зміна: «Результати аналізу ефективності реалізації Стратегії можуть бути підставою для актуалізації її положень» [220].

Це може стати підставою для розробки та ухвалення нової редакції Стратегії, з урахуванням нових сучасних можливостей та викликів. Тим більше, що така ідея вже висловлювалася у фаховому середовищі як державними, так і громадськими експертами. Ними ж висувається ініціатива і щодо створення нового консультативно-дорадчого органу при Президентові України, який опікувався би питаннями розвитку громадянського суспільства (замість ліквідованої Координаційної ради).

Одним з основних безумовних здобутків Революції Гідності та виконанням її вимог стало підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Цей крок виводить на новий, значно більш високий рівень співробітництво сторін Угоди (враховуючи її системний характер) як у сфері розвитку інформаційного суспільства, так і стосовно активізації громадської участі взагалі, та через інститути громадянського суспільства зокрема. При цьому важливими напрямками реалізації завдань Угоди та імплементації її положень є співробітництво безпосередньо між організаціями громадянського суспільства України та ЄС, участь незалежних громадських експертів та їх об'єднань у діяльності всіх двосторонніх органів, що утворюються для інституціонального забезпечення дієвості Угоди, подальше наближення вітчизняного законодавства до відповідних європейських стандартів.

Так, вже в преамбулі Угоди серед інших чинників, що спричинили до її підписання та мотивують доцільність такого кроку, зазначається: «...враховуючи міцну громадську підтримку в Україні європейського вибору країни...» та «бажаючи просувати процес реформ та адаптації законодавства

в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації...» [305, с. 6].

Принципове значення має Стаття 2 Розділу I «Загальні принципи», яка, зокрема, декларує: «Повага до демократичних принципів, прав людини та основоположних свобод, як визначено, зокрема в Гельсінському заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року та Паризькій хартії для нової Європи 1990 року, а також в інших відповідних документах щодо захисту прав людини, серед них Загальна декларація прав людини ООН 1948 року і Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також повага до принципу верховенства права, повинні формувати основу внутрішньої та зовнішньої політики Сторін і є основними елементами цієї Угоди» [305, с. 11].

У Розділі II Угоди «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» ключове місце займає Стаття 4 «Цілі політичного діалогу». У ній, серед цілей політичного діалогу, названа й така, як «...зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ...» [305, с. 13], що безпосередньо пов'язано з проблематикою громадянського суспільства.

У Статті 6 «Діалог і співробітництво з питань внутрішніх реформ» підкреслюється: «Сторони співпрацюють з метою забезпечення того, щоб їхня внутрішня політика ґрунтувалася на спільних для Сторін принципах, зокрема таких, як стабільність і дієвість демократичних інституцій, верховенство права, та повага до прав людини і основоположних свобод...» [305, с. 14]. Про це ж йдеться також у статті 14 Угоди, стосовно співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки.

Безпосередньо співробітництву з питань громадянського суспільства у тексті Угоди спеціально присвячена глава 26 Розділу V. Так, розміщена у цій главі Стаття 443 визначає цілі такого співробітництва. До них віднесені : посилення контактів та взаємного обміну досвідом між всіма секторами громадянського суспільства в державах-членах ЄС та в Україні; залучення організацій громадянського суспільства до реалізації даної Угоди, зокрема моніторинг її виконання, а також щодо розвитку двосторонніх відносин Україна – ЄС, тощо[305, с. 215].

Наступна Стаття 444 декларує : «Сторони сприяють діалогу та співробітництву між учасниками громадянського суспільства з обох сторін, як невід’ємної частини відносин між Україною та ЄС...», та визначає, яким шляхом досягаються вищезазначені цілі, це посилення контактів та взаємного обміну досвідом між організаціями громадянського суспільства в державах-членах ЄС та в Україні, зокрема проведення професійних семінарів, підвищення кваліфікації тощо; сприяння процесу інституційної розбудови та консолідації організацій громадянського суспільства, зокрема, серед іншого, лобістську діяльність, неформальне спілкування, візити та семінари тощо; забезпечення інформованості українських представників щодо організації в рамках ЄС консультацій та діалогу між соціальними і громадськими партнерами з метою інтеграції громадянського суспільства до політичного процесу в Україні» [305, с. 215].

Крім того, представники громадянського суспільства, згідно Статті 446 глава 27 «Транскордонне та регіональне співробітництво» Угоди, мають залучатися до «створення каналів зв’язку та активізації обміну інформацією» у процесі розвитку транскордонного та регіонального співробітництва сторін.

Питання інституційного забезпечення співробітництва між Україною та ЄС у сфері розвитку громадянського суспільства висвітлюються у заключному Розділі VII Угоди «Інституційні, загальні та прикінцеві положення». Його Статтею 469 передбачено, що сторони також сприяють

проведенню регулярних засідань представників їхнього громадянського суспільства з метою інформування їх про виконання цієї Угоди та врахування їхнього внеску для її виконання. З цією метою створюється Платформа громадянського суспільства, яка складається з представників громадянського суспільства України, з одного боку, і членів Європейського економічного і соціального комітету (ЄЕСК), з іншого боку, і є форумом для них, з метою проведення зустрічей та обміну думками. Платформа громадянського суспільства самостійно визначає регулярність своїх засідань та встановлює власний регламент. Головування у Платформі громадянського суспільства здійснюється по черзі відповідно представниками громадянського суспільства від української сторони і представником Європейського економічного і соціального комітету, згідно з положеннями, викладеними в її регламенті [305, с. 225].

Відповідно до положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, з 1 листопада 2014 р. розпочалося її тимчасове застосування – окремі розділи цього документа були введені в дію до завершення процесу ратифікації самої Угоди всіма державами-членами ЄС. Вельми показово, що до таких положень (тимчасове застосування яких вже розпочалося) віднесена й Глава 26 «Співробітництво з питань громадянського суспільства» [291]. Це свідчить про те, яке велике значення надається співробітництву у даній сфері. Крім того, сама можливість такої послідовності демонструє певну ступінь готовності інститутів громадянського суспільства України до такої співпраці.

Важливим завданням для громадянського суспільства після перемоги Революції Гідності має стати врахування історичного досвіду, зокрема, помилок допущених після Помаранчевої революції, з тим, щоб уникнути їх повторення. Цей досвід засвідчив, що не призводить до визнання широкими колами українського суспільства важливості суспільної ролі громадських об'єднань, особливо як виразника їх суспільно-політичних інтересів, відсутність у самих об'єднань чіткого усвідомлення своєї місії як контролера

влади, та особливостей реалізації вказаної місії на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Тому, цілком можна погодитися з узагальненням з цього приводу польського дослідника П. Казьмеркевича, який зазначає, що «...український третій сектор змагався зі своєю кризою ідентичності. Якщо в період, що передував Помаранчевій революції, місія організацій була в міру ясною, зосереджуючись на захисті громадянських свобод і демократичних стандартів, то прихід до влади колишньої опозиції призвів до того, що для багатьох із них було вже незрозуміло, на чому вони повинні зосередитися. Це було наслідком частково загальної суспільної демобілізації, а частково – зміни стратегії багатьох міжнародних агентств допомоги, які вирішили, що Україна переступила поріг консолідації політичної системи. На жаль, брак відповідної реакції з боку неурядових організацій занадто часто сприймався громадською думкою як симптом віддалення третього сектора від проблем, які суспільство вважало важливими» [115, с. 217].

Дієвим засобом, враховуючи історичний досвід, уникнути повторення помилок минулого має стати подальше зміцнення нормативно-правових засад громадянського суспільства, зокрема, на конституційному рівні. Як зазначила з цього приводу А. Колодій: «... парадоксом є те, що, проголосивши себе соціальною та правовою державою, Україна жодного разу у тексті Основного Закону не згадала за громадянське суспільство загалом» [125, с. 14].

Водночас, не можна не погодитися з В. Скрипнюк, яка зазначає, що «Конституція України та чинне конституційне законодавство містять найважливіші характеристики і принципи, які дозволяють описати систему державної влади в Україні не лише у суто формальному аспекті, а й висвітлити її сутнісні риси і властивості, що визначають сутність і специфіку організації взаємодії у системі «державна (система державної влади) – громадянське суспільство» [261, с. 88].

Разом з тим, саме завдяки розпочатій конституційній реформі, «відкривається можливість доктринального удосконалення тієї

конституційної конструкції публічної влади, форми держави, механізмів її взаємозв'язку з громадянським суспільством, що має бути закладена на рівні Конституції України...» [157, с. 32].

Деякими громадськими експертами навіть пропонувалося при реформуванні Основного Закону включити до нього окремий розділ, присвяченого громадянському суспільству. Однак, більшість фахівців з конституційного права, спираючись на відповідний зарубіжний досвід, вважають такий крок недоцільним, так як це може призвести до дублювання конституційних норм, що вже містяться в інших розділах, та до порушення логіки побудови його структури.

Позитивне значення для зміцнення конституційних засад громадянського суспільства в Україні, на думку більшості з них, може мати включення до розділу I «Загальні засади» Основного Закону окремої статті, з включенням до неї положення про державне сприяння розвитку громадянського суспільства та основні принципи формування відносин між державою та громадянським суспільством.

Крім того, у зв'язку з оновленням законодавства та необхідністю виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань, існує потреба у внесенні конкретних змін до деяких статей і положень Конституції України стосовно надання права на об'єднання не лише громадянам України, але й громадянам інших країн та особам без громадянства (ст. 36); надання права громадським об'єднанням захищати інтереси не лише своїх членів (ст. 36); надання права на мирні зібрання не лише громадянам України, але й усім особам, що перебувають в Україні на законних підставах (ст. 39) та деяких інших. Існує також потреба узгодження юридичної термінології у тексті Основного закону зі змінами законодавства, що відбулися останнім часом.

Малодослідженою залишається проблема правового регулювання такого відносно нового суб'єкту громадянського суспільства як мережеві спільноти. Адже, серед них, як показали переконливо події останнього часу, є

такі, що реалізують низку соціально корисних ініціатив, але є й такі, що несуть загрозу національній безпеці. Поширеність та вага у процесах соціальної комунікації мережевих спільнот в Україні, як і в усьому світі, постійно зростає.

Їх ієрархічний дизайн змістово визначає Н. Алексаньян: «Соціальні мережі, замкнені на основі мережевої комунікації, будуються за принципом єдності, однорідності й спільності уподобань, а окремі «елементи» цієї системи – члени віртуальних груп – формують політику (чи сприймають ілюзорні уявлення про формування політики) мережевих спільнот. При цьому соціальні мережі розглядаються як «принципово незакінчена, неієрархічна, динамічна у розвитку система» [3, с. 27].

В українській соціологічній думці небезпідставно ознаками створення віртуальних соціальних форм вважаються спонтанність та невимушеність, спричинені резонансною подією або інформацією, а також схильністю людей до об'єднання в малі соціальні групи з персоналізованими відносинами [186, с.56].

Українська дослідниця Л. М. Городенко відзначає комунікативні парадигми розвитку мережевих спільнот: «Спілкування в соціальних мережах сприяє швидкому зближенню людей, вони формують цільові інтернет-аудиторії, якими можна управляти в глобальних масштабах. Соціальні спільноти є однією з тих структурних одиниць, в яких правильно побудовані комунікації розв'язують багато проблем впливу на маси через інтернет. Важливою ознакою інтернету в еволюції процесів мережевих та соціальних комунікацій є трансформація ролі аудиторії – від пасивної споживачької з мінімальним рівнем моделювання отриманої інформації через вибір конкретних видів ЗМІ до активної, що вибірково в отриманні як самої інформації, так і каналів її поширення. Інтернет забезпечує зворотний зв'язок, діалог між комунікаторами, креативність [62, с. 70].

Мережеві структури, що включають у себе як інституалізовані об'єднання, так і неформальні спільноти, поєднані соціальними мережами, справляють все більший вплив не лише на вирішення місцевих, регіональних, чи загальнонаціональних проблем, але й на перебіг міжнародного співробітництва, зокрема, надають «друге дихання» традиційним формам громадської дипломатії, сприяють налагодженню довіри та взаєморозуміння між народами.

Потенціал «третього сектору», посилений сучасними інформаційно-комунікативними технологіями на вказаному напрямі, по суті, далеко не вичерпаний і лише почав розкриватися повною мірою. Тому, цілком слушною думка українського політолога А. Г. Костирєва, який приходить до висновку, що «у вік інформації розумна політика повинна поєднувати у собі жорстку і м'яку сили. Найважливішим інструментом такої розумної політики стає громадська дипломатія, що є відображенням зростаючого впливу недержавних структур на світовий політичний процес. Ось чому розвиток неурядових міжнародних організацій, структур євро регіонів, проведення освітніх, наукових, культурних, спортивних, туристичних заходів у рамках прикордонного співробітництва, відродження зв'язків між містами-побратимами з цієї точки зору є виключно важливою задачею. А використання можливостей сучасних інформаційних технологій, у тому числі соціальних мереж, може дати новий імпульс цьому руху, перетворити міждержавне співробітництво у дійсно міжнародне» [134, с. 148-149].

Важлива роль у процесах інформатизації українського соціуму належить тим організаціям громадянського суспільства, які безпосередньо за своїми інтересами, статутними завданнями та цілями діяльності займаються вирішенням проблем формування інформаційного суспільства, розробкою та впровадженням сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Вони складають окремий, і хоча ще відносно не дуже чисельний, але все більш впливовий сегмент «третього сектору» в Україні.

Адже, за оцінкою фахівців, «інтеграція України у світовий інформаційний простір та висока якість вітчизняних трудових ресурсів дозволяють посилювати позиції вітчизняних фахівців у галузі інформаційних технологій (ІТ) на світовому ринку офшорного аутсорсингу та фрилансу. В умовах обмеженого попиту на послуги з розробки ІТ продуктів на внутрішньому ринку розвиток ІТ-аутсорсингу в Україні дозволяє забезпечити зайнятість фахівців з ІТ при достатньо високому рівні оплати їх праці. Розвиток ІТ-аутсорсингу в Україні сприяє досягненню низки макроекономічних ефектів, які вже зараз позитивно впливають на її соціально-економічний розвиток. Дія цих ефектів у перспективі може призвести до структурних перетворень, які формуватимуть якісно нові тенденції розвитку вітчизняної економіки. Крім позитивного впливу на структуру ринку праці та динаміку платіжного балансу, опосередковані ефекти розвитку ІТ-аутсорсингу полягають у збільшенні внутрішнього попиту на споживчому ринку, подоланні тенденцій розшарування населення та формуванні середнього класу, створенні сприятливих умов для розширення платоспроможного попиту на послуги охорони здоров'я, зміцненні фінансової безпеки держави. Тому зважена державна політика сприяння розвитку ІТ-аутсорсингу спроможна перетворити цю діяльність на потужну точку зростання національної економіки» [293].

Як зазначається у цитованій вище аналітичній записці, хоча оплата праці вітчизняних фахівців, які виконують роботи за аутсорсинговими схемами, нижча за аналогічну в країні замовника, її середній рівень перевищує оплату аналогічної праці на внутрішньому ринку, а також її середній рівень по економіці в цілому. За оцінками її авторів, оплата праці вітчизняного працівника галузі ІТ-аутсорсингу втричі перевищує середню заробітну плату штатних працівників у галузі інформації та телекомунікації та більш ніж в чотири рази – середню зарплату по економіці в цілому. Тому залучення фахівців до проектів ІТ-аутсорсингу сприяє зростанню

продуктивності праці, покращенню якості послуг, формуванню нової бізнес-культури в Україні.

Помітна позитивна динаміка експорту аутсорсингових послуг значно поліпшила позиціонування України як потенційного лідера сфери ІТ, за даними різних міжнародних рейтингів. Так наприклад, за даними звіту «Exploring Ukraine. IT Outsourcing Industry», у 2011 р. обсяг послуг ІТ-аутсорсингу та розробки програмного забезпечення, що надаються в Україні, досяг 1,1 млрд. дол. США, а в 2012 р. – вже 1,6 млрд. дол. США, а число ІТ фахівців, що працюють у цій галузі, склало 25000 осіб, що на 20 % більше, ніж у попередньому році. А дослідження, проведені в 2010 році Асоціацією аутсорсингу Центральної та Східної Європи (СЕЕОА), та підсумки «Business outsourcing summit – 2010», визначили, що український ринок аутсорсингу інформаційних технологій (разом з румунським та угорським) очолює трійку лідерів з аутсорсингу в регіоні Центральної та Східної Європи [293].

Відтак, підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом стимулювало не лише активізацію державної інформаційної політики та розробку відповідної нормативно-правової бази (про що вже йшлося у попередньому розділі дисертації), але й значно посилило активність неурядових організацій на даному напрямі та, зокрема, призвело до ініціювання створення нових організацій громадянського суспільства. Так, наприклад, Центр дослідження корпоративних відносин, Національна спілка журналістів України та Польський прес-центр виступили з ініціативою створення Європейсько-українського дослідницько-інформаційного центру (ЄУДІЦ). Він має забезпечувати присутність України в європейському медіапросторі та стане інструментом для реалізацій інформаційних кампаній України в ЄС, і навпаки.

Мету своєї ініціативи його засновники пояснюють тим, що нині існує свого роду «інформаційна прогалина між Україною та Європою». За їхніми свідченнями, повідомлень про Україну безпосередньо із неї у світових ЗМІ

небагато, так як у Києві зараз працюють не більше десяти представників світових медіа, а багато міжнародних інформагенцій висвітлюють ситуацію в Україні через своїх кореспондентів у Москві, що, звичайно, не може не відбиватися на об'єктивності та точності такого інформування. Тому Європейсько-український дослідницько-інформаційний центр, за задумом організаторів, повинен допомогти вирішити проблему нестачі основної та найбільш важливої інформації про ЄС в Україні, та навпаки. Крім того, Центр поширюватиме новини, коментарі, аналітику про Україну в медіапросторі ЄС, працюватиме над підвищенням обізнаності українського народу про європейські цінності, впроваджуватиме інформаційні кампанії на польському та європейському інформаційних просторах, сприятиме співпраці між ЄС та Україною у політичній, соціальній, культурній площині та ін. Планується також, що на виконання своїх завдань Центр регулярно готуватиме аналітичні огляди подій в Україні (для європейського читача), організовуватиме прес-заходи, конференції, круглі столи, інтернет-мости, проводитиме дослідження, організовуватиме культурні та мистецькі заходи, прес-тури польських та європейських журналістів до України, проводитиме конкурси для журналістів та інше.

Висновки до четвертого розділу.

Аналіз сутності та наслідків впливу сучасних інформаційно-комунікативних технологій на характер та основні тенденції розвитку громадянського суспільства обумовлений як теоретичною, так і практичною необхідністю. Такий аналіз потребує ретельного вирішення складного теоретико-методологічного та практичного питання щодо співвідношення понять інформаційне та «громадянське суспільство». Незважаючи на те, що в науково-теоретичному та практичному політико-правовому дискурсі утвердилися тези про неоднопорядковість та взаємопов'язаність вказаних понять, процеси формування інформаційного та розвитку громадянського

суспільства діалектично взаємопов'язані між собою і взаємообумовлюють тенденції свого розвитку.

Впливовою детермінантою удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування громадянського суспільства в Україні стала інституалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, затвердження відповідної стратегії та планів з її реалізації. На основі креативного осмислення світового, у першу чергу європейського досвіду щодо удосконалення співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства відбувається концептуалізація зазначеного процесу та поширення його нормативно-правової бази.

Підвищення рівня та швидкості взаємодії суб'єктів громадянського суспільства між собою та з іншими суб'єктами такої взаємодії сприяють формуванню глобального інформаційного суспільства, яке відбувається у тісному причинно-наслідковому зв'язку з розвитком глобального громадянського суспільства. Співробітництво міжнародних неурядових організацій із українськими громадськими об'єднаннями є одним із вирішальних чинників стимулювання подальшої структуризації вітчизняного громадянського суспільства та його ролі у зростанні ефективності громадської участі.

Основні принципи сучасної європейської концепції належного урядування, що були викладені у Білій книзі з європейського врядування, її рекомендацій та пропозицій щодо зміцнення демократії в Європі шляхом удосконалення форм та засобів громадської участі у політичному процесі, залучення громадськості до вироблення та прийняття політичних рішень, залишаються надзвичайно актуальними для України і повинні стати керівництвом для подальших дій як на державному, так і регіональному рівнях.

Розділ 5

Трансформація форм та механізмів громадянської участі в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні

5.1. Загальні закономірності активізації громадянської участі та специфіка їх реалізації в Україні.

Вплив формування інформаційного суспільства на трансформацію форм та механізмів громадянської участі не був повною несподіванкою у науково-експертному середовищі. Неминучість такої трансформації, передусім, була передбачена у численних працях різних авторів з футурології та прогностики. Так, ще в кінці 80-х років ХХ ст. було проведене експертне опитування 17 найвідоміших на той час футурологів про майбутнє людства. До них були включені такі знані у цій галузі фахівці, як Рой Амара, колишній президент Інституту майбутнього; Роберт Айріс, професор політології Гарвардського університету; Кеннет Боулдінг, професор соціології Університету Колорадо; Артур Кларк, письменник, ректор Університету Моратуве, Шрі Ланка; Пітер Дракер, професор соціології Університету Джорджтауна; Баррі Хью, професор міжнародних відносин Університету Денвера; Олександр Кінг, тогочасний президент Римського клубу; Річард Лемм, колишній губернатор штату Колорадо; Майкл Мерієн, редактор бюлетеня «Future Servey», Денніс Медоуз, професор кібернетики Дармудського коледжу; Джеймс Огілві, професор філософії Ізленського інституту; Джерард ОНейл, президент Інституту космічних досліджень; Джон Пірс, професор Каліфорнійського технологічного інституту; Пітер Шварц, бізнес-консультант; Роберт Теобальд, глава фірми «Knowledge Systems, Inc.». Учасники опитування, як з'ясувалося у ході його проведення, загалом цікавляться майбутніми економічними та соціальними проблемами

розвинених країн, передусім США, а також широким колом проблем держав, котрі розвиваються найінтенсивніше [356].

При цьому вони, як і теоретики інформаційного суспільства загалом та представники постіндустріалізму, зокрема, виходять з провідної ролі науки і техніки (про це докладно йшлося у першому розділі дисертації). Більшість опитаних футурологів вважає, що саме техніка стане одним із наймогутніших, якщо не основним, двигуном прийдешніх змін, а у деяких галузях новітні технології зможуть спричинити докорінні перетворення. Стосовно домінант трансформації соціально-політичного життя, які безпосередньо актуалізують необхідність громадянської участі як такої та шляхи її подальшого розвитку, то опитані футурологи вважають, що в майбутньому відбудеться ускладнення всіх соціальних інститутів. На їх думку, так як до суспільного життя, за рахунок приросту населення, залучатиметься велика кількість людей, то, відповідно, буде розроблено новітні технології та з'явиться новий тип бюрократії.

Українські дослідники С. Біляцький та Н. Ярова, які проаналізували результати не лише приведеного вище опитування, але й інших аналогічних досліджень та «...поставили перед собою завдання ознайомити читача з найпоширенішими поглядами провідних футурологів світу», стосовно еволюції урядів й інших управлінських установ, формулюють їх найбільш узагальнені висновки наступним чином : «Сучасні органи управління, такі як уряди, навряд чи зможуть ефективно працювати в майбутньому «ускладненому» суспільстві. Їхня організація застаріла й не відповідає часу, вони характеризуються засиллям бюрократії, інертністю мислення, їхній склад часто змінюється, а чиновники мають обмежений кругозір, їм не притаманне стратегічне мислення. Управління глобальними системами, які постійно ускладнюються, здійснюватимуть гнучкіші структури. Значно зросте роль корпорацій. Зокрема, у приватному секторі вони переберуть на себе певні функції уряду та розширять сферу своєї компетенції [38, с. 65].

Звичайно, теоретичні моделі, розроблені першими ідеологами інформаційного суспільства у питаннях, що стосувалися метаморфоз, яких зазнають внаслідок його впливу державне управління та громадянська участь, орієнтувалися на певні суспільні ідеали, що несли у собі суттєві елементи утопізму. Проте, по мірі набуття інформаційним суспільством реальних обрисів, змін стали зазнавати й самі суспільні ідеали. Як досить точно зазначає з цього приводу українська дослідниця О. М. Руденко, «Виявлено характерні риси світоглядно-утопічних трансформацій «постіндустріального» («інформаційного») суспільства: по-перше, раціоналізація утопії – світоглядно-утопічний елемент стає необхідною компонентою соціальної технології реалізації влади, державного управління і навіть практичної політики; по-друге, втілюючись у практиці державного управління, утопія несподівано позбавляється властивих їй рис амбіційності; по-третє, не менш парадоксальним наслідком цього є розмивання меж не тільки між утопією і практикою, але й між утопією та антиутопією» компетенції [225, с. 19].

Оптимізація умов для гармонійного, з мінімізацією ризиків, перебігу аналогічних процесів в Україні передбачає, передусім, абсорбцію та використання досвіду у цій царині вже здобутого найбільш провідними державами світу. Цілком справедливо розмірковує у цій площині О. В. Соснін : «Нас дедалі більше почали турбувати і цікавити досвід провідних країн світу, європейських зокрема, щодо облаштування економіки, побудови правової держави, проведення інформатизації з метою побудови демократичної і правової держави із відкритим електронним урядуванням, тобто повністю інформатизованих за своєю суттю суспільства і держави. Сьогодні ми вивчаємо їх досвід, проблеми і переваги їх суспільного розвитку при використанні інформаційних технологій в державному управлінні, у виборчих процесах, в процесах інформатизації податкової та інших державних служб, ми бачимо, що їх успіхи базуються на далекоглядному впровадженні універсальних електронних технологій в життя громадян, із

урахуванням значною мірою історичного досвіду в доведенні процесів поширення і контролю виконання владної інформації до високого гатунку» [271, с. 9].

Інакше кажучи, складно навіть було б уявити, що при таких кардинальних структурних змінах, які несе в собі для всіх основоположних параметрів суспільного буття формування інформаційного суспільства як глобальний, об'єктивно детермінований процес, незмінною могла залишатися така надчутлива сфера соціально-політичної взаємодії як громадянська участь. Однак, для того, щоб виокремити та проаналізувати реально здійснювані у цій сфері зміни та тенденції їх подальшого перебігу, необхідно спочатку більш детально зупинитися на проблемі концептуалізації самого поняття «громадянська участь» та, попри всю неоднозначність й різноманітність його тлумачень у сучасній науковій літературі, принаймні відносно чітко визначити семантичні межі його застосування у даному дослідженні.

Насамперед, слід зазначити, що поняття «громадянська участь» є сьогодні надзвичайно широко вживаним не лише у науковому дискурсі (зокрема, у соціальній філософії, політології, теорії державного управління, правознавстві, соціології, історії, культурології і т. д.), але й у практичному політико-правовому та управлінському дискурсі. Проте, незважаючи на величезну, без перебільшення, кількість зарубіжних та вітчизняних досліджень (яка постійно продовжує зростати), присвячених як громадянській участі в цілому, так і окремим її конкретним аспектам, позиції щодо визначення самого цього поняття не лише не зближуються, а, навіть, скоріше, навпаки – відбувається певна диверсифікація дефініцій.

До того ж, не менш складною гносеологічною проблемою категоріально-понятійного апарату цих досліджень залишається питання щодо співвідношення поняття «громадянська участь» з іншими близькими за значенням і не менш широкоживаними поняттями, такими як «політична

участь», «демократія участі» (вона ж «партисипаторна демократія»), «пряма демократія» та ін.

Крім того, нарешті, поняття «громадянська участь» тісно пов'язане з низкою понять, які утворюють з ним певний причинно-наслідковий зв'язок, також широко застосовуються у сучасній політології, але й, своєю чергою, також викликають дискусії серед дослідників щодо їх визначень та понятійних меж. До таких належить, зокрема, взагалі саме поняття «демократія» у всій його сучасній багатовимірності, а також такі поняття, як «громадянин», «громадянськість», «участь», «політична культура», «громадянська культура» та інші.

З іншого боку, було б невірним абсолютизувати такий методологічний плюралізм у визначеннях до стану гносеологічного релятивізму у дослідженні суті описуваних понять. Адже існує достатньо широке консенсусне поле у розумінні самого феномену вченими, які займаються даною проблематикою. А це, у свою чергу, дозволяє розглядати різні підходи у трактуванні громадянської участі у контексті їх компліментарності, тобто, такими, що сприяють сукупному нарощенню соціального знання у даній галузі. Зазначене стосується, принаймні, тих поглядів, які не є відкрито контраверсійними. Хоча і такі, при своєму співставленні, дають змогу більш різнобічно та рельєфно описати відповідні процеси, що відбуваються у соціальній реальності.

Щодо згаданого вище консенсусного поля у розумінні самого феномену, то воно будується на певному наборі визнаних постулатів. Так, практично всі дослідники виходять з того, що сутнісним аспектом демократії є пряма або опосередкована участь громадян у процесі прийняття рішень суб'єктами політичної влади. При цьому важливими ознаками демократії є правове закріплення (як формальний критерій) та реальна реалізація права громадян брати участь у політиці, їх включеність у процес прийняття рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях. У цій площині йдеться як про

кількісні показники участі (статистичний критерій), так і про бажання (здатність, потребу) самих громадян бути учасниками політичного процесу (як показник типу політичної культури). Вказані аспекти є досить репрезентативними для відображення ступеню соціального представництва, громадського контролю та волевиявлення.

Як зазначає, наприклад, з цього приводу М. В. Чабанна, «поняття громадянської участі варто застосовувати тоді, коли йдеться про політичну участь за наявності розвиненої громадянської культури. Саме такий тип політичної культури притаманний демократичному суспільству та свідчить про достатній рівень політичної освіченості та наявність бажання громадян брати участь у реалізації механізму прийняття політичних рішень, впливати на владу, створювати інститути для представництва та реалізації своїх інтересів» [319, с. 25].

Відомий український політолог С. Рябов при розгляді громадянської участі та чинників, від яких вона залежить, виходив з наступного: «Чи не найбільшою мірою демократизм суспільного устрою залежить від самих громадян, а не від влади, встановленої над ними, чи від партій, які роблять вигляд, що піклуються про них. З-поміж множини визначень демократії назвемо таке, відповідно до якого справедливі суспільні порядки, ефективне громадське урядування, доречні урядові та політичні інститути бувають наслідком, перш за все, політичної культури людей як способу їхнього ставлення до себе, до інших та до суспільного ладу, участі громадян у суспільному житті» [175, с. 240-241].

С. Рябов приходять до головного висновку, що, за великим рахунком, демократія – це і є, власне, громадянська участь. «Поряд із визнанням і дотриманням прав і свобод людини, розвитком громад, їхньої здатності захищати і відстоювати свої інтереси, поряд із зміцненням громадянського суспільства, становленням його як рівноправного контрапартнера держави, сучасна демократія передбачає ще й певний рівень громадянської культури

людей, їхню причетність до розв'язання спільних проблем, залученість до ухвалення суспільних рішень. Таке включення індивідів у життя громад, в уладнання конфліктів, відстоювання прав і свобод, реалізацію багатоманітних функцій громадянського суспільства є суттєвою передумовою демократичного функціонування державних і політичних інститутів, засадою ухвалення правових законів і розумних рішень, їх дотримання та виконання. Громадянська участь, як і громадянська культура загалом, надають стабільності демократичній політичній системі, забезпечують її ефективне функціонування. Вони також є визначальним чинником модернізації суспільства, зміцнення демократичних порядків у ньому, втілення ідеалів справедливості, рівності, свободи, ефективного врядування» [175, с. 241].

Тому, як правило, більшість дослідників у своїх працях використовують як поняття політичної участі, так і поняття громадянської участі, з акцентом на важливості останньої для розвинених демократій.

Проблеми політичної участі взагалі та у контексті розвитку демократії зокрема, розглянуто у працях таких відомих західних дослідників, як Б. Барбер, П. Бахрах, Б. Берельсон, Дж. Беррі, С. Верба, М. Гансен, С. Гантінгтон, Дж. Голдман, Р. Даль, Н. Дей, Б. Епштейн, Дж. Кім, М. Конвей, К. Крісті, П. Лазарсфельд, Г. Маккроскі, В. Макфі, Л. Мілбрат, Дж. Мойзер, Е. Мюллер, Н. Най, Дж. Нельсон, К. Пейтман, Г. Перрі, С. Розенстоун, Н. Теске, а також українських вчених Є. Головахи, Г. Зеленько, С. Макеєва, Н. Паніної, А. Романюка, Н. Ротар та інших.

Що ж до найбільш принципових розбіжностей у політичній науці при застосуванні різних підходів до тлумачення сутності політичної участі громадян, то однією з них є наступна. У той час, коли такі відомі дослідники, як С. Верба, С. Гантінгтон, Н. Дей, М. Конвей, Г. Маккроскі, Л. Мілбрат, Дж. Мойзер, Е. Мюллер, Н. Най, Г. Перрі та інші, вважають, що політична участь є участю громадян безпосередньо у процесах формування, прийняття та здійснення державної політики, тобто, є участю у процесі урядування,

інші, не менш відомі дослідники, такі як М. Гансен, Б. Епштейн, С. Розенстоун, Н. Теске та деякі інші переконані, що політичну участь громадян спрямовано, насамперед, на формування суспільних та політичних цінностей. Але і в одному, і в другому випадках до політичної участі відносять різноманітні форми непрофесійної політичної діяльності, спрямованої на здійснення реального впливу громадян (прямого чи опосередкованого) на інститути влади та процеси прийняття ними рішень.

Як найважливішу форму громадянської участі розглядає політичну участь Г. П. Щедрова. На її погляд, участь особи в політичному житті, тобто політична участь, є практичним результатом процесу її політичної соціалізації. Що ж стосується найбільш характерних рис, що визначають сутність цього феномену, то вона підкреслює, що «Політична участь – це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин; дії, до яких вдаються пересічні громадяни, намагаючись впливати на формування органів державної влади, вибір державних посадових осіб та прийняття ними політичних рішень. Політична участь громадян є важливим аспектом функціонування політичних систем, яскравим свідченням її демократичності і легітимності. Вона може бути більш або менш активною і свідомою. Але в обох випадках вона означає втручання пересічних громадян у політичне життя, без чого політична система того чи іншого суспільства не може бути визнана як сучасна» [176, с. 241].

Серед основних форм політичної участі виокремлюють участь у виборах до представницьких органів різного рівня та референдумах, участь у діяльності політичних партій, участь у конвенційних та неконвенційних політичних акціях (таке визначення та опис форм наводить, наприклад, А. Романюк.

Щодо класифікації основних типів політичної участі, чи не найбільш очевидним критерієм їх розрізнення може слугувати розподіл на такі типи участі, як пряма та опосередкована. За вказаним критерієм, прямою

політичною участю громадян є здійснення ними безпосереднього впливу на суб'єктів процесу прийняття політичних рішень (за допомогою переговорів, тиску і т. п.). Що ж стосується опосередкованої участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, то вона здійснюється ними через виборчу активність. Адже, саме результати останньої часто зумовлюють формування самих суб'єктів прийняття рішень.

Не менш значущим, на думку дисертанта, є розподіл політичної участі на конвенційну та неконвенційну участь. Виходячи з нього, конвенційна участь, спрямована на підтримку влади або здійснення впливу на неї, відповідає загальноприйнятим зразкам політичної поведінки та не суперечить правовим нормам. Прикладами є участь громадян у виборах, їх комунікація з представниками владних структур, громадські ініціативи, спрямовані на розв'язання суспільно важливих питань, участь у мітингах та інших мирних заходах тощо. Неконвенційною участю є несанкціоновані владою дії, які суперечать загальноприйнятим зразкам політичної поведінки або чинному законодавству. Разом з тим, не можна погодитися з дослідниками, які лише стосовно неконвенційної участі зазначають, що формою такої участі є протестна активність громадян, бо у реальному політичному житті протестна активність громадян може виливатися і у санкціоновані владою дії (цілком легальні мирні заходи, подання скарг, петицій, звернень), які не суперечать ні загальноприйнятим зразкам політичної поведінки, ні нормам чинного законодавства. Тому, виходячи з вище зазначеного, маємо всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної участі, так і конвенційної.

Узагальнюючи зроблену більшістю дослідників даної проблематики класифікацію форм політичної участі, можна помітити, що, попри всю їх розмаїтість, вони включають, як правило, такі її форми : участь у виборчому процесі (виборців, учасників передвиборчих кампаній, у тому числі суб'єктів їх фінансування, працівників на виборчих дільницях); здійснення впливу на

політичних діячів та представників органів влади; участь у діяльності організацій, які здійснюють такий вплив; участь у розв'язанні питань функціонування громад тощо.

Найбільш принциповим та загальноприйнятим положенням є те, що про свободу та добровільність різних форм громадської участі можливо стверджувати лише у демократичній державі. У численних політологічних дослідженнях вивчено питання участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, а саме – інтерпретацію цього феномену як критерію демократії. Як вказано вище, численні моделі демократії у певний спосіб обов'язково передбачають наявність громадянської участі в управлінні політичними процесами.

Найпростішим є варіант, коли в умовах прямої або учасницької демократії прийняття політичних рішень відбувається шляхом прямої участі всіх громадян у цьому процесі. Оскільки політична участь громадян тут є ключовою, йдеться про наявність численних каналів впливу на процес ухвалення політичних рішень на центральному, місцевому і регіональному рівнях. Основні риси учасницької демократії – «вимога надання аргументів сторонами політичного діалогу, доступність аргументів влади для всіх зацікавлених у діалозі громадян, обов'язковість рішень, вироблених в процесі діалогу між владою і громадянами, динамічність діалогу» [69, с. 5]. (Прихильниками цієї моделі є такі вчені, як Б. Барбер, П. Бахрах, К. Пейтман та інші.)

Натомість в умовах представницької демократії право відповідної участі у процесі прийняття рішень реалізовано шляхом делегування повноважень певним суб'єктам влади.

Іноді протиставляють учасницьку та елітистську моделі демократії. Прихильниками концепції елітистської демократії є Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, В. Макфі, які вважають, що політичну участь громадян має

бути обмежено виборчою діяльністю, оскільки демократія не потребує їхньої широкої участі у процесі прийняття рішень.

Важливою, хоча й дещо несподіваною функцією концепту громадянської (і, передусім, політичної) участі має стати й запобігання появі надто великої кількості теоретичних моделей та концепцій демократії у зв'язку з останньою хвилею демократизації. Адже, як цілком слушно зазначили з цього приводу Д. Кольєр і С. Левіцкі, нещодавня глобальна хвиля демократизації поставила вчених перед великим концептуальним завданням. Адже, дуже багато країн відступили від авторитаризму, й концепт демократії стали застосовувати в багатьох нових ситуаціях. При цьому, хоча новим національним політичним режимам у Латинській Америці, Африці, Азії й колишньому комуністичному світі властиві важливі атрибути демократії, чимало тих режимів глибоко відрізняються від демократій у розвинених індустріальних країнах. Тому вчені, спробувавши аналітично дослідити ці нові приклади демократії, йшли до двох потенційно суперечливих цілей. З одного боку, вони намагалися збільшити концептуальну диференціацію, аби охарактеризувати різноманітні нові форми демократії. З другого – вчені намагались уникнути концептуального «розтягування», тобто відмовляються застосовувати концепт демократії до випадків, що засвідчують цілу сукупність атрибутів, які не відповідають їхньому визначенню демократії. Важливим наслідком реалізації цих цілей стало множення альтернативних форм концепту демократії, зокрема дивовижної кількості підтипів – «авторитарна демократія», «неопатріомоніальна демократія», «військова демократія» і «протодемократія». Вивчення літератури дає змогу виявити понад 550 таких прикладів демократії «з прикметниками», тобто виходить, підтипів демократії набагато більше, ніж проаналізованих країн», – іронічно зауважують щодо такої дослідницької ситуації Д. Кольєр і С. Левіцкі [126, с. 176].

Загалом, у сучасній політичній науці існує два основні підходи щодо бажаних масштабів політичної участі. Прихильники розширення політичної участі вважають, що це надійний шлях легітимації політичної влади, усунення насильства у процесі розв'язання політичних проблем та засіб для введення у певні рамки конкурентної боротьби між різними політичними силами. А на думку прихильників демократичного елітаризму, надмірне розширення політичної участі, навпаки, становить загрозу демократичним інститутам. Вони вважають, що політичну участь слід звести до мінімуму, щоб зберегти інструменти прийняття рішень у руках тих, хто краще поінформований і може ефективніше підтримувати демократичні цінності.

Що ж стосується плюралістичної демократія, то ця теорія є компромісом між теоріями партисипаторної та елітарної демократії. Основні її положення були розроблені у працях А. Бентлі, М. Вебера, Р. Даля, К. Дойча, С. Ліпсета, Й. Шумпетера та ін. Вони доводять, що, за виключенням широких загальносистемних трансформаційних процесів, якими, наприклад, є національно-визвольні рухи, народ не може виступати єдиним суб'єктом політичної дії, бо є вкрай неоднорідною спільнотою, поділеною на конкуруючі групи за інтересами. Це унеможливує досягнення «спільної волі», прихід до ідеалу «народного блага». Тому сучасна демократія не може бути просто владою народу, системою правління на основі його безпосереднього волевиявлення, а повинна стати механізмом представництва суперечливих інтересів для їх подальшого узгодження. Демократія у такому варіанті має здійснюватися не народом, а компетентними його представниками, здатними приймати виважені політичні рішення.

Вагомим підтвердженням того, що концепт громадянської участі є одним із головних складників сучасної демократії, може бути не лише його щонайширше застосування у теоретичних працях світової політичної думки, але й використання даного концепту як конкретного індикатора рівня

реального демократичного розвитку країн світу у різноманітних прикладних дослідженнях, рейтингах тощо.

Розроблений впливовим британським тижневиком «Economist» Індекс демократії для 167 країн також розглядає одним із її засадничих показників участь громадян у прийнятті рішень. До низки критеріїв, за якими обчислюють цей індекс, окрім виборчого процесу та плюралізму, функціонування уряду, коли йдеться про демократичні принципи прийняття рішень, політичної культури та громадянських свобод, відносять і такий, як політична участь [377, с. 24–26]. Його оцінка відбувається за такими конкретними аспектами :

- участь виборців у парламентських та президентських виборах (кількість виборців, пропорційно до кількості громадян, які мають право голосу);
- автономія та здатність етнічних, релігійних та інших меншин впливати на політичний процес;
- представництво жінок у парламенті;
- розширена політична участь (членство у політичних партіях та громадських організаціях);
- громадянська залученість, інтерес громадян до політики;
- готовність населення брати участь у легальних демонстраціях;
- зусилля влади, спрямовані на заохочення політичної участі [357, с. 3].

Не оминув своєю увагою питання громадянської участі і проект «Політичний атлас сучасності». Він був розроблений для створення багатомірної класифікації 192 країн із використанням індексів державності, зовнішніх та внутрішніх загроз, потенціалу міжнародного впливу, якості життя, інституційних засад демократії. «Політичний атлас сучасності» враховує показник участі при обрахунку індексу інституційних засад демократії. Цей індекс відображає реальні можливості громадян впливати на розв'язання питань, які стосуються їхніх інтересів.

У межах проекту «Polity» (зокрема йдеться про одне із останніх досліджень у межах цього проекту – «Polity IV Project : Political Regime Characteristics and Transitions») запропоновано методологію створення класифікації політичних режимів. Автори вказаного проекту також розробили критерії оцінки державної влади із використанням порівняльного кількісного аналізу. У цьому дослідженні визначено особливості різних типів політичних режимів та здійснено відповідне ранжирування 162 країн, населення кожної з яких перевищує 500 тис. осіб. При цьому проект «Polity» визначає рівні демократії та автократії для кожної країни, використовуючи інформацію про її політичні інститути та процеси. Показово, що автори даного проекту вказують на конкурентну та деліберативну політичну участь як важливий критерій консолідованої демократії [371].

Серед прикладних політичних країнознавчих досліджень, які оперують якісними та кількісними показниками, варто звернути увагу і на Індекс трансформації Фонду Бельтерсманна (ВТІ). Він включає так званий індекс статусу (що відображає політичні та економічні трансформації, а саме – рівень розвитку демократії та ринкової економіки) та «індекс управління» (йдеться про політичне управління трансформаційними процесами). Індекс трансформації Фонду Бельтерсманна та Центру прикладних політичних досліджень використовують для оцінки політичних, соціальних, економічних перетворень та процесу прийняття рішень у суверенних країнах із населенням більше 2 млн. чол., які ще не досягли консолідованої демократії та у яких триває процес становлення ринкової економіки, а також у Бахреїні, Ботсвані, Естонії, Косово, Маврикії, Чорногорії та Катарі. Індекс трансформації Фонду Бельтерсманна відображає рівень розвитку демократії, рівень розвитку ринкової економіки та якість політичного управління. У вказаному дослідженні при обчисленні «індексу управління» приділено увагу такому аспекту, як процес прийняття політичних рішень. При обрахунку «індексу статусу» кожної із країн одним із показників є показник політичної

трансформації (критерієм для оцінки якого, окрім рівня суверенітету держави, верховенства права, стабільності демократичних інститутів, політичної та соціальної єдності, є також і рівень політичної участі).

Своєю чергою, політичну участь серед інших політичних критеріїв оцінюють за такими індикаторами: вільні та чесні вибори; ефективність діяльності обраної влади, ефективність урядування; права на об'єднання у політичні та неполітичні організації; свобода висловлювань [380].

Доцільно виділити наступні чинники зростання впливу сучасних інформаційно-комунікативних технологій на поширення й активізацію громадянської участі: 1) науково-технічні(технічні можливості отримання необмеженого доступу до наукової інформації); 2) науково-аналітичні(доступ до аналітичних розробок органів державної влади та вчених); 3) інфраструктурні(доступ до інформації за всіма галузями); 4) нормативно-правові(доступ до нормативно-правової бази органів державної влади та органів місцевого самоврядування, можливість ініціювати зміни до законодавчих актів держави); 5) політико-адміністративні(можливість розробки політичних ініціатив з метою налагодження комунікації з адміністративними органами влади); 6) інформаційно-освітні(підвищення рівня освіченості суспільства); 7) інтеграційні процеси.

На думку дисертанта, надзвичайно значним гносеологічним потенціалом у дослідженні як громадянської участі взагалі, так і її новітніх форм, породжених процесами формування інформаційного суспільства, зокрема, володіє поняття «громадянських практик», яке останнім часом стало досить широко та успішно застосовуватися у вітчизняній політичній та соціологічній науці. Теоретико-методологічні підстави вживання даного поняття спирається на досить усталену дослідницьку традицію, адже існуюче розмаїття різних інтерпретацій поняття «практика» розмежовується лише за баченням продукування усталеної поведінки людей, натомість у науковому співтоваристві простежується спільне розуміння цієї категорії як однієї з

центральных у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Зазвичай, усі відомі соціальні практики поділяють на інституціоналізовані та неінституціоналізовані, виокремлюючи при цьому їхню легітимувальну функцію.

У рамках дослідження впливу формування інформаційного суспільства на еволюцію громадянської участі, доречно використовувати поняття «громадянські практики» через те, що найчастіше його використовують для позначення сукупності дій, які під впливом різних детермінантів усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури та соціальні відносини.

Відомий український соціолог О. Резнік обґрунтовує евристичну цінність поняття «громадянські практики», яким він продуктивно послуговується у своїх дослідженнях в якості однієї з центральних категорій, наступним чином: «Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. В процесі інституалізації публічної сфери як неформальної мережі для обміну інформацією та точками зору, яка відтворюється через комунікативну дію, її суб'єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи, таким чином, громадянські практики. З іншого боку, поступово у політичній владі формується здатність сприймати та дослухатися до громадської думки. Таким чином, громадська думка через громадські практики набуває контролюючих функцій. Саме тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних

інтересів і за умов вагомої сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути» [241, с. 287].

При цьому, суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальний та колективний спосіб обстоювання власних інтересів. За характером дії та типом суб'єкта громадянської активності виділяють загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері; практики контактування громадян з установами і організаціями, які передбачають звернення до установ з метою захисту власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями добровільно об'єднаних в асоціації людей задля спільної реалізації своїх інтересів.

У вже цитованому вище дослідженні О. Резніка була сформульована концептуальна схема зумовленості громадянських практик. За висновками його дослідження, вона є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення можливе за наявності відповідних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричних досліджень різних форм громадянської активності, проведений О. Резніком, виокремив найдієвіші моделі їхньої детермінації. До таких він відніс: 1) модель громадянського волонтаризму, яка охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники; 2) модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які укоренилися в суспільному розвитку певного суспільства; 3) модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки накопичення довіри до людей, відчуття спільноти,

сусідської єдності, громадянської компетентності утворює відповідний соціальний ресурс [Див. детал. : 241].

Громадянська участь, досліджувана через громадянські практики за умови системного поєднання усіх трьох вище вказаних моделей, демонструє безумовний зв'язок своєї мотивації із існуючою соціальною структурою певного суспільства. Такий зв'язок полягає, передусім, у мотивації громадянської активності відповідними конкретними соціальними ідеалами, інтересами та потребами та системою соціальних цінностей у цілому.

Взаємодія між різними формами і проявами громадянської участі, у свою чергу, дозволяє більш рельєфно бачити і взаємодію між її суб'єктами. Остання у дослідженні О. Резніка розкривається як система інтеракції суб'єктів різного рівня: «Соціальна стратифікація за різними ознаками завдяки багатьом обставинам зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблеми реалізації соціальних інтересів неминуче спонукають до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак, соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні розколи, які спричиняють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас, позаяк соціальні відносини виступають як конкретні взаємини людини та інституцій, у цій площині вирізняються статусні відносини, а розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково передбачають ідентифікацію з групою» [241, с. 289].

Однак не завжди усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами, стимулює громадянську активізацію. Адже, лише за умови зростання активістських цінностей, виникає ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів і відбувається політична ідентифікація. При цьому зростає суб'єктивне усвідомлення власної

політичної компетентності та громадянського обов'язку, а віра у власні сили та у можливість реалізувати свої домагання стають вирішальними чинниками початку людської діяльності. Відтак, коли важливість громадянського обов'язку переважає власні егоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, відбувається емоційне насичення особистісних відносин. На інтенсивність громадянських практик, на думку О. Резніка, також впливають особистісні чинники самоактуалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо. Принципово важливо при цьому, що ступінь свободи дій, як показник громадянськості практик, визначається ступенем економічної незалежності індивідів, а інакше ці дії виражатимуть волю не стільки їх самих, скільки тих, від кого вони в даний момент отримали ресурс. Цілковито доведено, що завдяки незалежному соціоекономічному статусові індивід стає рішучішим. Це, своєю чергою, зумовлено накопиченням активістських ресурсів – наявністю вагомого практичного досвіду, навичок, що є важливим джерелом повторюваності дії [Див. детал. : 241].

За умов стабільності, підкреслює О. Резнік, підтримка індивідом політичної системи ґрунтується на інтеріоризації норм та цінностей, продукованих цією політичною системою. Це відбувається шляхом спрямування індивідом своїх експресивних (ідентифікація), моральних (легітимність) та інструментальних (задоволеність) настанов на об'єкти системи. Однак, у період трансформацій, коли, за образним висловом О. Резнікова, під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики, як повторювані та відтворювані дії, стають важливим регулятором політичного життя [Див. : 241]..

Оскільки об'єктом громадянських практик є політичні інститути та соціальні відносини у суспільстві, то у перехідному суспільстві подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. О. Резнік відслідковує досить чіткий причинно-наслідковий зв'язок подібних соціальних перетворень (властивий, зокрема, і українському суспільству): «Внаслідок того, що у перехідному суспільстві довіра людей поширюється виключно на інститут сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на «сімейності», яка стає визначальною в економічних, побутових та інших сферах життя. Це, звичайно, гальмує впровадження дієвих реформ. Однак, вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила спонукають активних соціальних суб'єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної соціальної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які мають сприяти формуванню громадянського суспільства. Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади» [241, с. 291].

Для успішного засвоєння й активного використання громадянами та їх об'єднаннями переваг, які надає перехід до інформаційного суспільства, та усталення такого використання у вигляді відповідних громадянських практик, позитивне значення мають певні демократичні традиції громадянської участі, що склалися за роки незалежності України. Разом з тим, соціологічні дослідження засвідчують також як вияв національної специфіки нерозвиненість та недостатній рівень інституціоналізації певних форм громадянської участі.

Так, особливості соціоструктурних перетворень в українському суспільстві засвідчили можливість для основних соціальних груп реалізувати власні інтереси та потреби, що сприяло відносній стабілізації та безконфліктності. Існування незіставності потенціалу громадянської активності з її фактичними проявами у перехідному суспільстві О. Резнік на основі своїх багаторічних досліджень пояснює тим, що формування активістських настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні досвіду людини, натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв, а у масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми. У масовій психології склалося досить суперечливе поєднання настроїв та установок: українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби відстоювання своїх інтересів; водночас переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації. На думку багатьох дослідників, в суспільстві домінує загальна налаштованість на активний протест із одночасним збереженням миру і злагоди. Особливо це проявляється останнім часом, у зв'язку з діями на Сході України та російською агресією на території України.

На думку вдже неодноразово цитованого О. Резніка, аналіз показників «можливих виступів та особистої участі в них у 2000-х роках показав, що напередодні зростання громадянської активності показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності: ідеальне сприйняття соціальної ситуації «заступало» нормативну рефлексію більшості населення. Іншим проявом реальної громадянської мобілізації населення можна вважати персоніфікацію політичних суб'єктів, а саме через їх демонізацію та ідеалізацію. ... Незважаючи на певне зниження активності

за останні роки, порівняно з європейськими країнами явка виборців в Україні залишається доволі високою. Мотивація електоральної активності збільшується на референдумах та президентських виборах, що пов'язано з більш чіткою персоніфікацією політичних перегонів. Останнім часом дещо зросла кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата. Така форма електоральної активності є досить симптоматичною, оскільки, зазвичай, люди, не побачивши гідних суб'єктів політичного процесу, ігнорують вибори. Натомість прихід на виборчу дільницю і свідома невідтримка жодного кандидата демонструє особливий громадянський «жест» несприйняття наявних суб'єктів політичного життя» [241, с. 293-294].

Таким чином, саме суб'єкти, активно та регулярно залучені до громадянської участі, формують з часом соціально критичну масу, необхідну для здійснення реальних перетворень: «Аналіз настанов суб'єктів громадянських практик в українському суспільстві засвідчив, що активні громадяни дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивні громадяни. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбажанішим державним устроєм [241, с. 296]. Особливо цим вирізняються залучені у громадсько-політичні практики респонденти, серед яких більш ніж половина підтримують багатопартійну систему в Україні. Серед них також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку і процесів глобалізації. Разом із тим, «висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед прилучених до громадянських практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянські практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-

психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадських практик для самоактуалізації людини у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди» [241, с. 296].

Достатньо симптоматично, що за показниками довіри до інститутів влади Україна, за даними Європейського соціального дослідження (Інститут соціології НАН України бере участь у міжнародному порівняльному проекті «Європейське соціальне дослідження» з 2005 року; усього було проведене 4 хвилі опитувань – 2005, 2007, 2009 та 2011 рр.), посідає останні місця серед європейських країн. У 2011 році довіра українців до парламенту становила 1.99 бала за 10-бальною шкалою (останнє місце серед 26 європейських країн), довіра до судово-правової системи становила 2.26 бала (останнє місце), довіра до міліції – 2.50 бала (останнє місце). За довірою політикам (1.85 бала) Україна випереджає лише Грецію, а за довірою політичним партіям (1.99 бала) випереджає лише Грецію та Хорватію і міститься на одному рівні з Болгарією. Порівняння чотирьох хвиль дослідження (2005, 2007, 2009, 2011) засвідчують, що найвищі показники рівня довіри до державних інститутів були у 2005 році, а найнижчі – в період кризи 2009 року [185, с. 2].

Про це, зокрема, красномовно свідчать результати одного з останніх проведених до початку Революції Гідності досліджень за даною проблематикою «Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р.», проведеного «Центром дослідження суспільства» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» [238]. Його унікальність полягає у тому, що, на відміну від офіційної статистики, моніторинг ґрунтувався на понад 180 національних, обласних та активістських веб-медіа. Проаналізовані дані охоплюють усі (незалежно від тематики та чисельності) фактичні протестні події, що відбувалися на території України, їхню форму,

учасників, цілі, вимоги, місце й час проведення. Окремі розділи присвячені протестам найманих працівників, політичних партій і окремо крайніх правих організацій та ініціатив, «мовним» і консервативним протестам, а також репресіям проти протестувальників.

Так, у 2012 році дослідники зафіксували 3636 протестних подій, що є рекордною кількістю протестів за останні три роки. Причому, порівняно з 2011 роком (2277 подій) відбулося зростання їх кількості на 60 %. Пояснюючи таку стрімку динаміку протестної активності, укладачі моніторингу вказують, що її найвищі піки припали на періоди розпалу кампанії проти прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» та передвиборчої кампанії, що поєднала як уже звичні електоральні мітинги, так і високий рівень насильства з боку найманих «груп невідомих» проти політичних опонентів. Так, починаючи з березня, навіть під час спадів «кількість протестних подій лишалася все одно дуже високою порівняно з показниками двох минулих років, поступаючись лише пікам під час масових загальнонаціональних кампаній. Це свідчить про те, що протестна активність 2012 року далеко не зводилася до боротьби за мову та за місця в парламенті. Паралельно з нею наростала менш помітна боротьба навколо питань, що найбільше турбують українських громадян» [238, с 14].

У вказаному дослідженні констатується, що у третій рік більшість (принаймні, відносна) протестів піднімали соціально-економічні питання. Так, зокрема, у 2012 році спала лише відносна частка соціально-економічних протестів, однак їхня абсолютна кількість зросла з 1374 до 1546. На них найчастіше піднімалися, зокрема, питання незаконних забудов і приватизації міського простору, інтересів дрібного бізнесу, невивплати зарплат, соціальних виплат, навколишнього середовища. Велику частку серед них займали протести проти деградації соціальної та комунальної інфраструктури – через проблеми з постачанням електроенергії та води, поганий стан доріг, закриття поліклінік та шкіл в рамках так званої «оптимізації».

Зростання політичних протестів у передвиборчий рік, зрозуміло, також стало цілком очікуваним. Хоча високим був також рівень протестів з вимогами, спрямованими проти тодішнього президента В. Януковича та уряду загалом, але при цьому кількість протестів на підтримку ув'язненої на той час Ю. Тимошенко була відносно невеликою.

Що ж стосується розподілу протестних подій за тематикою, то, незважаючи на резонанс «мовної кампанії», відносна частка ідеологічних протестів лишилася фактично такою ж, як і в попередні роки, хоча їхня абсолютна кількість також зросла. Окрім мови та інших традиційних тем конфлікту західноукраїнської та східноукраїнської ідентичностей, серед ідеологічних вимог протестів досить часто були й відверто ксенофобської та гомофобської спрямованості. Вперше за останні три роки навесні 2012 р. був зафіксований сплеск консервативних протестів, спрямованих проти ювенальної юстиції, «гендерної ідеології» та прав сексуальних меншин. Під час протестів на захист громадянських прав найбільш часто піднімалися питання свавілля або бездіяльності правоохоронних органів, а також свободи слова та цензури в ЗМІ [238, с. 17].

Крім того, що вельми показово, порівняно з 2011 роком, у 2012 році зросла ізоляція різних тематик протестів одна від одної. У 2011 р. лише соціально-економічні протести демонстрували високий рівень ізоляції (75 %), а серед протестів решти категорій тематик частка подій з вимогами виключно однієї тематики складала лише від 41 % до 55 %. Така тенденція підкреслює рівень відчуження низових протестів через найважливіші для українців соціально-економічні проблеми від боротьби за парламентські місця провідних політичних сил в країні, від ідеологічних війн між «Сходом» та «Заходом» та навіть від захисту громадянських прав, у тому числі (хоча й дещо меншою мірою). Для порівняння: рівень суміщення з соціально-економічними протестами у 2011 році склав для ідеологічних протестів 19 %, для політичних – 33 %, а для протестів на захист громадянських прав – 26 %.

У передвиборчий рік цей потенціал не був реалізований для переструктурування політичної боротьби навколо соціально-економічних питань, і більшість нових протестів 2012 року з інших тематик їх не піднімали. Рівень суміщення протестів ідеологічних та на захист громадянських прав залишився майже незмінним з 2011 року (21 % і 25 % відповідно). У 2012 році серед соціально-економічних протестів частіше політизувалися (тобто, висували одночасно і політичні вимоги) проблеми державних соціальних виплат, комунальних послуг та земельних конфліктів.

Що стосується лідерства у протестному русі, то 2012 році зафіксовано зростання участі в протестних подіях партій або окремих політиків – досить зрозуміле із наближенням виборів. Водночас спостерігається і зміна профілю протестів за участі політичних партій: якщо у 2011 р. 39 % протестів за участі партій піднімали соціально-економічні питання (втім, це небагато порівняно із середньою часткою 60 % того року), то у 2012 р. лише 23 % (порівняно із середнім показником 43 %) [238, с. 18-19].

За результатами вказаного дослідження, абсолютна кількість протестів за участі громадських організацій майже не змінилася, однак різко впала їхня частка серед усіх протестів. Так, якщо у 2011 році громадські організації були активними учасниками та організаторами політизованих соціально-економічних кампаній («Автомайдану», кампанії «чорнобильців» та «афганців»), то у 2012 році у профілі громадських організацій, навпаки, зросла частка ідеологічних протестів з 26 % до 35 % (через активне долучення до «мовної» кампанії деяких громадських організацій, зокрема, «Просвіти»), натомість частки решти тематик впали – і найбільше для соціально-економічних протестів (від 57 % до 42 %) [238, с. 20].

Цікаво, що на цьому фоні було зафіксовано зростання кількості протестів за участі винятково аполітичних неформальних ініціатив, причому найбільшою мірою серед соціально-економічних протестів та протестів за громадянські права. Абсолютна більшість соціально-економічних протестів

відбулася без участі жодної партії, профспілки, громадської організації, непартійної політичної групи. Причому, якщо у 2011 р. майже всі (84 %) протести за участі винятково аполітичних неформальних ініціатив піднімали соціально-економічні питання, то в 2012 р. їх стало 70 %, при цьому зросла їхня участь у протестах з іншими тематиками [238, с. 18]. Остання тенденція, на думку дисертанта, свідчить, зокрема, і про зростання значення застосування сучасних ІКТ та мережевих спільнот, як засобу соціальної мобілізації при організації аполітичних неформальних ініціатив, як однієї з найбільш поширених форм реалізації протестної громадської участі в сучасній Україні.

Найпереконливішим підтвердженням цієї думки став чи не найбільший вибух протестної активності за всю сучасну історію України під час подій Євромайдану, що перейшов у Революцію Гідності листопада 2013 – лютого 2014 рр. Адже, саме сучасні ІКТ та мережеві спільноти стали чинником, що вже на самому початку вказаних подій посприяли небаченим раніше стрімким темпам соціальної мобілізації.

Вельми цікавими з цього приводу є спостереження та розмірковування блогера М. Саваневського, який не безпідставно вживає щодо них навіть термін «українська цифрова революція»: «Одне речення Мустафи Найема у «Facebook» 21 листопада – маленький камінчик, який спричинив лавину в українському суспільстві. ... Поява Євромайдану – це заслуга, в першу чергу, цифрових комунікацій в соціальних мережах та інтернет-ЗМІ. З появою перших людей на Майдані – почав працювати «Твітер». Спершу люди використовували різні хештеги, але досить швидко було обрано головний – #євромайдан. Він вже 21-го листопада почав набирати популярності. З 21 по 28 листопада #євромайдан був найпопулярнішим хештегом в Україні. Інтенсивність публікацій з його використанням сягала до 1500-3000 повідомлень на годину... «Фейсбук» – це соціальна мережа, яка прив'язана не до часу, а до друзів. Користувач отримує зріз інформації про те, чим живуть

його друзі, та люди, з якими він найбільше взаємодіє. «Твітер», натомість, дає зріз того, що відбувається прямо зараз – в цю хвилину часу. І саме такий контент був найбільше затребуваний в перші дні Майдану. Тому ця соцмережа стала одним з основних джерел інформування про події на Євромайдані. Комунікації в соціальних мережах побудовані таким чином, що люди прислухаються до думки тих, кого вони добре знають та довіряють. Це можуть бути друзі, близькі родичі, колеги по роботі, просто авторитетні люди. Є чимало досліджень, які свідчать про те, що визначальним фактором прийняття рішення щодо політичних вподобань людини є вподобання їх друзів / родичів, а не політична реклама чи виступи політиків» [257].

Причини, фактори, наслідки, уроки та значення масового протестного громадянського руху, породженого Євромайданом, все ще потребують повного, ґрунтовного та всебічного дослідження і осмислення, що виходить далеко за рамки мети і завдань даного дисертаційного дослідження. Гострі дискусії, які точаться навіть в академічних колах з приводу оцінки цих подій, вказують на те, що більш зважені та об'єктивні висновки можуть бути зроблені лише з часом, з певної історичної дистанції.

Разом з тим, розглядаючи у контексті цього дослідження вплив зазначеного руху на подальші перспективи розвитку громадянської участі в умовах становлення інформаційного суспільства в сучасній Україні, варто визнати евристичну значущість основної тези дослідження, проведеного В. Степаненком. Вона полягає у тому, що «майданний» протестний рух і подальше громадянське повстання у лютому 2014 р. були найрішучішими у новітній вітчизняній історії спробами деінституціоналізації пострадянського соціального порядку» [277, с. 77].

Цілком обґрунтованою, на погляд дисертанта, є і постановка подальших дослідницьких завдань, яку робить В. Степаненко: «Для розуміння перспектив щодо здолання пострадянського шляху залежності у розвитку країни необхідні відповіді на такі, поки що відкриті питання: 1) чи буде

деінституціональний вибух майданного протестного руху, Революції гідності та триваючої війни за територіальну цілісність на Донбасі супроводжуватись одночасною інституціоналізацією нових цивільних правил, норм та цінностей та 2) наскільки дієвим буде суб'єктний фактор, а саме – конструктивний громадський тиск на владу та реальний попит на реформи з боку громадян» [277, с. 82].

Дослідження, проведене Н. Бойко на основі залучення значного масиву соціологічних та статистичних даних останнього часу, засвідчило особливості використання інтернет-мережі в кризових умовах та в умовах АТО: «Як загальну основну тенденцію реалізації Інтернет-активності користувачів у 2014 р. можна означити збільшення потреби в отриманні новинної інформації, комунікації он-лайн та зменшення реалізації рекреаційно-розважальної активності в мережі. А значна активізація використання певних можливостей мешканцями Донбасу засвідчує важливу роль Інтернету у розв'язанні багатьох болючих питань та проблем, які виникають у кризових умовах життя» [42, с. 170].

Як уже зазначалося, на думку практично всіх дослідників, одним із основних інститутів демократії та, водночас, формою громадянської участі є участь громадян у виборах. Для сучасної України це має особливе значення – вибори мають відігравати ключову роль в очищенні та оновленні інститутів державної влади в постреволюційний період та легітимації нової влади, як у сприйнятті самих виборців, так і світової спільноти.

Особливо гострою ця проблема є на тлі виборчої поведінки громадян, що склалася у попередні роки. Як зазначає з цього приводу український соціолог О. Вишняк, «аналіз виборчої активності за роки незалежності свідчить про тенденції до загального постійного зниження чисельності потенційного електорату, рівня виборчої активності на парламентських виборах та тенденції до зниження виборчої активності на президентських виборах після 2004 р.» [54, с. 96].

До речі, цей же автор в іншому своєму дослідженні (яке також ґрунтується на аналізі величезного емпіричного матеріалу) відзначає, що більш активне застосування ІКТ не веде автоматично до змін електоральних симпатій: «Інтенсивна виборча кампанія з широким застосуванням телевізійної реклами та (вперше) використанням Інтернету не значно змінила розклад політичних сил у загальнонаціональному виборчому окрузі» [53, с. 26].

Позачергові вибори Президента України 2014 р. мали надзвичайне значення, через те, що вони дозволили відновити повноцінність системи вищих органів влади після безпрецедентної за всю історію незалежності України кризи державності. Адже, на той час тимчасово виконуючий обов'язки Президента України був певною мірою обмежений у своїх повноваженнях порівняно із чинним Главою держави. Зволікання чи навіть зрив виборів у період зовнішньої агресії створювали додаткові високі ризики для функціонування державного механізму та, як наслідок, – для обороноздатності країни. До того ж, без обрання повноцінного Глави держави не могли бути оголошені позачергові вибори народних депутатів України, оскільки лише він має право видання указу про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Проте, незважаючи на всі існуючі ризики, позачергові вибори Президента України, що відбулися 25 травня 2014 року в умовах безпрецедентних загроз самому існуванню української державності, були визнані прозорими та чесними всіма міжнародними інституціями та остаточно спростували поширювані із зовні пропагандистські міфи щодо нелегітимності інститутів державної влади в Україні після усунення колишнього президента.

Як засвідчили дані протоколу Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України від 2 червня 2014 року, вибори відбулися на більшій частині території України (крім анексованих

Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та окремих районів Донецької і Луганської областей, де вони були унеможливлені внаслідок зовнішньої агресії). За даними Центральної виборчої комісії, у голосуванні взяли участь понад половину виборців, зокрема у 20 із 24 областей України та м. Києві, ще у 2 – майже 50 %. Вибори проходили у гострій конкурентній боротьбі – за наявності 21 офіційно зареєстрованого кандидата. Обрання на них чинного Президента України вже у першому турі з результатом 54,70 % голосів [239], (тобто, більше половини виборців, що взяли участь у голосуванні), за оцінкою багатьох спостерігачів, засвідчило високу спроможність громадян до національної консолідації та політичного консенсусу.

Разом з тим, відомий соціолог І. Бекешкіна застерігає від механічної екстраполяції результатів останніх президентських виборів: «Виборчий антагонізм Заходу і Сходу на президентських виборах 2014 р. майже зник, трансформувались у різницю між політично активним Заходом, зосередженим на одному кандидаті, і пасивним Сходом і Півднем, де значна частина громадян не бачить прийняттого для себе кандидата взагалі» [26, с. 96].

Достатньо показовими щодо зростання рівня громадянської активності і політичної свідомості у певному сенсі стали й позачергові вибори народних депутатів України, що відбулися 26 жовтня 2014 року. Вони продемонстрували, зокрема, кардинальне падіння впливу політичних сил, що представляли колишню парламентську більшість, внаслідок втрати народної довіри. За результатами цих виборів відбулося безпрецедентне, більше ніж наполовину, оновлення персонального складу депутатського корпусу Верховної Ради України.

Характерно, що за даними соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Центром Разумкова у грудні 2014 року, більшість населення позитивно оцінює обрання

на позачергових парламентських виборах до нового складу Верховної Ради України громадських активістів (позитивних оцінок – 59 %, негативних – 23 %) та військових, які брали участь у бойових діях на Донбасі (позитивних оцінок – 53 %, негативних – 27 %). Основна причина такої підтримки, за даними цього ж дослідження, – усвідомлення громадянами, що саме ці депутати зможуть внести позитивні зміни у діяльність Верховної Ради [1].

Надзвичайно важливою формою громадянської участі у виборах є громадський моніторинг виборчого процесу. Як зазначає Д. Арабаджиєв, зважаючи на те, що моніторинг застосовується у різних сферах життєдіяльності людини, «специфіка громадського моніторингу виборів обумовлена його суб'єкт-об'єктними, функціональними, технологічними та іншими характеристиками... До основних принципів, на яких базується процес громадського моніторингу взагалі і, зокрема, громадського моніторингу виборів, віднесено: неупередженість та об'єктивність, громадянську активність, соціальне партнерство, невтручання в процес моніторингу, інформаційну відкритість, відповідальність, визнання об'єктами моніторингу результатів громадського моніторингу, ефективність, гнучкість та політичну незалежність». Вельми характерно, що цей же автор доводить, «що ключовою функцією моніторингової діяльності є традиційна для неї інформаційна робота, що має як теоретичне, так і практичне значення, і спрямована на отримання відомостей, пов'язаних із конкретною проблемою, донесення, оприлюднення і поширення інформації для різних типів аудиторії» [6, с. 113-114]. Крім інформаційної, ним виділено функції діагностики, прагматизації, прогностики, що, своєю чергою, так чи інакше також, безумовно, пов'язані з процесами обробки та поширення інформації.

Найвизначніше місце у процесах конвенційної участі громадян займає участь у виробленні, прийнятті та реалізації рішень державної політики. Серед фахівців з державного управління прийнято акцентувати увагу на тому, що відповідальність за впровадження державної політики «...несе

адміністративний апарат. Це традиційна сфера державного управління, і таким чином, на цьому етапі державна політика набуває статусу державного управління» [77, с. 26]. Однак, не можна при цьому ігнорувати чинник громадянської участі на всіх етапах її розробки та, особливо, її інформаційну складову.

Одним із класичних стало визначення державної політики, дане канадським політологом Леслі Палом. У своїй хрестоматійній монографії «Аналіз державної політики» він визначає її «як напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємно пов'язаних проблем» [179, с. 22]. Л. Пал підкреслює при цьому, що для опису та розуміння конкретної політики потрібне заглиблення в анатомію певної сфери суспільного життя, а її емпіричний зміст можна звести до трьох елементів – визначення проблеми, завдань та знарядь. Успіх державної політики, на його переконання, залежить від того, наскільки швидко визначено проблему (можливі проблеми, виклики та загрози) та впроваджено дії з її подолання. Проблема у державній політиці – це той суспільний негаразд, який потребує змін. Проблема може бути неочевидною, туманною, тому завдання фахівців полягає в тому, щоб розпізнати, визначити, дослідити її. Метою є те, заради чого виокремлюється проблема, передбачає досягнення конкретного результату. Визначення проблеми – серцевина політики, ключ до розшифрування її змісту та логіки. Цілі – це кінцевий стан або результати, які державні органи прагнуть досягти; політика охоплює стратегію і засоби такого досягнення [179, с. 29-33].

Вельми показово, що серед чинників вирішення проблеми Л. Пал на перше місце ставить саме інформаційний чинник. На його думку, і автор дослідження з цим повністю згоден, знаряддям (засобами) для подолання проблеми та досягнення мети є специфічні способи, за допомогою яких політика як реакція на проблему впроваджується в життя, а головними ресурсами знарядь політики є: центральність, тобто перебування в центрі

інформаційних мереж, що охоплює надання та збір інформації, застереження і консультування; фінанси або гроші, за допомогою яких уряди можуть платити; влада, повноваження, здатність держави забороняти і дозволяти; використання власних державних організаційних засобів втілення політики в життя, тобто державні підприємства (можуть бути й вищі навчальні заклади державної форми власності).

5.2. Упровадження практик е-демократії та електронного урядування в Україні: сучасні виклики та перспективи розвитку.

Розростання бюрократичного апарату та незадоволення громадян якістю послуг, що надає їм держава, призвели у 80-х роках ХХ ст. до кризи класичних демократичних інститутів у багатьох провідних країнах розвинутої демократії (США, Канаді, ФРН, Швеції, Великої Британії та інших), що виражалося, зокрема, у падінні довіри до держави та інститутів представницької демократії, що забезпечують її легітимність – передусім, виборам та політичним партіям.

Тому, реформи державного управління 1980-1990-х років, що розгорнулися у зазначених країнах, були викликані насамперед прагненням підвищити ефективність управління та повернути довіру громадян до держави та інститутів представницької демократії. Прогрес у сфері ІКТ та поширення Інтернету дозволили зробити національні ініціативи Електронної держави (e - government) основним інструментом цих реформ. Однак вони не вирішували проблему кризи традиційної моделі представницького правління в постіндустріальному суспільстві. Зі становленням «Веб 2.0», як онлайн-ового інтерактивного середовища комунікації та публічної сфери політики, віродився інтерес до концепції електронної деліберативної демократії та моделі правління в співробітництві, яка отримала втілення по всьому світу в ініціативах «Відкритий уряд».

Модель управління, заснована на концепції деліберативної, або, як її ще називають дорадчої демократії, включає елементи як представницької, так і прямої демократії, але відрізняється від традиційної тим, що «...головним джерелом легітимності влади у сучасному децентрованому і багатомірному суспільстві вважає не перемогу однієї із сторін у результаті голосування, а публічне поінформоване обговорення громадянами актуальних проблем, у якому через співставлення позицій, аргументів та контраргументів, рефлексію і саморефлексію, формується громадська думка і здійснюється соціальна інтеграція» [143, с. 17].

Соціальні мережі з тематичними веб-форумами, що дозволяють спілкуватися між собою спільнотам користувачів, поєднаних спільним інтересом; блоги; електронна пошта і списки розсилки; групи новин; текстові, відео та голосові веб-чати та сервіси на платформі Wiki, складають технологічний арсенал деліберативної демократії, що передбачає широку участь суспільства у прийнятті політичних рішень через постійне обговорення актуальних проблем на різного роду Інтернет-форумах за участю держави та напрацювання консенсусу громадської думки.

У березні 2012 року були оприлюднені результати спеціального дослідження Департаменту економіки та соціальних питань ООН з питань надання онлайн-інформації та електронних послуг громадянам, що охоплювало урядові портали 193 країн – членів ООН. За його підсумками було складено рейтинг розвитку е-уряду. Цей рейтинг запропонований ООН, відображає зусилля країн з точки зору їх орієнтації на споживача державних послуг.

Світовим лідером рейтингу е-уряду в 2012 р. стала Республіка Корея (0,9283), за нею слідує три європейські країни – Нідерланди (0,9125), Великобританія (0,8960) і Данія (0,8889), а далі – США, Канада, Франція, Норвегія, Сінгапур, Швеція, Ізраїль, Ліхтенштейн та Люксембург [5, с. 35-36].

Автори цитованого дослідження приходять висновку, що держави, які знаходяться на різних стадіях розвитку електронного уряду, можуть застосовувати різні моделі електронного уряду в залежності від своїх запитів і потреб. У цьому дослідженні усім державам даються рекомендації приділяти більше уваги електронному уряду для розвитку і зміцнення інституційної згуртованості, інтеграції управління та сфери послуг [282].

Аналогічне дослідження, проведене у 2014 році трійкою світових лідерів у даному напрямі, визначило знову ж таки Республіку Корею (0,9462), Австралію (0,9103) та Сінгапур (0,9076). Україна (0,5032) у цьому рейтингу посіла лише 87-е місце. Для порівняння – серед інших пострадянських країн РФ зайняла 27 місце, Казахстан – 28, Білорусь – 55, Молдова – 66 [283].

Разом з тим, як зазначають українські дослідники І. В. Шкурат та Н. О. Сидоренко, таке низьке положення України у даному рейтингу почасти спричинено недосконалістю критеріїв його укладання. Так, скажімо, значно кращі показники РФ та Білорусі, отримані внаслідок реформування систем державної статистики, проведених напередодні у цих країнах. Вказані автори приходять до висновку, що «рівень розвитку інформаційного суспільства, електронної демократії, електронного уряду залежить від багатьох складових, в першу чергу, від державного управління у цій сфері суспільних відносин» [330].

Завдяки розвитку у багатьох країнах різноманітних проектів електронного урядування все більшого поширення набуває поняття електронної участі (або ж, е-участі), тобто, таких форм громадянської участі, які здійснюються за допомогою механізмів електронного урядування. Як зазначають австрійські дослідники К. Ляйтнер та Р. Мюллер-Торок, електронна участь включає в себе наступні напрями: надання інформації; організація кампаній (у тому числі подача петицій); консультування; деліберація; дискурс; модерування; опитування; голосування; територіальне

планування; формування спільнот (соціальна мобілізація) та сприятливе для співробітництва середовище [151, с. 45].

Аналогічним чином, за визначенням Ради Європи, будь-який тип участі може бути здійснений через е-демократію: «Е-демократія – це лише одна із ряду стратегій підтримки демократичних інститутів, процесів та поширення демократичних цінностей. Вона слугує доповненням до традиційних процесів демократії і тісно взаємопов'язана з ними. Кожен з них має свої переваги, і жоден не є універсальним» [151, с. 52].

На IV Міжнародній конференції з онлайн-деліберації, що пройшла у місті Лідс (Великобританія) у 2010 р. і була присвячена пошуку відповідей на соціальні та технологічні виклики, з якими стикається ця відносно нова галузь досліджень, серед іншого, її учасники висловили впевненість у тому, що, враховуючи, що технології проведення дискусій постійно удосконалюються, стаючи все більш ефективними і разом з тим, простими у користуванні та доступними, можна передбачити, що в найближчому майбутньому інститут онлайн-дебатів стане поширеним інструментом демократичної політики [269, с. 77].

Британські дослідники Т. Девіс і Р. Чандлер звертають увагу на те, що поскільки розвиток ІКТ відкриває все більше можливостей при створенні онлайн-форумів, залучаючи громадян до процесів деліберативної електронної демократії, то відповідно зростає важливість розробки дизайну таких форумів. Тому вказані автори зосереджують зусилля на напрацюванні чітких критеріїв забезпечення ефективності такого дизайну [93, с. 83-132].

Популярність у світі ідей електронного урядування та актуальність їх втілення в політичну практику нашої держави вилились у Концепцію розвитку електронного урядування в Україні (далі – Концепція), яка була схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р [231]. Концепція розглядає електронне урядування, як один з інструментів розвитку інформаційного суспільства, впровадження якого

сприятиме створенню умов для відкритого і прозорого державного управління. Тому, цілком логічно, що далі її текст містить визначення таких базових для неї понять, як Електронне урядування та електронний уряд: «Електронне урядування – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Головною складовою електронного урядування є електронний уряд – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання» [231].

Досить значне за обсягом місце у тексті Концепції посідає перелік проблем, які за визнанням її авторів, незважаючи на стрімкий розвиток протягом останнього десятиліття інформаційно-комунікаційних технологій та широке застосування їх у державному управлінні, залишаються нерозв'язаними. До них віднесені такі проблеми: відсутність національної системи індикаторів (параметрів) оцінювання стану електронного урядування; відсутність єдиних стандартів та регламентів функціонування системи електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису, а також ведення державних інформаційних ресурсів, адаптованих до міжнародних; недосконалість нормативно-правової і методологічної бази, що дає змогу органам державної влади та місцевого самоврядування, громадянам і суб'єктам господарювання функціонувати в умовах інформаційного суспільства; неврегульованість на законодавчому рівні питання надання адміністративних послуг та звернення громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування через Інтернет; відсутність інтегрованої системи національних інформаційних ресурсів та

інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тощо.

У Концепції акцентується увага на тому, що проблеми, пов'язані із впровадженням технологій електронного урядування у діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають міжвідомчий, міжрегіональний характер і не можуть бути розв'язані окремими органами виконавчої влади. На основі системного аналізу вказаних проблем зроблено обґрунтований висновок: «Внаслідок ситуації, що склалася в інформаційній сфері, неможливо підвищити рівень надання адміністративних послуг громадянам і суб'єктам господарювання із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій та підвищити ефективність використання бюджетних коштів, що спрямовуються на створення та розвиток державних інформаційних систем. Надання адміністративних послуг, які передбачають міжвідомчу взаємодію або звернення громадян до декількох органів державної влади та органів місцевого самоврядування, пов'язане із значною втратою часу внаслідок відсутності взаємодії між відповідними відомчими інформаційними системами» [231].

У Концепції вказується, що основним механізмом організації взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадянами і суб'єктами господарювання повинен стати електронний документообіг з використанням електронного цифрового підпису.

З метою забезпечення розвитку електронного урядування, передбачено Концепцією, необхідно здійснити комплекс організаційно-технологічних заходів, чітко розмежувати повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації політики в інформаційній сфері та здійснювати координацію їх діяльності на всіх рівнях.

Враховуючи переваги технологій електронного урядування, Концепція визначила основні завдання із забезпечення розвитку електронного урядування в Україні : забезпечення захисту прав громадян на доступ до

державної інформації; залучення громадян до участі в управлінні державними справами; удосконалення технології державного управління; підвищення якості управлінських рішень; подолання «інформаційної нерівності»; надання громадянам можливості навчатися протягом усього життя; деперсоналізація надання адміністративних послуг з метою зниження рівня корупції в державних органах, тощо. У Концепції передбачені відповідні шляхи і засоби розв'язання цих проблем. У ній визначено, що з метою реалізації державної політики з питань розвитку електронного урядування необхідно забезпечити провадження узгодженої діяльності всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування із залученням інститутів громадянського суспільства та представників ділових кіл; удосконалення принципів державного управління, структури і функцій органів державної влади та органів місцевого самоврядування; створення інформаційної інфраструктури електронного урядування; підготовку кваліфікованих державних службовців, які забезпечуватимуть впровадження елементів електронного урядування; створення системи мотивації для державних службовців, громадян і суб'єктів господарювання щодо використання технологій електронного урядування, тощо.

У залежності від складності та масштабності поставлених завдань, а також від наявності ресурсів для їх виконання, строки реалізації Концепції (у цілому її реалізація передбачалась на період до 2015 року) розподілені на три основні етапи. На першому етапі (2011-2012 рр.) передбачається розроблення необхідної нормативно-правової та нормативно-технічної бази; забезпечення функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади всіх рівнів на основі єдиних стандартів; створення єдиної загальнодержавної системи електронного документообігу; створення Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів та веб-сайтів органів державної влади та органів місцевого самоврядування на усіх рівнях, тощо.

На другому етапі (2013-2014 рр.), планувалося забезпечити : проведення повномасштабного реінжинірингу адміністративних процесів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; створення сприятливих умов для залучення громадських організацій до управління державними справами; впровадження в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування типових організаційно-технологічних рішень у сфері електронного урядування, тощо.

На останньому, на третьому етапі реалізації Концепції (2014-2015 рр.) передбачалось створити : об'єднані веб-портали органів виконавчої влади, призначені для проведення відповідних трансакцій; єдину інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру органів державної влади та органів місцевого самоврядування; єдиний веб-портал електронного урядування.

Як уже зазначалося у третьому розділі дисертації, стимулююче значення як для розвитку інформаційного суспільства, так і для упровадження відповідних йому форм громадянської участі мало схвалення українським урядом Плану дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у зв'язку з офіційним приєднанням нашої держави до цієї міжнародної ініціативи. Цей план був підготований робочою групою, що працювала в складі представників органів державної влади та громадських експертів.

У Плані дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» констатується: «Україна цілком поділяє принципи Декларації Відкритого Уряду щодо важливості забезпечення відкритості та прозорості державної політики, залучення до її вироблення інститутів громадянського суспільства, впровадження високих стандартів професійної чесності в державному управлінні [189].

Для реалізації визначеної Планом мети у його тексті конкретизовано відповідні цілі (які також були сформульовані після проведених консультацій з громадськістю) для України – посилення партнерської взаємодії органів

виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства; забезпечення доступу до публічної інформації; запобігання та протидія корупції; забезпечення належного врядування шляхом підвищення якості надання адміністративних послуг та впровадження електронного урядування.

При цьому зазначається, що здійснити рішучі кроки, спрямовані на посилення взаємодії органів влади та громадськості під час підготовки і реалізації державних рішень, забезпечення доступу до публічної інформації, застосування дієвих інструментів протидії корупції, підвищення ефективності державного управління (у тому числі через широке застосування електронних технологій) планується у тісному партнерстві з інститутами громадянського суспільства.

Принциповим вбачається визнання урядом у тексті Плану того, що потужним інструментарієм у розбудові відкритого урядування є використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, інтерактивних методів взаємодії, можливостей соціальних мереж, як шлях до модернізації організації управління в країні,

Постійний обмін інформацією між Урядом, інститутами громадянського суспільства, громадянами, цілком у дусі парадигми інформаційного суспільства зазначають укладачі Плану, – це основа для формування пріоритетів соціально-економічного розвитку та підвищення інноваційної спроможності країни. Уряд, згідно Плану, взяв на себе зобов'язання впроваджувати відповідні інтерактивні платформи як нові механізми спільних партнерських дій.

У Плані дається цілком обґрунтований огляд досягнень з побудови відкритого уряду станом на сьогодні, від якого, своєю чергою, логічно розгортаються зобов'язання взяті Україною в рамках Ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд». Щодо досягнень, то до них у сфері залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, віднесено проведення консультацій з громадськістю з важливих питань державного і

суспільного життя, функціонування при всіх органах виконавчої влади консультативно-дорадчих органів – громадських рад, сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, тощо. Крім того, з 2008 року, враховуючи європейський досвід проведення консультацій з громадськістю, на урядовому веб-сайті «Громадянське суспільство і влада» громадськість має можливість обговорювати проекти нормативно-правових актів, що розробляються міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади.

Деяко скромніше виглядають зазначені у Плані здобутки держави у сфері протидії корупції, забезпечення прозорості формування та реалізації антикорупційної політики. План декларує, що зусилля, спрямовані на подолання та протидію корупції, є одним із основних напрямків державної політики.

У Плані огляд досягнень України переходить у сферу, яка має чи не найважливіше значення для функціонування дійсно відкритого уряду – підвищення якості надання адміністративних послуг. Констатується, що з метою впорядкування системи надання адміністративних послуг з 2010 року в Україні здійснено низку важливих заходів.

Крім того, зазначається у Плані, з метою зменшення тиску на фізичних осіб та суб'єктів господарювання, переглянуто та скорочено на 36 % кількість платних адміністративних послуг, що надаються центральними органами виконавчої влади та їх територіальними підрозділами. Важливим для цієї сфери є те, що затверджено Методичні рекомендації з розроблення стандартів адміністративних послуг, які спрямовані на прозорість надання адміністративних послуг.

Що стосується зобов'язань України в рамках Ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд», то План, передусім, зазначає, що «виконання взятих зобов'язань за умови постійної взаємодії з громадянами та партнерства з інститутами громадянського суспільства має стати наріжним каменем у

розбудові відкритого урядування в Україні. При впровадженні ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» Кабінет Міністрів спрямовуватиме дії на активне використання інформаційно-комунікаційних технологій, побудову інтерактивних платформ взаємодії та інтеграцію електронних і традиційних технологій» [189].

Всі зобов'язання України у Плані згруповані по чотирьом основним напрямам, а саме : залучення громадськості до формування та реалізації державної політики та регіональної політики, забезпечення доступу до публічної інформації, запобігання і протидія корупції, забезпечення належного врядування.

План демонструє достатньо системний підхід і до такого стратегічного напрямку реформ як забезпечення належного врядування. Про це свідчить відповідна низка запланованих заходів : підвищення якості надання адміністративних послуг; розроблення нормативно-правової бази щодо можливості отримання інформації про послуги, які надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування за допомогою засобів телекомунікації; створення єдиного державного веб-порталу адміністративних послуг; створення центрів надання адміністративних послуг в усіх регіонах України.

Позитивний вплив на процеси залучення громадян до участі в ефективній взаємодії з органами державної влади за допомогою сучасних ІКТ у системі електронного урядування, безумовно, матиме і той факт, що 15 травня 2013 року Кабінет Міністрів України схвалив проект Указу Президента України «Про Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні», розроблений Держінформнауки на виконання доручення Президента України щодо забезпечення впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах суспільного життя, реалізації в Україні ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд».

Адже, прийняття та реалізація такої Стратегії (її основні положення вже аналізувалися у третьому розділі дисертації) – це виконання міжнародних зобов'язань України за результатами роботи Всесвітніх самітів з питань інформаційного суспільства, можливість для України стати рівноправним членом глобального інформаційного суспільства. У документі закладено базові принципи: рівноправне партнерство органів влади, громадян та бізнесу. Головні цілі Стратегії – прискорення впровадження новітніх ІКТ у всі сфери суспільного життя, розвиток електронного урядування та електронної демократії, підвищення якості та доступності адміністративних послуг для громадян і бізнесу, контроль ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування [285].

Водночас, на думку дисертанта, дієвість Стратегії, зокрема, пріоритетність її виконання органами державної влади, значно виграла б, якби цей документ набув вищого статусу у системі нормативно-правового забезпечення даної галузі шляхом затвердження її відповідним законом України, а не постановою Кабінету Міністрів України, як це було зроблено.

Крім того, що стосується безпосереднього впливу на розвиток нових форм громадянської участі, як вказаної Стратегії, так і низки інших нормативно-правових актів, державних програм, планів тощо (зокрема, навіть тих, що стосуються безпосередньо впровадженню електронного урядування та е-демократії), то майже всі вони хибують на певний технократичний ухил. Замість визначення основних параметрів нового типу суспільства, пріоритетів розвитку, конкретних цілей та механізмів їх забезпечення, у документах державної політики часто зустрічаємо методологічну обмеженість виключно технічними та економічними питаннями і відсутність системного прогнозування соціально-економічних та політичних наслідків реалізації тих чи інших рішень.

Тому, з цього приводу видаються цілком слушними висновки, до яких прийшли автори аналітичної доповіді «Інформаційне суспільство в Україні :

глобальні виклики та національні можливості». В них зазначається, серед іншого, що для України суттєвою проблемою при розбудові вітчизняного інформаційного суспільства є «фактична невідповідність між заявленою метою та змістом даного терміну. Незважаючи на те, що теза про «інформаційне суспільство» є домінуючою у більшості профільних державних документів, на практиці все зводиться переважно до суто технологічних процесів «інформатизації», або, інакше кажучи, інфраструктурного розвитку та вимірюванню кількості інформаційно-обчислювальної техніки на одиницю населення» [113, с. 13].

На думку авторів вище цитованої доповіді, основну рамку такої діяльності задає Національна програма інформатизації (від 4.02.1998 р. № 75/98-ВР). Незважаючи на те, що, згідно з преамбулою, одним із основних завдань цієї Програми є «створення необхідних умов для забезпечення громадян і суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій», де-факто більшість із завдань Програми спрямовані на вирішення завдань інформатизації виключно самих органів державної влади, причому далеко не в усіх випадках. Крім того, саме цим Законом був заданий загальний дискурс «розбудови інформаційного суспільства в Україні», що вплинуло на розуміння даної проблеми з боку державних чиновників як такої, що пов'язана з необхідністю механічного збільшення кількості комп'ютерної техніки в ОДВ усіх рівнів. Тому, вважають аналітики, як на концептуальному, так і на програмно-прикладному рівнях у новій Стратегії має бути подолане це застаріле, суто технократично-індустріальне (на противагу постіндустріальному) розуміння самого феномену інформаційного суспільства та пов'язаних з ним перспектив розвитку. Водночас вона все ж має базуватися на нині чинних базових профільних законодавчих актах, продовжувати їх ті розвивати (або коригувати) основні їх положення [113, с. 14].

Розширити технічні можливості для активізації в Україні громадянської участі із застосуванням сучасних ІКТ могла б реалізація ідеї створення так званого «Фонду універсальних послуг» (або ж, за іншими пропозиціями – вузькоспеціалізованого «Фонду цифрової солідарності», що спрямований на подолання внутрішнього цифрового розриву) [92].

Актуалізація цієї ідеї спричинена тим, що упродовж останніх років в Україні загострилася проблема подолання внутрішнього цифрового розриву, обумовленого відмінностями в темпах упровадження якісного швидкісного Інтернету (широкосмугового доступу (ШСД) або «бродбенду») в містах-мільйонниках (передусім, у столиці) та в інформаційно-депресивних регіонах (тобто, тих регіонах держави, де рівень проникнення сучасних інформаційних послуг та інформаційної інфраструктури все ще залишається на вкрай низькому рівні). До того ж, такий розрив також поглиблюється і між різними верствами населення. Своєю чергою, ця проблема призводить і до зростання зовнішнього цифрового розриву, при чому не лише із передовими економічно розвинутими країнами світу, але й з більшістю країн регіону Східної й Центральної Європи, що відбивається вкрай негативно на міжнародному іміджі України, її інвестиційній і туристичній привабливості тощо. Тому, відповідно, на тлі усвідомлення суспільством та владою гостроти зазначеної проблеми в Україні посилилась дискусія стосовно доцільності впровадження та запуску, за зразком багатьох розвинених країн, механізму так званого «Фонду універсальних послуг (ФУП)» і, передусім, його цільового призначення та формату функціонування.

Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (НКРЗІ), ініційоване одне з можливих рішень, яке пропонує включити до переліку універсальних (загальнодоступних) послуг надання «доступу до мережі Інтернет на швидкості до 2 Мбіт/с включно», створивши з цією метою вищезазначений ФУП [235].

Слід зазначити, що у цілому така ідея відповідає загальносвітовому тренду розглядати вільний доступ до Інтернету як одне з базових прав людини (так само, як і права на життя, свободу віросповідання, вільне пересування тощо). Фонди, подібні до запропонованого НКРЗІ для створення в Україні, наразі вже створено в багатьох країнах світу (США, Канаді, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччині, Данії, Росії, Білорусі та ін.). Свого часу перші спроби реалізації системних підходів до втілення в Україні ідеї ФУП були започатковані низкою законопроектів 2006 р. (законопроект № 9193), 2008 р. (законопроект № 3042) та 2009 р. (законопроект № 3683), хоча жоден із зазначених законопроектів так і не був прийнятий до розгляду Верховною Радою України [169].

Остання ініціатива НКРЗІ у вказаному напрямі стосується розроблення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку із створенням Фонду універсальних послуг» і здійснена з метою «вирішення питання щодо забезпечення універсального доступу споживачів до телекомунікаційних мереж загального призначення та надання загальнодоступних послуг на всій території України за регульованими державою тарифами».

Зазначений законопроект, який був схвалений НКРЗІ 08.11.2012 року, передбачає погодження законодавства України щодо доступу до універсальних телекомунікаційних послуг із законодавством Європейського Союзу. Зокрема, йдеться про положення Директиви 2002/22/ЄС від 07.03.02 (Директива про універсальні послуги), яка вимагає забезпечити доступність телекомунікаційних послуг визначеної якості для всіх користувачів на всій території певної країни, незалежно від географічного розташування, за доступною ціною та містить вимоги щодо встановлення механізмів фінансування операторами собівартості зобов'язань щодо надання подібних універсальних послуг. Ця директива передбачає можливість створення в

кожній країні відповідного фонду, встановлення прозорих механізмів його наповнення та розподілу перерахованих коштів.

Згідно з пропозицією НКРЗІ, для забезпечення гарантованого громадянам України доступу до мережі Інтернет із швидкістю 2 Мбіт/с (стосується розроблення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку із створенням Фонду універсальних послуг»), слід передбачити механізм наповнення Фонду шляхом введення додаткового збору в розмірі 3,5 % від обсягу наданих операторами телекомунікаційних послуг. При цьому передбачається, що частину цих коштів буде повернено операторам як компенсацію за надання загальнодоступних телекомунікаційних послуг (де послуги доступу до мережі інтернет будуть лише частиною загального пакету), а інша частина буде використана для компенсації витрат на розбудову мереж ШСД в сільській місцевості.

На думку авторів законопроекту НКРЗІ, функціонування ФУП дозволить ліквідувати нерівномірність забезпечення телекомунікаційними послугами і обмеженість доступу користувачів до загальнодоступних телекомунікаційних послуг (особливо в сільській, гірській місцевостях і в економічно депресивних регіонах) та повисить рівень забезпечення споживачів послугами ШСД.

Однак, згаданий Проект Закону України отримав негативну оцінку як з боку телекомунікаційних операторів, так і різноманітних фахових організацій (асоціацій) ІТ-сектору. Узагальнено зауваження фахової громадськості щодо розробленого законопроекту зводяться до наступного :

- законопроект є економічно та технічно необґрунтованим і створює підґрунтя для ймовірних фінансових зловживань (корупції);
- законопроект призведе до фінансування Фонду загальнодоступних телекомунікаційних послуг фактично за рахунок самих споживачів включно з

тими, які представляють соціально вразливі верстви, що спричинить додаткову напругу в соціальній сфері;

– законопроект суперечить загальносвітовій практиці застосування фондів універсальних послуг, оскільки переважаючим джерелом наповнення фондів універсальних послуг в країнах Євросоюзу, де існує така практика, є загальний урядовий бюджет, а не спеціальний фонд;

– законопроект не враховує досвід Європейського Союзу у сфері регулювання телекомунікацій і суперечить цілій низці положень Директиви №2002/22/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 07 березня 2002 року «Про універсальні послуги та права користувачів стосовно електронних мереж зв'язку і послуг».

Негативно оцінили згаданий законопроект і в Держінформнауки, який опікується розвитком вітчизняного ринку ІКТ в цілому. Там не вважають на даний час актуальним питання створення цього Фонду, так як введення додаткового збору викличе подорожчання телекомунікаційних послуг, що неминуче позначиться на темпах розвитку ІТ-сфери.

Якщо ж неупереджено оцінювати всі позитивні й негативні моменти законодавчих пропозицій НКРЗІ, то слід зазначити наступне. Європейська Директива, на яку посилаються як розробники згаданого законопроекту, так і його критики, дійсно регулює проблему надання універсальних послуг, однак насправді її текст може трактуватись неоднозначно.

Адже, з одного боку, зазначена Директива зазначає, що «основна вимога універсальної послуги – це підключення споживачів на їх вимогу до громадської телефонної мережі на фіксованому місці за доступними цінами... Підключення до громадської телефонної мережі у фіксованому місці повинно забезпечувати голосовий зв'язок та передачу даних на швидкості, необхідній для доступу до інтерактивних послуг, тобто, таких, що надаються через Інтернет» [80]. І тут позиція НКРЗІ щодо тлумачення «універсальної послуги» як такої, що в сучасному інформаційно розвинутому суспільстві має

покривати доступ до мережі Інтернет для усіх громадян, є доволі обґрунтованою, слушною та раціональною.

Але ж, з іншого боку, у вище цитованій Директиві вказується й таке : «немає необхідності встановлювати певну швидкість передачі даних чи швидкість передачі бітів на рівні Спільноти»[80]. А це вже певною мірою суперечить планам НКРЗІ офіційно на законодавчому рівні закріпити показник швидкості Інтернету на рівні 2 Мбіт/с.

Виникають у фахівців питання і щодо відповідності бажання використати ресурс фонду для інфраструктурних проектів. Та ж Європейська Директива вказує, що держава може використовувати «спільні фонди», які є одним із механізмів «відшкодування собівартості зобов'язань щодо універсальної послуги. Також доцільним є покриття встановлених витрат мережі всіма користувачами у прозорий спосіб за допомогою податків на підприємства». Водночас «будь-який механізм фінансування повинен забезпечувати внесок у фінансування зобов'язань щодо універсальної послуги учасниками ринку в діяльність, безпосередньо пов'язану з зобов'язаннями щодо універсальної послуги, а не в якусь іншу» [80]. Тому видається доволі неоднозначним питання, чи можуть ресурси фонду бути спрямовані на «стимулювання розвитку ШСД в сільській, гірській місцевостях і депресивних регіонах» і взагалі на інфраструктурні проекти.

До того ж слід зазначити, що апелювання у даному разі до світового досвіду є досить умовним, оскільки навіть у США, де є особливо потужними традиції діяльності такого Фонду, після прискіпливого дослідження ситуації дійшли висновку про необхідність створення окремого Фонду для розв'язання проблем ШСД, хоча із перерозподілом коштів від базового Фонду універсальних послуг. На цей аспект проблеми звертає увагу також Інтернет-асоціація України, зазначаючи, що «більшість країн світу вже відмовились від практики застосування Фондів універсальних послуг» [333].

Слід зазначити, що у 2013 році компанія СП «Тікон» на замовлення корпорації «Intel» провела дослідження, значною мірою зосереджене саме на обґрунтуванні доцільності створення Фонду універсальних послуг. У ньому фахівці цієї компанії наводять цікаві й доволі комплексні макети побудови механізму ФУП, можливостей його використання для подолання цифрового розриву. Проте, як зазначають аналітики, даному дослідженню притаманні й деякі неоднозначні, які навряд чи дійсно будуть сприяти просуванню ФУП. Так, наприклад, автори вказаного дослідження пропонують надзвичайно широкий потенційний фронт використання коштів ФУП у процесі розв'язання проблем цифрового розриву, куди потрапили, серед інших, такі проблеми як створення національної супутникової системи; заміни застарілого та фізично зношеного обладнання; створення мережі колективного доступу та інше. Усе це, як вказують їх опоненти, дійсно дуже слабо кореспондує з базовими положеннями згадуваної європейської Директиви щодо цільового призначення ФУП. Крім того, наведені в дослідженні практики створення й функціонування ФУП у різних країнах світу викликають певні застереження щодо їх релевантності, оскільки серед цих «практик» немає жодної з країн ЄС чи Північної Америки, а з країн Сходу представлені лише В'єтнам та Малайзія. Відповідно не зовсім зрозуміло, наскільки цей узагальнений досвід реально відповідає євроінтеграційним прагненням української держави та її реаліям. Разом з тим у зазначеному дослідженні цілком доречно вказується на те, що НКРЗІ так і не надав цілісного обґрунтування податкової ставки саме у 3,5 % і, відповідно, цей показник представлений як «неаргументований» [329].

На цю ж економічну непрорахованість і неаргументованість показників додаткового оподаткування заради наповнення ФУП звертає увагу «Інтернет-асоціація України», яка лише впродовж 2012 року оприлюднила декілька листів з даної проблеми, в яких резонно зазначає, що «впровадженню в Україні Фонду універсальних послуг має передувати визначення поточного

стану рівня забезпеченості населення телекомунікаційними послугами, що поки не зроблено на державному рівні. Такий аналіз має стати підґрунтям як для встановлення переліку населених пунктів, які потребують доступу до загальнодоступних послуг, так і для визначення потрібних для цього фінансових ресурсів» [329].

Тому є всі підстави дійти попереднього висновку, що за нинішніх обставин Фонд універсальних послуг у тому вигляді, в якому його пропонується створити українськими зацікавленими відомствами, навряд чи можливий, а тим паче – доцільний. Складно не погодитись із критичними зауваженнями представників ІТ-співтовариства щодо шляхів реалізації цієї ідеї й, особливо, щодо відсутності необхідних економічних розрахунків, обґрунтувань податкових ставок та конкретної спрямованості діяльності цього Фонду.

Водночас, усі висловлені аналітиками та громадськими активістами критичні зауваження щодо конкретного проекту ФУП зовсім не применшують актуальність проблеми подолання внутрішнього цифрового розриву (як на рівні «регіон-регіон», так і на рівні «місто-село»), яка є такою, що гостро потребує свого найшвидшого розв'язання. Особливо нагальною (як з фінансової, так і з технологічної точок зору) є проблема подальшого поширення доступної мережі Інтернет у сільських та віддалених інформаційно депресивних районах країни. Так само особливої турботи держави потребує доступ до якісного Інтернету представників вразливих груп населення (передусім – осіб з фізичними обмеженнями, вадами розвитку тощо). До того ж такий підхід буде відповідати й міжнародним зобов'язанням України.

З огляду на економічні показники розвитку української держави, дещо передчасно ставити питання про те, що держава вже у найближчій перспективі забезпечить реальну «універсальність» доступу до мережі Інтернет для більшості громадян. Так само недоречно вважати, що подібну

«універсальність» доступу вдасться забезпечити поза участю держави «відмінними технологічними рішеннями», до чого, власне, зводиться позиція багатьох супротивників даної ідеї.

Разом з тим, залишається серйозним питання, наскільки доцільними є підвищені соціальні зобов'язання держави, які потребують залучення додаткових коштів в умовах ринкової економіки, а тим більше, в умовах її посткризової стагнації. З іншого боку, зрозуміло, що якнайшвидше допомогти вразливим верствам громадян отримати доступ до мережі Інтернет можливо лише за підтримки держави, причому на рівні системних управлінських рішень.

Також загальноприйнятною, виходячи з досвіду світової практики та міжнародних зобов'язань України, є пропозиція щодо доцільності надання державної підтримки через спеціальний профільний фонд, із прозорою структурою наповнення та контролем за витратою накопичених коштів. Однак, дискусійним залишається питання, чи варто відносити такий Фонд до так званих «Фондів універсальних послуг», беручи до уваги, що він повинен мати на меті цілком конкретне призначення – покриття видатків на доступ до Інтернету для інформаційно-депресивних регіонів і слабо захищених (вразливих) верств населення, тобто має виконати роль компенсаторного механізму при подоланні внутрішнього (національного) цифрового розриву.

Тут варто погодитись з думкою аналітиків, які вважають, що орієнтовно такий фонд в Україні міг би отримати назву «Фонд цифрової солідарності» (ФЦС). При цьому вони посилаються на авторитетний прецедент, адже аналогічний фонд з такою ж назвою був створений ООН саме з метою «скорочення цифрового розриву і, тим самим, здійснення внеску у створення справедливого, всеосяжного інформаційного суспільства» [379].

Одним із головних потенційних напрямів роботи такого Фонду може стати співпраця з регіональними Головними управліннями праці та соціального захисту населення через те, що саме на ці управління (як

профільні, що здійснюють роботу з вразливими верствами населення) можуть бути покладені відшкодування операторам видатків за користування мережею Інтернет, використовуючи ресурси ФЦС, відповідно до поданих самими громадянами квитанцій про отримані послуги. Граничні тарифи відшкодування, відповідно, можуть бути сформовані, виходячи із розрахунку мінімальної вартості наданої послуги, яка має бути визначена НКРЗІ. При цьому не обов'язково, щоб сума відшкодування повністю покривала ставку тарифу – достатньо хоча б покриття реальної собівартості послуги. Такий порядок дасть змогу кожному споживачу самостійно обирати собі безпосереднього оператора, що, своєю чергою, буде стимулювати між останніми конкуренцію у звичайних ринкових умовах. До того ж можливість розширення сфери телекомунікаційних послуг спонукатиме операторів вкладати кошти у розширення інфраструктури ШСД.

Що стосується розміру податкової ставки (яка, попри все, має розглядатися як найбільш реальний та ефективний механізм акумуляції коштів для вирішення зазначених завдань) наповнення ФЦС, то її, виходячи з російського досвіду наповнення Фонду універсальних послуг, за нинішніх умов доцільно встановити на рівні 1-1,2 %. Тим більше, що такий показник буде максимально наближеним до запропонованого структурами ООН так званого податку «одновідсоткової цифрової солідарності» і навряд чи спричинить значне загальне підвищення вартості телекомунікаційних послуг. Разом з тим, безумовно, точна ставка та механізм наповнення Фонду має бути встановлена лише після проведення фахових економічних розрахунків стосовно обсягу необхідних коштів для виконання зазначеного завдання.

Безумовно, за такого алгоритму дій, реалізація ідеї ФЦС в українських умовах буде дещо вужчою, ніж ідеї «Фонду універсальних послуг», однак, більш реалістичною та цілеспрямованою. Її здійснення могло би дійсно максимально наблизити Україну до «скорочення цифрового розриву» та,

внаслідок цього, до активізації громадянської участі і урізноманітнення її форм.

Доводиться констатувати, що, як і слід було очікувати, намагання України здійснити певну систему заходів для впровадження електронного урядування зіштовхується зі значним спротивом (як несвідомим, так і свідомим) з боку представників вітчизняного бюрократичного апарату. Досить поширеною є практика, коли електронне управління, посиляючись на різні технічні причини та тимчасові труднощі, дублюють ще й персональним контактом з конкретним чиновником, що нівелює саму ідею та принципи електронного управління і зберігає недоторканими корупціогенні чинники. Не завжди й наявні інтернетресурси та програмне забезпечення відповідають рівню поставлених управлінських задач, але головним гальмом на шляху впровадження сучасних управлінських ІКТ залишається все ж людський фактор, що детермінується, своєю чергою, деякими характерними рисами української бюрократії успадкованими та набутими нею за період незалежності.

Щодо останніх, то цілком слушними видаються розмірковування В. Г. Пугача, який зазначає, що «Українська бюрократія навчилася працювати в режимі максимального «тертя». Неприйняття рішення, уповільнення процедури, створення черг під кабінетами високопосадовців опосередковано сприяє неформальній мотивації чиновника. Причому отримання «підпису» передбачає погодження з іншими інстанціями. Кожна інша інстанція передбачає аналогічну процедуру. Ми визначаємо таку процедуру як «віялову бюрократію». Ще цікаво, що чиновники певної інстанції часто не знають всієї процедури і не можуть проінформувати відвідувачів. Часто посади, підкомітети, посади заступників тощо створюються під певні персоналії, а відтак владні структури є, по суті, не функціональними, а суб'єктивно персоналізованими. Вся система управління працює в режимі «це не можна,

але...», що свідчить про те, що у нас не встановлено простих, однозначних процедур» [240].

Тому для подолання бюрократичної інерції при впровадженні сучасних ІКТ в управлінській сфері принципове значення має вивчення, аналіз та впровадження в Україні провідного зарубіжного досвіду вирішення зазначених проблем. Тим більше, що концепція е-управління вже досить тривалий час застосовується в таких країнах як США, ФРН, Канада, Франція, Італія та інших. Серед колишніх радянських республік першою зробила крок назустріч новим технологіям електронного управління й успішно застосовує їх нині Естонія. Значним позитивним досвідом за останні роки у цій сфері збагатилася Грузія (де початкові умови впровадження сучасних ІКТ в управлінські процеси, до речі, були дуже схожі з українськими).

На пострадянському просторі вельми повчальним для України є досвід електронного урядування, набутий Естонією за роки поновлення її незалежності. Цей досвід, зокрема, засвідчує, що відносно швидко та ефективно електронізувати країну можна, передусім, за наявності відповідної політичної волі. Що ж стосується фінансової підтримки, то вона була забезпечена завдяки системі грантів та зарубіжної матеріальної допомоги. Досить переконливим є те, що за період незалежності Естонія за багатьма показниками майже досягла рівня розвинутих європейських країн. При цьому, членство в ЄС і НАТО не лише стимулювало керівництво країни до перегляду політики в соціальній, економічній та юридичній сферах, але й до модернізації системи державного управління.

Ще у 2001 року естонський уряд представив Програму реформ державного управління, яка передбачала п'ять стратегічних напрямів для його модернізації: чітке розмежування функцій і сфер відповідальності міністерств і підпорядкованих їм структур; орієнтацію адміністрації на комунікацію з громадянами; реформування бюджетного процесу – розвиток внутрішнього аудиту; гнучкість системи державного управління, її

оперативність та ефективність; реформування органів місцевого самоврядування і регіональних інституцій. Запровадження системи електронного урядування, як і інші подальші кроки, було спрямоване саме на досягнення вказаних цілей.

В результаті успішного реформування в Естонії станом уже на 2009 рік понад 80 % громадян користувалися Інтернетом, а понад 67 % мали персональний комп'ютер вдома (з них 91 % домашніх комп'ютерів були підключені до електронної мережі); всі естонські школи мали підключення до Інтернету; в країні налічувалося більше 1160 публічних точок доступу до Інтернету; безплатний Інтернет-зв'язок надавався на автобусних станціях, вокзалах, аеропортах, в кожному кафе і ресторані, а подекуди навіть у міжміських автобусах; понад 80 % населення мали персональні ідентифікаційні карти (ІК). Такі карти обладнані мікрочіпами, які містять всю необхідну індивідуальну інформацію кожного естонця. Пристрій для зчитування таких карток (який коштує всього 2 – 3 євро) може підключатися до будь-якого комп'ютера [11, с. 109-110].

В Естонії, згідно з Програмою розвитку ООН та зусиллями Фонду Дж. Сороса й естонського уряду, у 2002 році було створено Академію електронного управління (е-управління).

За допомогою загальної електронної системи комунікація міністерств з відомствами, громадян і бізнесових структур з владою в Естонії не лише спростилась, але й, за визнанням експертів, практично позбавилася корупції. В ІК, яка виступає аналогом паспорта в Україні, зберігається персональний код її власника. Цей код допомагає знайти та відкрити всю доступну інформацію щодо конкретної людини – власника ІК. З ІК пов'язані всі банківські, медичні, бібліотечні, проїзні, студентські картки та інші документи. Тому, при необхідності жителю Естонії не потрібно звертатися до різних офісів та структур. Йому достатньо замовити потрібну довідку через

Інтернет (вона буде надіслана на його електронну пошту), або ж відповідний інспектор простежить необхідну інформацію в його базі даних.

Значно спростилася в Естонії й система функціонування та оформлення бізнесових структур. Доволі швидко відбувається їх реєстрація, а кредит надається згідно з картковим балансом, який теж можна легко простежити через ІК. Будь-які документи підприємці мають можливість оформити теж через Інтернет [11, с. 110].

Але чи не найголовніший результат естонських реформ полягає у тому, що через електронну мережу жителі цієї країни мають можливість контролювати центральну і місцеву владу. За чинним законом, вся інформація щодо діяльності органів державної влади має бути розміщена на їх офіційних сайтах. Крім того, протоколи засідання будь-якого органу державної влади транслюються й доступні в онлайн-режимі в Інтернеті. Це створює можливість для всіх бажаючих в режимі реального часу стежити за основними подіями в залі засідань, фіксувати основні аргументи сторін та дослівно зберігати всю необхідну інформацію. Також на офіційній веб-сторінці кожної державної структури знаходиться у відкритому доступі досьє на кожного її чиновника, яке містить фотографію, дані щодо його посади, контактів, освіти й навіть дані про доходи. Причому, за законом службовець має надати відповідь на звернення, яке можна оформити на цьому ж сайті. Якщо відповідь на звернення не буде надіслана, то на урядовця буде накладено штраф.

За такою ж схемою висвітлюються всі урядові сесії. Завдяки електронній мережі для урядовців існує доступ до всіх необхідних документів через Інтернет. Це дозволяє їм уникнути бюрократичних процедур для отримання необхідної інформації, до яких в аналогічних випадках все ще доводиться вдаватися їх українським колегам.

Слід зазначити також, що в 2009 році в Естонії вперше були проведені в режимі он-лайн і вибори: спочатку – муніципальні, а потім – до

Європарламенту. Під час їх проведення із 1 мільйона 90 тисяч виборців майже 105 тисяч проголосували в електронний спосіб. Такою можливістю скористувалися, зокрема, ті виборці які знаходилися на значній відстані від виборчих дільниць. Так, наприклад, проголосував президент Естонії Т. Х. Ільвес, який у той час перебував з візитом у Македонії. Перевагою голосування в електронній мережі є і те, що, завдяки ній, можна голосувати кілька разів протягом двох-трьох днів. Зараховується при цьому лише останній результат. Подібна система значно ускладнює використання різноманітних технологій виборчої інженерії, фальсифікацію результатів голосування у будь-який спосіб і значно пришвидшує отримання офіційних результатів голосування.

Зрозуміло, у зазначеному контексті, як свідчить естонський досвід, особливої актуальності набуває питання про захист інформації. Адже чиновники мають доступ до бази даних з особистими контактами осіб. Однак, оприлюднення такої інформації без їх згоди передбачає кримінальну відповідальність. До того ж, витік даних легко простежити шляхом системи контролю доступу до файлів. До багатьох систем доступом володіє лише обмежене коло осіб. Всі паролі доступу для чиновників персоналізовані та одразу видаляються у випадку звільнення чиновника з роботи. Підприємство-розробник зробило таку систему достатньо захищеною від втручання ззовні, воно постійно вдосконалює програми, здійснює моніторинг можливих вірусів і атак [11, с. 110-111].

В Україні із застосуванням зарубіжного досвіду та при безпосередній підтримці відповідних країн досить успішно впроваджується низка проектів електронного врядування на регіональному та місцевому рівнях. Так, наприклад, проект «Підтримка електронного врядування в Івано-Франківській області» передбачає розвиток потенціалу цієї області у впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення роботи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, створення

прикладу для органів центральної влади. В подальшому кращі практики е-врядування, набуті тут, планується поширювати в інших областях України. Головним виконавцем цього проекту є Академія електронного врядування Естонії – неурядова, неприбуткова організація, заснована для передання знань про електронне врядування та електронну демократію для розвитку громадянського суспільства [290].

Одною з основних перешкод фінансового та матеріально-технічного характеру на шляху впровадження в Україні електронного урядування було й залишається те, що його електронні сервіси вимагають технічної інфраструктури – обчислювальних потужностей для обробки даних та місця для їх зберігання. Разом з тим, як констатують фахівці, в Україні досі немає навіть необхідних базових технічних компонентів електронного уряду. Одним із можливих та чи не найефективнішим рішенням в даному випадку може стати використання хмарних технологій (тобто таких, що передбачають віддалену обробку та зберігання даних), що набирає популярності в Європі останнім часом. У березні 2015 року Національна рада реформ оприлюднила законопроект, спрямований на можливість використання хмарних технологій для державних цілей в Україні.

Згідно з матеріалами проекту «Digital Ukraine», хмарні технології розглядаються як інфраструктура для запровадження електронного уряду – e-government. За даними ENISA (Агентство ЄС з мережевої та інформаційної безпеки), для надання адміністративних послуг або державного документообігу подібні рішення вже застосовують Італія, Австрія, Словенія, Португалія і Туреччина – ці країни ENISA називає новаторами. Не лише використовують хмарні технології, а й прийняли стратегію розвитку хмарних сервісів Велика Британія, Іспанія і Франція. Ще 11 європейських країн вже прийняли хмарні стратегії і впроваджують їх [193].

Окремо слід зазначити, що всі проаналізовані у даному розділі дисертації форми громадянської участі та активізація їх за допомогою

сучасних ІКТ розвивалися у постреволуційний період на більшій частині території України, де зберігається у повному обсязі юрисдикція Української держави.

Адже, на анексованих РФ територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і в тимчасово окупованих внаслідок російської агресії районах Донецької та Луганської областей ні про яку громадянську участь, як і демократію взагалі, наразі не йдеться.

Принципова правова оцінка з цього приводу була винесена у заяві Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: «Російська Федерація своїми протиправними діями заподіяла нематеріальної шкоди Україні, порушуючи права громадян України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, в Донецькій та Луганській областях. Зокрема, Російська Федерація неодноразово порушувала такі права громадян України як право на життя, право на повагу до честі і гідності, право не бути підданим катуванням, право не перебувати в рабстві або підневільному стані, право на свободу і особисту недоторканість, право на справедливий суд, право не бути покараним без закону, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на свободу думки, совісті і релігії. ... Під час збройної агресії Російської Федерації проти України були вчинені численні воєнні злочини та злочини проти людяності» [200].

Тому, питання порушення прав і свобод людини і громадянина на вказаних територіях та унеможливлення внаслідок цього громадянської участі мають стати, на думку дисертанта, предметом серйозного політико-правового аналізу та, відповідно, темою окремого наукового дослідження.

Висновки до п'ятого розділу.

Поняття «громадянська участь» є сьогодні надзвичайно широко розповсюдженим, яке вживається багатьма науками і має велике змістовне

навантаження не тільки у теоретичній площині, але й у практичному політико-правовому та управлінському дискурсі. Але, незважаючи на значну розробленість поняття, не існує більш-менш загальноприйнятої його дефініції, що ускладнює дослідження і прогнозування практичного використання цього феномену. Не менш складним залишається питання щодо співвідношення поняття «громадянська участь» з іншими смежними поняттями («політична участь», «демократія участі», «пряма демократія» тощо).

Крім того, у зв'язку з тим, що поняття «громадянська участь» тісно пов'язане з такими базовими поняттями, як «демократія», «громадянин», «участь», «громадянська культура» та іншими, це обумовлює наявність різних підходів у трактуванні громадянської участі в контексті їх компліментарності та визначення нормативно-правового закріплення прав громадян брати участь у політиці через, насамперед, їх включеність у процес прийняття рішень.

В розділі обгрунтовано необхідність внесення певних коректив у усталений у сучасній політичній науці розподіл політичної участі на конвенційну та не конвенційну. Так, якщо брати за основу зазначеного розподілу такий критерій, як протестна активність громадян, то є всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної участі, так і конвенційної участі. Це не тільки теоретична, але у першу чергу – практична проблема через значне зростання протестної активності громадськості в Україні, що останніми роками, що і є одним з найпоширеніших виявів її політичної участі.

Подальше падіння рівня довіри громадян до всіх владних інститутів, поширення корупції, незважаючи на постійну боротьбу з нею, та інші негативні прояви обумовлюють делегіметизації системи державної влади та підриву політико-правових засад її функціональної спроможності.

Необхідність подолання зазначеної загрози вимагає «перезавантаження» усіх гілок влади з метою активізації громадської участі, спрямованої на позитивний вектор подальшого розвитку країни, одним із пріоритетним напрямом якої є широке використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Сучасні інформаційно-комунікативні технології виступають, переважно, як механізми, за допомогою яких не виникають якісь принципово нові форми громадянської участі, а поліпшуються комунікаційні можливості та умови для здійснення вже усталених форм громадянської участі. Д

Державна політика з розбудови інформаційного суспільства має органічно поєднуватися із залученням громадян до участі в розробці та прийнятті політичних рішень, вирішенні питань місцевого самоврядування, що сприяє подальшого розвитку громадянського суспільства з його позитивним вектором спрямованості.

ВИСНОВКИ

Спричинені зростанням ролі інформації (передусім, наукової та науково-технічної) революційні зміни, що охопили всі сфери життя людства (економічну, соціальну, політичну, культурну та ін.), починаючи приблизно з 50-х років ХХ ст. і найбільш відчутно проявляючись спочатку в найбільш розвинутих на той час країнах (США, СРСР, країни Західної Європи, Японію), але поступово захоплюючи та впливаючи своїми наслідками на країни «другого» та «третього» світу, потребували свого адекватного теоретичного осмислення, як на соціально-політичному, так і на конкретно науковому рівнях.

Аналізуючи теоретико-методологічні засади дослідження інформаційного суспільства та політичних аспектів його становлення, в роботі зазначається, що однією з найбільш вдалих та реалістичних спроб такого осмислення стали концепції постіндустріалізму в найрізноманітніших варіаціях, детермінованих часом та умовами їх створення. Серед найбільш відомих серед їх авторів у світовій науковій думці вважаються Д. Белл, З. Бжезінський, Дж. Гелбрейт, Р. Дарендорф, Г. Кан, У. Ростоу, К. Томінага, Е. Тоффлер, А. Турен, Ж. Фурастьє та ін.

Узагальнюючи результати критичного аналізу та теоретичного осмислення змін, викликів та загроз, що постають у процесі формування інформаційного суспільства у світовій філософській та політичній думці, зазначається, що теорія постіндустріального суспільства була (та, власне, залишається й донині) однією з найпотужніших течій наукової думки та досить адекватною відповіддю на виклики та можливості, породжені кардинальним зростанням інформаційної складової у житті суспільства передових країн у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Тим паче, що у своєму класичному вигляді вона стала методологічним підґрунтям для багатьох подальших суспільствознавчих розробок інформаційного суспільства, процес творення яких стрімко продовжується досі.

На початку нового третього тисячоліття у більшості розвинених країн світу у зв'язку з реалізацією різноманітних програм «електронізації», пов'язаних із упровадженням електронно-цифрових підписів, електронного документообігу та електронного урядування почали широко застосовувати також поняття «розумного суспільства» (A Smart Society), або ж «суспільства знань» (A Knowledge Society). Їх змістовне наповнення представляє собою найсучасніші версії інформаційного суспільства з певними акцентами, а саме : параметри «розумного суспільства» визначає передусім «розумність» економіки, тобто такий її стан, коли економіка працює не лише на отримання високих прибутків, а й передусім на людський розвиток, на примноження людського та соціального капіталу, турбуючись про екологію та створення для людей робочих місць, комфортного довкілля тощо.

При всій своїй різноманітності, а інколи й суперечливості, існуючі концепції інформаційного суспільства (принаймні, більшість з них) мають певне смислове поле консенсусу. Практично, всі вони визнають, що головною детермінантою розвитку інформаційного суспільства є процеси створення, переробки та використання інформації, що, у свою чергу, вимагає наявності високого рівня розвитку теоретичної науки, відповідних технологій та інформаційної культури; розвиненої інформаційної інфраструктури; певної соціальної структури та структури зайнятості, де значна частка працездатного населення працює в інформаційному секторі економіки. У такому суспільстві процеси виробництва, зберігання, обробки, трансляції та споживання інформації впливають на всі без виключення сфери суспільного життя. При чому цей вплив (що визнають як автори соціально-оптимістичних, так і соціально-песимістичних концепцій) несе в собі не лише здобутки і переваги, але і значні виклики та загрози.

Постійне прискорення розвитку інформаційно-комунікативних технологій, продовження зростання їх впливу на всі сфери життєдіяльності людства у глобальному масштабі та неперервна увага науковців до

теоретичного аналізу та осмислення вказаних процесів дають підстави зробити висновок, що поняття «інформаційного суспільства» у сучасному науковому дискурсі принципово неможливо звести ні до чітко окресленого однозначного визначення, ні до низки концептуальних моделей різних авторів, які дескриптивно відображають його сутнісні риси (хоча, безумовно, спроби його тлумачення на певному рівні наближення можуть включати в себе і те, і інше). При такому підході парадигма «інформаційного суспільства» носить відкритий характер через те, що її сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому.

Поширення у процесі формування світового інформаційного суспільства глобальних соціальних практик, функціонуванню яких властиві наддержавність або поза державність та екстериторіальність, спричиняє безпрецедентне зростання варіабельності типів індивідуальної та групової самоідентифікації та відповідних їм моделей соціальної поведінки і ієрархій нормативних цінностей, що, у свою чергу, надзвичайно урізноманітнює й ускладнює суб'єктну основу інформаційного суспільства.

Формування світового інформаційного суспільства як глобалізаційна тенденція містить у собі кардинальну суперечність, яка полягає у тому, що збільшення обсягів та швидкості накопичення, обробки та розповсюдження інформації через поширення проєктивного прогнозування та передбачуваності соціальних процесів, не призводить однозначно (як очікувалося) до підвищення рівня соціальної та індивідуальної безпеки та мінімізації ризиків людської життєдіяльності. Узагальнення проявів сучасної соціальної реальності та їх системної взаємодії доводить, що вказана тенденція значною мірою нівелюється протилежно спрямованими тенденціями – посиленням різноманітних ризиків практично у всіх сферах людської життєдіяльності та, відповідно, зниженням стосовно них

прийнятних безпекових порогів. Характерною філософсько-методологічною та рефлексивною реакцією на вказаний феномен стало, зокрема, обґрунтування та зростання впливовості концепцій «суспільства ризику» (У. Бек, Н. Луман, Е. Гіденс та інші).

У світовій суспільствознавчій думці низкою впливових дослідників (Д. Агамбен, А. Бард і Я. Зондерквіст, Я. Ж. Бодрійяр, І. Валлерстайн, Ю. Габермас, Р. Даль, Б. Франкел та ін.) аналізується значний масив загальноцивілізаційних викликів та ризиків, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства. Найбільш значущими серед останніх дослідники виділяють, зокрема, автономізацію та поляризацію суспільних підсистем; фрагментацію соціального цілого; центробіжні тенденції та акцентування на самоцінності окремих соціальних чинників (зокрема, таких, як інформаційні носії та ресурси); руйнування традиційних політичних, соціальних та культурних зв'язків і інститутів; підміну соціального часу та простору віртуальним часом та простором; масовізацію культури та атомізацію індивідуумів та, як наслідок, розмивання усталених ідентичностей.

Більшість дослідників поділяє точку зору, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій та панування мас-медіа у процесах формування суспільної думки створюють безпрецедентні можливості маніпулювання масовою та індивідуальною свідомістю з боку державних, транснаціональних та наднаціональних владних структур та центрів впливу. Для запобігання та протидії цим загрозам об'єктивно необхідно досягти якісно нового ступеню громадського контролю та громадянської участі на всіх рівнях – локальному, національному та глобальному. Реалізація таких завдань, у свою чергу, уможлиблюється саме позитивними тенденціями формування глобального інформаційного суспільства та передусім, зокрема, поширенням та використанням сучасних інформаційно-комунікативних технологій, що дає змогу інституціоналізації принципово нових форм громадського контролю та громадянської участі.

Об'єктивно спричинене науковою та науково-технічною революцією зростання значення інформаційної складової в усіх сферах життєдіяльності сучасної глобалізованої людської цивілізації, яке, власне, і стало (з усіма його позитивними й негативними наслідками) головною ознакою формування інформаційного суспільства, з усією необхідністю поставило перед світовою спільнотою завдання напрацювання загальноприйнятних політико-правових регулятивів зазначених процесів. Особливо активна діяльність задля досягнення цієї мети розгорнулася починаючи з 80-х років минулого століття і з не меншою інтенсивністю триває понині, так як прискорений науково-технологічний розвиток та породжувані ним все нові політичні, соціально-економічні, культурні та гуманітарні виклики нагально потребують укладання та удосконалення цілої низки міжнародних актів, які, у свою чергу, призводять до модернізації міжнародного права і національних законодавств та усталюють нові соціальні практики. Внаслідок поширення останніх, повсюдно спричиняється трансформація традиційних форм громадянської участі та стимулюється виникнення нових.

Одним із найпотужніших стимулів та спонукальним мотивом для звернення провідних світових центрів впливу до проблематики міжнародного політико-правового регулювання сфери інформаційно-комунікативних технологій стало усвідомлення тих викликів, які несуть у собі неконтрольовані процеси глобалізації у цій сфері. Осмислення сутності та закономірностей функціонування глобального інформаційного суспільства як все більш взаємопов'язаного, взаємозалежного та універсального дало позитивний імпульс для знаходження взаємопорозуміння, незважаючи на наявність вагомих політичних, соціально-економічних, ідеологічних, культурних та інших розбіжностей між суб'єктами інформаційних відносин. Таке взаємопорозуміння дало можливість досягти компромісів, здобутками яких стала певна сукупність міжнародних декларацій та правових актів, кожен з яких отримав більше чи менше визнання. Навіть, коли подібні документи носять суто рекомендаційний характер, їх вплив, безперечно,

сприяє оптимізації регулювання міжнародних відносин та внутрішньої політики держав щодо інформаційної сфери.

Найвагомішими серед таких документів за останні десятиліття стали, зокрема, Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (2000 р.), Декларація тисячоліття ООН (2000 р.), документи, ухвалені Женевським (2003 р.) та Туніським (2005 р.) етапами Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства (WSIS) – Женевська Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті» (2003 р.), Женевський План дій (2003 р.), Туніське зобов'язання (2005 р.), Туніська програма для інформаційного суспільства (2005 р.) та низка інших декларацій та актів, прийнятих ООН, ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями.

Однією з головних наскрізних проблем зазначених міжнародних документів стала проблема так званої «цифрової нерівності», що полягає не лише у збереженні, а навіть у збільшенні в умовах глобалізаційних процесів значного інформаційно-технологічного розриву між розвинутими країнами й іншим світом. Тому, вже в Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства, яка виходила з того, що кожна людина повинна мати можливість користуватися тими благами, які надає глобальне інформаційне суспільство, була закладена ідея необхідності скорочення розриву в доступі до інформаційних технологій між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються.

Принципове значення для стимулювання процесів розвитку інформаційного суспільства мають сформульовані у Декларації Тисячоліття ООН (2000 р.) Цілі Розвитку Тисячоліття, які стали узагальненими і кількісно вимірюваними орієнтирами розвитку на довгострокову перспективу.

Женевська Декларація зафіксувала певний консенсус цінностей її країн-учасників, що полягає у спільному прагненні і рішучості побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток

інформаційне суспільство, в якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними. Лише на основі такого ціннісного консенсусу можливе подальше міжнародне співробітництво в інформаційній сфері та її міжнародно-правове регулювання.

Гуманістичний пафос Женевської Декларації полягає у тому, що ІКТ слід розглядати не як самоціль, а лише як інструмент для підвищення якості життя для всіх, що сприяє діалогу між людьми, націями і цивілізаціями.

Реалізація ключових принципів побудови відкритого для всіх інформаційного суспільства передбачає співробітництво і партнерство між усіма заінтересованими сторонами, тобто, державними органами, приватним сектором, громадянським суспільством, ООН та іншими міжнародними організаціями.

Непересічне значення для міжнародного політико-правового регулювання комплексу проблем, пов'язаних з процесами формування інформаційного суспільства, мають міжнародні акти не лише глобального, але й регіонального рівня. Зокрема, найбільший поступ у цьому напрямі демонструють загальноєвропейські інституції, які ухвалили цілу низку таких актів. Найбільш значущими серед них є документи, прийняті Радою Європи – Резолюція РЄ № 1120 «Про вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію» (1997 р.), «Декларація про Європейську політику в галузі нових інформаційних технологій» (1999 р.), Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001 р.), «Декларація про свободу комунікацій в Інтернеті» (2003 р.) та інші.

Враховуючи приєднання України до більшості з них та її євроінтеграційні прагнення, завдання імплементації та практичного впровадження їх норм стає надзвичайно актуальним національним пріоритетом для її державної правової політики.

Однією з основних проблем міжнародного політико-правового регулювання інформаційної сфери залишається проблема вироблення загальноприйнятних підходів та принципів правового регулювання мережі Інтернет, та створеного нею кіберпростору, як складової глобального інформаційного простору. Вирішення цієї проблеми надзвичайно ускладнюється наявністю принципової розбіжності в поглядах по даному питанню між США і їх західними союзниками, – з одного боку, та Російською Федерацією, КНР та деякими державами, що підтримують їх позицію, – з іншого. У той час, як США та їх прибічники акцентують увагу на необхідності забезпечення загального безперешкодного доступу до мережі та циркулювання в ній вільних, нічим не обмежених потоків інформації, РФ та КНР надають перевагу пріоритетам національної безпеки та протидії зовнішнім загрозам соціально-політичної дестабілізації і допускають можливість відповідних обмежень Інтернету державою для захисту національного суверенітету.

Аналіз сучасних міжнародних правових норм і рекомендацій щодо регулювання Інтернету, зокрема в Європі, показує, що вони, передовсім, ґрунтуються на принципах стимулювання саморегуляції їхньої діяльності та мінімізації державного контролю і обмежень на поширення інформації в Інтернеті, неможливості встановлення обмежень для контенту в Інтернеті, більших, ніж обмеження для інших медіа.

Водночас, практично всі держави згодні з тим, що намагання міжнародної спільноти, спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватися діями зі створення безпечного і вільного від злочинності кіберпростору. З цією метою розроблена низка документів (більша частина з них діє на регіональному рівні в Європі), що спрямовані на убезпечення від найбільш серйозних викликів, пов'язаних з поширенням сучасних ІКТ, як то – запобігання кібератакам та кібертероризму, протидії розповсюдженню протизаконного контенту в

мережі Інтернет, зростанню терористичної загрози, боротьбі з комп'ютерним піратством, протидії розповсюдженню дитячої порнографії, запобіганню несанкціонованому використанню персональних даних та іншим формам кіберзлочинності.

За період незалежності України у загальних рисах оформилась її державна інформаційна політика та була сформована відповідна нормативно-правова база. Разом з тим, стрімкі процеси розвитку інформаційного суспільства у контексті глобалізації та поширення сучасних ІКТ, як їх найважливішої складової, випереджають розробку відповідних норм правового регулювання, що актуалізує необхідність системного підходу до вирішення цього завдання. Останній же, у свою чергу, вимагає усвідомлення та формування інформаційного права як специфічної галузі правового регулювання життєдіяльності суспільства та особистості.

Особливе місце у системі вітчизняного інформаційного права посідає Закон України «Про доступ до публічної інформації», що, за оцінкою як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, в основному відповідає загальноновизнаним світовим та європейським стандартам. Його прийняття стало принциповим кроком для законодавчого урегулювання конституційного права кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та забезпечення прозорості і відкритості у діяльності органів державної влади.

Принципове значення для забезпечення належного виконання та дієвості Закону України «Про доступ до публічної інформації» має своєчасне внесення змін до всіх пов'язаних з ним нормативно-правових актів з метою узгодження їх з його нормами; ухвалення необхідних для цього нових нормативно-правових актів (передусім – Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» (у новій редакції) та Закону України «Про доступ до публічної інформації») та розробка і затвердження усього комплексу

нормативних документів відповідними органами державної влади, які є розпорядниками публічної інформації.

Актуальною проблемою формування в Україні (втім, як і в інших країнах та в цілому у світі) сприятливого політико-правового середовища для розвитку інформаційного суспільства залишається проблема захисту персональних даних. Тому, Україна ратифікувавши базові документи у цій сфері, зокрема Конвенцію Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (1981 р.) та Додатковий протокол до неї, а також деякі інші, взяла на себе зобов'язання адаптувати національне законодавство та систему захисту персональних даних до положень загальноєвропейських правових актів, наблизивши його, таким чином, до відповідних європейських стандартів. Своєю чергою, створення дієвої та гармонізованої з європейським законодавством вітчизняної системи захисту персональних даних є необхідною передумовою успішності інтеграції України в ЄС. Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття у 2012 р. Закону України «Про захист персональних даних», який, хоча й не позбавлений певних недоліків і прогалин, проте закріпив в українському законодавстві типово європейське правове розуміння персональних даних.

Проведений в дисертаційному дослідженні аналіз тексту підписаної нещодавно (після тривалого періоду складного та суперечливого погодження) Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом засвідчив, що практично всі її розділи та норми (у разі, звичайно, їх практичної реалізації) сприятимуть подальшому становленню інформаційного суспільства в Україні, так як всі вони тим чи іншим чином пов'язані з комплексними проблемами розвитку інформаційного суспільства, удосконаленням його нормативно-правових засад, вирішенням питань продукування, обміну, застосування, накопичення і збереження інформації в окремих галузях співробітництва та розширення використання з цією метою сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Актуальність наукового аналізу сутності та наслідків впливу поширення сучасних інформаційно-комунікативних технологій на характер та основні тенденції розвитку громадянського суспільства диктується як необхідністю стимулювання та прогнозування процесів формування інформаційного суспільства, так і інтенсифікацією досліджень проблем громадської самоорганізації, зокрема, у контексті інституалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та євроінтеграційних зусиль України. Своєю чергою, такий аналіз, окрім інших дослідницьких завдань, потребує вирішення досить складного теоретико-методологічного питання щодо співвідношення понять «інформаційне суспільство» та «громадянське суспільство».

У рамках проведеного категоріально-понятійного аналізу, беручи до уваги мультиверсійність, а інколи й контраверсійність дефініцій, що вже утвердилися в науково-теоретичному та практичному політико-правовому дискурсі, обґрунтована неоднопорядковість та взаємопов'язаність вказаних понять. Їх неоднопорядковість виявлена у хронологічному та структурно-функціональному аспектах.

Що ж стосується взаємопов'язаності понять «інформаційне суспільство» та «громадянське суспільство», то в соціально-онтологічному плані вона виражається у таких аспектах – типологічному, об'єктному, суб'єктному, функціональному аспектах.

Процеси формування інформаційного суспільства та розвитку громадянського суспільства діалектично взаємопов'язані між собою і розгортання кожного з них спричиняє синергетичний ефект стосовно іншого. Організації громадянського суспільства суттєво випереджають середні показники суспільства у цілому щодо оволодіння та застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Прискорення процесів створення, переробки та використання інформації (що є головною детермінантою розвитку інформаційного суспільства), у яких беруть найактивнішу участь

організації громадянського суспільства, сприяє помітному зростанню значення останніх як у всіх сферах суспільного життя в цілому, так і в різних напрямках життєдіяльності окремих громадян та громадської участі у прийнятті управлінських рішень.

В Україні останнім часом досить активно відбувається процес удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування громадянського суспільства. Впливовою детермінантою цього процесу стала інституалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, зокрема, затвердження відповідної стратегії та планів з її реалізації. Концептуалізація зазначеного процесу відбулася на основі накопичення і осмислення позитивного досвіду співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також застосування відповідного світового, переважно, європейського досвіду. Надзвичайно важливу роль у ньому відіграє застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій, так як з їх безпосереднім використанням відбуваються всі етапи законотворчого процесу: актуалізація та усвідомлення необхідності певного нормативно-правового акту, розробка його проекту, обговорення, коригування, прийняття, оприлюднення та поширення.

Формування глобального інформаційного суспільства, як одна з найважливіших складових глобалізації, відбувається у тісному причинно-наслідковому зв'язку з розвитком глобального громадянського суспільства, що, своєю чергою, призводить до підвищення рівня та швидкості взаємодії суб'єктів громадянського суспільства на горизонтальному рівні та з іншими суб'єктами такої взаємодії – органами державної влади та місцевого самоуправління, міжнародними організаціями, суб'єктами комерційної діяльності. Вплив міжнародних неурядових організацій та їх багатогалузеве співробітництво із українськими громадськими об'єднаннями є одним із вирішальних чинників стимулювання подальшої структуризації вітчизняного

громадянського суспільства та його ролі у зростанні ефективності громадської участі.

Безсумнівно значний вплив на інституалізацію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні справили також основні принципи сучасної європейської концепції належного урядування, що були викладені у Білій книзі з європейського врядування, оприлюдненою Європейською Комісією у 2001 р. Її рекомендацій та пропозицій щодо зміцнення демократії в Європі та підвищення легітимності інститутів ЄС шляхом покращення залучення громадськості, вдосконалення регуляторної політики та посилення ролі ЄС у світовому врядуванні, безумовно, залишаються надзвичайно актуальними для України.

Важлива роль у процесах інформатизації українського соціуму належить організаціям громадянського суспільства, які безпосередньо за своїми інтересами, статутними завданнями та цілями діяльності займаються вирішенням проблем формування інформаційного суспільства, розробкою та впровадженням сучасних інформаційно-комунікативних технологій, відстоюванням високих ідеалів та стандартів відкритості та прозорості у суспільно-політичному та громадському житті.

Важливою характерною особливістю громадянського суспільства інформаційної доби є те, що його питомими структурними елементами поряд з інституалізованими структурами, такими, як громадські об'єднання, громадські організації, профспілки, релігійні громади, ЗМІ, ОСН, ОСББ тощо, стали неінституалізовані спільноти, такі як, соціальні мережі, блогосфера, віртуальні громадські об'єднання та рухи. Виникнення значної кількості та стрімке поширення таких неінституалізованих спільнот, разом з тим, зовсім не означає втрати впливовості «традиційних» організацій громадянського суспільства. У його соціальному просторі інституалізовані та неінституалізовані спільноти співіснують, частіше за все, на основі принципу доповнюваності та взаємодії. До того ж, досить часто трапляються взаємні

перетворення, тобто, коли на основі неінституалізованих спільнот затим виникають інституалізовані, та навпаки.

На основі узагальнення діалектичного та синергетичного взаємозв'язку процесів формування інформаційного суспільства та розвитку громадянського суспільства можна визначити поняття інформаційного громадянського суспільства як суспільства постіндустріальної доби, інститути якого за тісної співпраці з органами державної влади та місцевого самоврядування, міжнародними організаціями та комерційними структурами беруть активну участь у процесах формування інформаційного суспільства, поширення та застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій та практик електронної демократії з відповідними їй формами громадянської участі у всіх сферах суспільного життя.

Встановлено, що поняття «громадянська участь» є сьогодні надзвичайно широко вживаним не лише у науковому дискурсі (зокрема, у соціальній філософії, політології, теорії державного управління, правознавстві, соціології, історії, культурології і т. д.), але й у практичному політико-правовому та управлінському дискурсі. Проте, незважаючи на значну кількість зарубіжних та вітчизняних досліджень (яка постійно продовжує зростати), присвячених як громадянській участі в цілому, так і окремим її конкретним аспектам, позиції щодо визначення самого цього поняття не лише не зближуються, а навіть, скоріше, навпаки – відбувається певна диверсифікація дефініцій.

Не менш складною гносеологічною проблемою категоріально-понятійного апарату вказаних досліджень залишається питання щодо співвідношення поняття «громадянська участь» з іншими близькими за значенням і не менш широкоживаними поняттями, такими як «політична участь», «демократія участі» (вона ж «партисипаторна демократія»), «пряма демократія» тощо.

Водночас, було б невірним абсолютизувати такий методологічний плюралізм у визначеннях до ступеню гносеологічного релятивізму у дослідженні суті описуваних понять. Адже існує достатньо широке консенсусне поле у розумінні самого феномену вченими, які займаються даною проблематикою. А це, у свою чергу, дозволяє розглядати різні підходи у трактуванні громадянської участі у контексті їх компліментарності, тобто, такими, що сприяють сукупному нарощенню соціального знання у даній галузі. Зазначене консенсусне поле будується на певному наборі визнаних більшістю постулатів, зокрема того, що сутнісним аспектом демократії є пряма або опосередкована участь громадян у процесі прийняття рішень суб'єктами політичної влади, а її важливими ознаками при цьому є правове закріплення права громадян брати участь у політиці та його реальна реалізація через їх включеність у процес прийняття рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях.

Уточнено, що усталений у сучасній політології розподіл політичної участі на конвенційну та неконвенційну здійснюється не завжди на коректних підставах. На думку автора дослідження, не можна погодитися з дослідниками, які лише стосовно неконвенційної участі зазначають, що формою такої участі є протестна активність громадян, так як, у реальному політичному житті протестна активність громадян може вилитися і у санкціоновані владою дії, які не суперечать ні загальноприйнятим зразкам політичної поведінки, ні нормам чинного законодавства. Тому, виходячи з вище зазначеного, маємо всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної, так і конвенційної участі.

Вказане методологічне зауваження є особливо актуальним на тлі значного зростання протестної активності громадськості в Україні останніми роками, як одного з найпоширеніших виявів як політичної участі, зокрема, так і громадської участі, взагалі. Проведений аналіз протестної активності громадян засвідчив, що останніми роками серед загального масиву

протестних акцій значно збільшилася частка соціально-економічних та протестів проти порушення громадянських прав і свобод.

Безпрецедентне падіння низького й раніше рівня довіри громадян до всіх владних інститутів, зокрема, до правоохоронної та судової системи, всепроникаюче поширення корупції та заміщення нею легітимних громадських практик ведуть до делегіметизації системи державної влади як такої та підриву політико-правових засад її функціональної спроможності, що, своєю чергою, становить безпосередню і надзвичайно серйозну загрозу національній безпеці.

Необхідність подолання зазначеної загрози національній безпеці та цілої низки викликів, спричинених негативними наслідками процесів глобалізації та інформатизації у сучасному світі, зокрема, таких, як збільшення можливостей для тотального контролю та узурпації влади; загроза втрати національного суверенітету та етнічної, мовної і культурної самобутності; розмивання усталеної політичної, соціальної та індивідуальної ідентичності; ерозія гуманістичних ідеалів, норм і цінностей, тощо, об'єктивно вимагають формування та провадження державної політики, спрямованої на активізацію громадської участі, одним із пріоритетних напрямів якої є широке використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій.

Поліпшення комунікаційних можливостей та умов задля реалізації різноманітних форм громадянської участі завдяки застосуванню сучасних інформаційно-комунікативні технології (перш за все, Інтернету) дає змогу, передусім, значно розширити коло учасників комунікації, зробити її практично необмеженою у просторі і часі, суттєво підвищити швидкість взаємодії та піднести на якісно новий рівень всі необхідні при цьому операції продукування, зберігання та поширення інформації.

Разом з тим, поширення та застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій, всупереч деяким технократично-утопічним

ілюзіям, не призводить автоматично ні до зростання громадянської активності, ні до розширення залучення громадян у різні форми громадянської участі, ні до виникнення якихось принципово нових таких форм. Тому державна політика з розбудови інформаційного суспільства (а також взаємодія на цьому напрямі держави з комерційними структурами та структурами громадянського суспільства) має органічно поєднуватися із залученням громадян до участі у розробці та реалізації державної політики та вирішенні питань місцевого самоврядування, сприянням розвитку громадянського суспільства, вихованням громадянської культури та соціальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 100 днів після виборів: громадська думка післявиборчого опитування // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:03_02_2015
2. Агамбен Д. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Джорджо Агамбен. – М. : Издательство «Европа», 2011. – 256 с.
3. Алексаньян Н. Сущность социальных трансформаций современного общества под влиянием средств массовых коммуникаций / Н. Алексаньян. – Краснодар : Изд. дом «ХОРС», 2009. – 52 с.
4. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». – К. : НІСД, 2014. – 148 с.
5. Анохина Н. В. Электронное правительство для народа: обзор исследования ООН за 2012 г. / Н. В. Анохина // Политическая наука. – 2013. – № 1. – С. 28–42.
6. Арабаджиєв Д. Ю. Громадський моніторинг за виборчим процесом в Україні : монографія / Д. Ю. Арабаджиєв. – Запоріжжя : Просвіта, 2014. – 313 с.
7. Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Ірина Василівна Арістова. – Х., 2002. – 476 с.
8. Асоціація українських банків просить Президента накладити вето на Закон «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1277073426>
9. Афанасьев В. Г. Человек : общество, управление, информация. Опыт системного подхода / В. Г. Афанасьев. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 208 с.

10. Б'ючи на сполох – раунд 2 : на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House. Липень 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/>
11. Балабан Р. Електронна влада : приклад Естонії для України / Ростислав Балабан, Ксенія Квітка // Політичний менеджмент. – 2010. – Спеціальний випуск. – С. 104–112.
12. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності / Ю. Бальцій // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 46–49.
13. Баранов А. А., Брыжко В. М., Базанов Ю. К. Права человека и защита персональных данных / А. А. Баранов, В. М. Брыжко, Ю. К. Базанов. – К. : Государственный комитет связи и информатизации Украины, 2000. – 280 с.
14. Бард А., Зондерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Перевод с шведского языка. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
15. Бебик В. Інформаційне суспільство / В. Бебик // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 299.
16. Бедрицкий А. П. Международные договоренности по киберпространству : возможен ли консенсус? // Проблемы национальной стратегии. – 2012. – № 4 (13). – С. 119–136.
17. Безумие кремлевских троллей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org/content/article/26913247.html>
18. Бек У. Молчание слов и политическая динамика в глобальном обществе риска / У. Бек // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck5.shtml>

19. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек / Пер. с нем. В. Седелника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
20. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек / Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника; Общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
21. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл / Перевод с английского. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788 с.
22. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330-342.
23. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Л. Иноземцев. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.
24. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія : Навч. посібник / Упоряд. Віталій Лях. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–251.
25. Береза А. У в'язницю за наклеп / Анастасія Береза [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/news/525713-v-tyurmu-zaklevetu.htm>
26. Бекешкіна І. Рік 2014-й : від президентських виборів до парламентських. До єдності чи роз'єднаності? / І. Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : збірник наукових праць Інституту соціології НАНУ. – 2014. – Вип. 1 (15). – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2014. – С. 85–94.
27. Бехманн, Готтхард. Современное общество : общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. – М. : Логос, 2010. – 248 с.

28. Бистрицький Є. Про що свідчить стратегія, затверджена президентом / Євген Бистрицький // Дзеркало тижня. – 2012. – № 12. – 30 березня 2012. – С. 3.
29. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності / О. С. Білоусов // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Фенікс, 2013. – № 49. – С. 60–68.
30. Білоусов О. С. Громадські практики та специфіка їх використання у перехідних суспільствах / О. С. Білоусов // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Фенікс, 2014. – Вип. 53. – С. 252–259.
31. Білоусов О. С. Політичне та нормативно-правове забезпечення формування інформаційного суспільства в Україні / О. С. Білоусов // Панорама політичних студій. Науковий вісник РДГУ. – Рівне, 2013. – № 11. – С. 159–166.
32. Білоусов О. С. Доступ до публічної інформації як чинник формування громадського суспільства в Україні / О. С. Білоусов // Актуальні проблеми політики. Вип. 50. – Одеса : Фенікс, 2013. – С. 18–25
33. Білоусов О. С. Громадські практики та специфіка їх використання у перехідних суспільствах / О. С. Білоусов // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Фенікс, 2014. – Вип. 53. – С. 252–259.
34. Білоусов О. С. Публічна інформація та категорії інформації з обмеженим доступом в контексті трактування Закону України «Про інформацію» / О. С. Білоусов // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. – Одеса, 2014. – № 7. – С. 104–107.
35. Білоусов О. С. Взаємовідношення між соціальною структурою і політичним устроєм як проблема влади в постіндустріальному суспільстві / О. С. Білоусов // Перспективи. – Соціально-політичний журнал. – Одеса, 2014. – № 2 (60). – С. 20–25.
36. Білоусов О. С. Модернізація громадянського суспільства в контексті європейської концепції належного врядування // Слов'янський вісник. – Рівне, 2014. – № 21. – С. 23–32.

37. Білоусов О. С. Шляхи впровадження електронного урядування в Україні : позитивні і негативні аспекти / О. С. Білоусов // *European political and law discourse*. – 2015. – № 2. – С. 237–242.
38. Біляцький С., Ярова Н. Майбутнє вже розпочалося (Аспекти сучасної класичної прогностики) / Сергій Біляцький, Наталія Ярова // *Віче*. – 2008. – № 1. – С. 65–68.
39. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. В двух книгах. Кн. 2. – М. : Экономика, 1989. – 304 с.
40. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр / Перевод с французского языка Н. В. Сулова. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2000. – 96 с.
41. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М. : РУДОМИНО, 1999. – 224 с.
42. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції / Н. Бойко // *Українське суспільство : моніторинг соціальних змін: збірник наукових праць Інституту соціології НАНУ*. – 2014. – Вип. 1 (15). – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2014. – С. 163–172.
43. Больц Н. Азбука медиа / Н. Больц / Пер. с нем. Л. Ионин, А. Черных. – М. : Европа, 2011. – 136 с.
44. Брежнева Т. В. Політика НАТО з кіберзахисту та співробітництво з партнерами / Т. В. Брежнева // *Стратегічні пріоритети*. – 2012. – № 4 (25). – С. 189–195.
45. Брижко В. М. Інформаційне суспільство. Дефініції : людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / В. М. Брижко, О. М. Гальченко, В. С. Цимбалюк та ін. – К. : Інтеграл, 2002. – 220 с.
46. Будущее России. Путь к жизнестрою разумного человечества доброй воли (Теоретическая платформа и руководство к действию всех

добронравных людей) / Редакционный комитет сторонников Концепции общественной безопасности. – СПб. : Издательство АРТЕЛЬ «ВОРОЖЕЯ», 2011. – 344 с.

47. В мире два десятка стран занимаются кибероружием – McAfee [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cybersecurity.ru/armament/86546.html>

48. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.

49. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. Пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина, Л. В. Феденко; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

50. Варзарь П. Теоретичні основи концепцій розбудови громадянського суспільства у пострадянських країнах / П. Варзарь // Політичний менеджмент. – 2010. – Спеціальний випуск. – С. 72-79.

51. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1998. – 534 с.

52. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 522 с.

53. Вишняк О. Динаміка потенційного та реального електорату України на парламентських та президентських виборах: 1994-2012 / О. Вишняк // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2014. – С. 23–43.

54. Вишняк О. Тенденції змін рейтингів політичних партій та блоків під час передвиборчих кампаній до Верховної Ради України у 2002-2012 рр. (на основі моніторингових опитувань) / О. Вишняк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : збірник наукових праць Інституту соціології

НАНУ. – 2014. – Вип. 1 (15). – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2014. – С. 95–104.

55. Відновлення України. План дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/document/247648260/plan_ua.pdf

56. Всеобщая декларация о культурном разнообразии. Принята 31-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО, Париж, 2 ноября 2001 г. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ifarcom.ru/files/Documents/declar_cult_diversity.pdf

57. Всеукраїнська громадська організація «Українська асоціація фахівців інформаційних технологій» (УАФІТ) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaitr.org.ua/?q=about>

58. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2013. – 472 с.

59. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гелбрейт. – М. : АСТ, 2004. – 602 с.

60. Глава держави : Ефективне державне управління залежить від залучення до цього процесу громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/21295.html>

61. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 4 (33). – С. 5–12.

62. Городенко Л. М. Комунікативні парадигми розвитку мережевих соціальних спільнот / Л. М. Городенко // Інформаційне суспільство. – 2014. – Вип. 19. – С. 68–72.

63. Горохов В. М. Средства массовой информации в системе политических коммуникаций / В. М. Горохов // Концепции современной политологии : Введение. – М. : Спарк, 1993. – С. 28–33.

64. Грицяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади / І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2006. – 398 с.

65. Гришаев В. В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска) / В. В. Гришаев // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/text/18728811/>
66. Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС / Солоненко І., Хорольський Р., Шаповалова Н., Лациба М. – К. : Громадська рада при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС. – 21 с.
67. Громадянське суспільство України в цифрах / УНЦПД // Матеріали круглого столу, 24 січня 2012 р., м. Київ. – К. : УНЦПД, 2012. – 25 с.
68. Громадянське суспільство : історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін.; / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; за заг. ред. Т. В. Розової. – Одеса : Юридична література, 2010. – 344 с.
69. Гутман Е. Устрій дорадчої демократії / Е. Гутман, Д. Томпсон // Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 327–363.
70. Гуцал К. А. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства в контексті світових глобалізаційних процесів / К. А. Гуцал // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – 2010. – № 1. – С. 11–15.
71. Гуцало М. Г. Новий профіль міжнародного тероризму / М. Г. Гуцало // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 174–182.
72. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
73. Дебор Ги. Общество спектакля / Ги Дебор. Пер. с фр. / Перевод С. Офертаса и М. Якубович. – М. : Логос, 2000. – 224 с.
74. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. Затверджена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р.

// [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_621

75. Демидов О. Социальные сетевые сервисы в контексте международной и национальной безопасности / Олег Демидов // Индекс безопасности. – 2011. – № 4 (99). – Том 17. – С. 59–76.

76. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина, В. О. Купрій, Н. М. Чермошенцева, О. Л. Ващук – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.

77. Державна політика : аналіз та механізм її впровадження в Україні : навч. посіб. / [кол. авт.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички]. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 232 с.

78. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права : світоглядні й загальнотеоретичні засади : Монографія / О. П. Дзьобань. – Харків : Майдан, 2013. – 360 с.

79. Динаміка основних показників науково-технічної та інноваційної сфери України за 2008-2012 роки : Довідкові матеріали / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. – К. : Фенікс, 2013. – 64 с.

80. Директива 2002/22/ЄС Європейського парламенту та ради від 7 березня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nkrzi.gov.ua/img/zstored/File/22_Ukr_Univ_service.pdf

81. Для кибер-войн напишут свою Женевскую конвенцию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://techno.bigmir.net/net/1503150>

82. Добренъков В. И. Вызовы глобализации и перспективы человечества / В. И. Добренъков // Вестник МГУ. Серия : Социология и политология – 2004. – № 4. – С. 3–20.

83. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 9 сентября

2000 г., № Пр-1895) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/5.html>

84. Доктрина інформаційної безпеки України / Затверджена Указом Президента України № 514/2009 від 8 липня 2009 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>

85. Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 67–100.

86. Дубов Д. В. Кібербезпека: світові тенденції та виклики для України : аналіт. доп. / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван. – К. : НІСД, 2011. – 30 с.

87. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія / Д. В. Дубов. – К. : НІСД, 2014. – 328 с.

88. Дубов Д. В. Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України : нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців : аналіт. доп. / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван. – К. : НІСД, 2012. – 32 с.

89. Дубов Д. В. Політика Китаю щодо регулювання внутрішнього інформаційного простору / Дмитро Дубов // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4 (43). – С. 94–102.

90. Дубов Д. В. Сучасні тенденції забезпечення кібербезпеки на міжнародному рівні / Д. В. Дубов // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4 (21). – С. 5–11.

91. Дубов Д. Підходи до формування тезаурусу у сфері кібербезпеки / Д. Дубов // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4. – С. 19–30.

92. Дубов Д. В. Створення в Україні «Фонду цифрової солідарності» як перспективний напрям подолання внутрішнього цифрового розрив : аналіт. зап. / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1157/>

93. Девіс Т. Дизайн онлайн-делиберации: выбор, критерии и эмпирические данные / Т. Девіс, Р. Чандлер // Политическая наука. – 2013. – № 1. – С. 83–82.
94. Дюжев Д. В. Інформаційне суспільство: соціально-правова парадигма суспільного розвитку : Автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Д. В. Дюжев; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 18 с.
95. Європейська конвенція про транскордонне телебачення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/132.htm>
96. Європейська Рада схвалила Стратегію Європа–2020 // Євробюлетень / Інформаційне видання Представництва Європейського Союзу в Україні. – 2010. – № 4. – С. 16
97. Європейське врядування : Біла книга // Комісія Європейських Співтовариств Брюссель, 25.7.2001 COM (2001) 428, остаточна редакція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://upi.org.ua>
98. Європейський Суд з Прав Людини визнав діючу в Україні систему легалізації об'єднань громадян недемократичною // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aj.org.ua/lang-ua>
99. Женевська Декларація принципів : Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apitu.org.ua>
100. Женевський План дій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apitu.org.ua>
101. Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, вересень 2014 року – квітень 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>

102. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nkrzi.gov.ua>

103. Звіт щодо результатів впровадження національних проектів в 2012 році. – К. : Державне агентство інвестицій та управління національними проектами України, 2013. – 32 с.

104. Згурська В. Закон України «Про громадські об'єднання» : наближення до європейських стандартів / Валентина Згурська / Сучасна українська політика. – Вип. 26. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. – 348 с. – С. 98–103.

105. Зернецька О. В. Глобальний розвиток системи масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Зернецька. – К. : Освіта, 1999. – 351 с.

106. Иванов А. Е. Виртуальная реальность / А. Е. Иванов // История философии. Энциклопедия. Минск : Книжный Дом, 2002. – С. 183-186.

107. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество : природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.

108. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.

109. Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Даниела Белла / В. Л. Иноземцев // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл / Перевод с английского. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – С. VII – LXXXIV.

110. Індекс сталості НУО в Україні в 2011 р. 15 видання – червень 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://transition.usaid.gov>

111. Інтернет і політика // Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 271.
112. Інформаційна відкритість української влади: Аналітична доповідь / Литвиненко О. В., Паламарчук В. М., Янішевський С. О. [та ін.]; Національний інститут стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2002. – С. 2.
113. Інформаційне суспільство в Україні : глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 64 с.
114. Ісакова Т. О. Пропаганда спрямована на розпалювання національної та міжнаціональної ворожнечі: проблеми визначення та протидії : Аналітична записка / Т. О. Ісакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>
115. Казьмеркевич П. Стан українського громадянського суспільства – спроба діагнозу / П. Казьмеркевич // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. – Люблін : Вид-во «Episteme», 2012. – С. 210–220.
116. Кайку М. Візії: як наука змінить ХХІ сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
117. Кайку М. Гіперпростір: наукова одиссея крізь паралельні світи, викривлений час-простір і десятий вимір / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2005. – 460 с.
118. Канетті Еліас. Маса і влада / Еліас Канетті. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 416 с.
119. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
120. Качинський А. Б. Розвиток проблеми ризику в Україні : теорія і практика / А. Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4.
121. Кибернетику – на службу комунізму / Под ред. А. И. Берга. – М.; Л. : Госэнергоиздат, 1961. – 312 с.

122. Ковалева М. С. Эволюция понятия «риск» / М. С. Ковалева // Социологическое обозрение. – 2002. – Том 2. – № 1. – С. 19-27.
123. Ковальчук В. Б. Громадянське суспільство та його правосвідомість як основа формування легітимної влади / В. Б. Ковальчук // Право України. – 2014. – № 4. – С. 91–98.
124. Когут А. Українське громадянське суспільство 2012 – у пошуках альтернативи / А. Когут // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. – Люблін : Вид-во «Episteme», 2012. – С. 221–230.
125. Колодій А. М. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою / А. М. Колодій // Право України. – 2014. – № 4. – С. 9–16.
126. Кольєр Д. Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольєр, С. Левіцкі // Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 160–207.
127. Конах В. К. Інтернет-ЗМІ в Україні: проблеми визначення нормативно-правового статусу та врегулювання діяльності / В. К. Конах / Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
128. Конвенція об забезпеченні міжнародної інформаційної безпеки (концепція) / Совет Безопасности Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru>
129. Конвенція про кіберзлочинність [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
130. Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maecenas.com.ua/uk/>
131. Конституція України // Офіційний вісник України від 01.10.2010. – 2010 р. – № 72/1. Спеціальний випуск. – стор. 15, ст. 25–98.

132. Концепція державної інформаційної політики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/>

133. Коровин В. Третья мировая сетевая война / В. Коровин. – СПб. : Питер, 2014. – 352 с.

134. Костырев А. Г. Разумная сила, общественная дипломатия и социальные сети как факторы международной политики / А. Г. Костырев // Полис. – 2013. – № 2. – С. 143–149.

135. Костюк В. В. Информационное общество / В. В. Костюк // Социология : Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов и др. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – С. 386–387.

136. Кочетков А. П. Национальное государство в условиях глобализации / А. П. Кочетков // Полис. – 2014. – № 4. – С. 63–75.

137. Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua>

138. Кресіна І. Концепція урядування як новий підхід до управління суспільно-політичними процесами / І. Кресіна // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К. : НІСД, 2013. – С. 39–45.

139. Круглий стіл «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні» – 18.04.2013 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1140/>

140. Крусян А. Р. Громадянське суспільство в Україні як передумова сучасного українського конституціоналізму : поняття і тенденції розвитку / А. Р. Крусян // Право України. – 2014. – № 4. – С. 17–25.

141. Кудряченко А. Зasadничі демократичні цінності та їх роль у розвитку громадянського суспільства у країнах Європи / А. Кудряченко // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К. : НІСД, 2013. – С. 28–39.

142. Кузнєцова Н. С. Громадянське суспільство, держава, приватне право: проблеми співвідношення та взаємодії / Н. С. Кузнєцова // Право України. – 2014. – № 4. – С. 63–70.

143. Кулик А. Н. Governance 2.0 : Эволюция модели государственного управления в эпоху интерактивного Интернета / А. Н. Кулик // Политическая наука. – 2013. – № 1. – С. 12–27.

144. Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань : Переклад з німецької / Ханс-Дітер Кюблер. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 264 с.

145. Лазерфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие / П. Лазерфельд, Р. Мертон // Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследования. – М., 2002. – С. 141–143.

146. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. – К. : Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013. – 66 с.

147. Лидерство и власть. Процессы идентичности в группах и организациях / Под ред. Даана ван Книппенберга, Майкла Хогга / Пер. с англ. – Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2012. – 408 с.

148. Лиллекер Д. Дж. Политическая коммуникация: ключевые концепты / Д. Дж. Лиллекер / Пер. с англ. С. И. Остнек. – Харьков : Гуманитар. центр, 2010. – 300 с.

149. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: Навчальний посібник / В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.
150. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 135–160.
151. Ляйтнер К., Мюллер-Торок Р. Отделяя зерна от плевел: как оценить реальный вклад электронного участия / К. Ляйтнер, Р. Мюллер-Торок // Политическая наука. – 2013. – № 1. – С. 43–68.
152. Маккуайр С. Пространство отношений / Скотт Маккуайр // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/longreads/31899>
153. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн / Пер. с англ. В. Г. Николаева. – М. : Гиперборея; Кучково поле, 2007. – 464 с.
154. Мангейм Б. Джарол, Рич Ричард К. Политология. Методы исследования / Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич. Пер. англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А. К. Соколова. – М. : Издательство «Весь Мир», 1999. – 544 с.
155. Манжай О. В. Використання кіберпростору в оперативно-розшуковій діяльності / О. В. Манжай // Право і безпека : наук. журн. – 2009. – № 4. – С. 142–149.
156. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
157. Медведчук В. В. Громадянське суспільство як фундаментальна основа демократичного розвитку України / В. В. Медведчук // Право України. – 2014. – № 4. – С. 26–35.
158. Медведчук В. В. Громадянське суспільство : Український вибір: монографія / В. В. Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 628 с.
159. Медоуз Донелла. Пределы роста: 30 лет спустя / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз; пер. с англ. Е. С. Оганесян; под ред. Н. П. Тарасовой. – М. : Бином. Лаборатория знаний, 2012. – 358 с.

160. Международное информационное пространство // Государственное управление в сфере национальной безопасности : словарь-справочник / состав. : Г. П. Сытник, В. И. Абрамов, В. Ф. Смолянюк и др.; под общ. редакцией Г. П. Сытника. – К. : НАДУ, 2012. – С. 194.

161. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – С. 28.

162. Монтеррейский консенсус Международной конференции по финансированию развития. Принят Международной конференцией по финансированию развития 18–22 марта 2002 года // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/monterrey.shtml

163. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.

164. Науково-практичний коментар до Закону України «Про доступ до публічної інформації» / Р. Головенко, Д. Котляр, О. Нестеренко, Т. Шевченко; Заг. ред. Д. Котляр. – К. : Тов. «ГНОЗИС», 2012. – С. 66.

165. Наумов В. Б. Право и Интернет: очерки теории и практики / В. Б. Наумов. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – 432 с.

166. Наумкіна С. М. Мультикультуралізм як стратегія соціально-політичного розвитку сучасних європейських країн : позитивні та негативні прояви [Електронний ресурс] / С. М. Наумкіна, О. М. Соколов // Актуальні проблеми філософії та соціології. Серія : Філософія. – 2014. – Вип. 2. – С. 60–64.

167. Наумкіна С. М. Парадигмальні моделі політичної еволюції: «Традиція» та «Сучасність» [Електронний ресурс] / С. М. Наумкіна, Н. П. Коваadlo // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія. – 2012. – Вип. 4. – С. 117–121.

168. Національний Конвент України щодо ЄС. Рекомендації робочих груп / Укр. незалеж. центр політ. досліджень / За заг. ред. В. Лупація, Ю. Тищенко. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 92 с.

169. Нужен ли Украине фонд универсальных услуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inau.org.ua/download.php?691bede5e205665d30aae2a987e04f7f&target=1>

170. Окинавская хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 51–56.

171. Оніщенко Н. М. До питання про пошук балансу у співвідношенні громадянського суспільства та держави / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 55–62.

172. Опалько Ю. В. Новий Закон України «Про громадські об'єднання» як інструмент державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства / Юрій Опалько / Сучасна українська політика. – Спецвипуск : Політична наука в Україні : стан та перспективи розвитку. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – 348 с. – С. 195–203.

173. Оприлюднено черговий Звіт про виконання Порядку денного асоціації та Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248121015&cat_id=244276429

174. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, 2008. – 352 с.

175. Основи демократії : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А. Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.

176. Основи політології / [Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Новакова О. В., Пашина Н. П. та ін.] : Навчальний посібник. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 170 с.

177. Отчет о Тунисском этапе Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества, Тунис, 16-18 ноября 2005 года // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-277399.html>

178. Пазюк А. Міжнародно-правові аспекти управління Інтернетом / Андрій Пазюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://euromediaplatform.org/Internet_governance_ukr.html

179. Пал Леслі А. Аналіз державної політики / Леслі А. Пал; [пер. з англ. Іван Дзюб]. – К. : Основи, 1999. – 422 с.

180. Панов П. В. Институты, идентичности, практики: теоретическая модель политического порядка / П. В. Панов. – М. : РОССПЭН, 2011. – 230 с.

181. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці : висновки для України / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська : Аналітична доповідь / За заг. ред. К. А. Кононенка. – К. : НІСД, 2014. – 42 с.

182. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.

183. Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // THESIS. – 1993. – Вып. 2. – С. 94-122.

184. Пархоменко Н. М. Роль громадянського суспільства у захисті прав і свобод людини та громадянина / Н. М. Пархоменко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 116-125.

185. Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості / Інститут соціології НАН України : Мат. круглого столу, м. Київ, 11 лютого 2013 року// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/press_relis.pdf

186. Петренко-Лисак А. Кібервіртуальні спільноти та кібервіртуальні особистості // Наукові записки Інституту журналістики. — 2010. — Т. 38. — С. 56—62.

187. Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації [Указ Президента України № 547/2011 від 5 травня 2011 року] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/547/2011>

188. Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : указ Президента України № 32/2012 від 25 січня 2012 року // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14412.html>

189. План дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=190>

190. План дій Україна – ЄС на 2005-2007 рр. // Європейське законодавство – українським громадським організаціям : Матеріали круглого столу, м. Київ, 19 лютого 2007 року. – К. : УНЦПД, 2007. – С. 41-42.

191. План дій Україна – НАТО : конкретні кроки на шляху до добробуту, співробітництва та безпеки. – К. : НЦСАІ, 2006. – 146 с.

192. План заходів щодо забезпечення безпечного користування Інтернетом / Послання Комісії Європейського Парламенту, Європейської Ради, Економічного і Соціального Комітету та Комітету Регіонів. – 01.01.1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_097

193. Полатайко М. Реформи у хмарах. Європейський досвід e-government для України / Микита Полатайко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/04/22/7033090/>

194. Политология: Учебник. Изд. 2-е, доп. и перераб. / Под общ. ред. В. С. Комаровского. – М.: Изд-во РАГС, 2006. – 600 с.

195. Польські та українські експерти створять організацію, що сприятиме присутності України в європейському медіапросторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/35187>

196. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512

197. Почепцов Г. Глобальні проекти: конструювання майбутнього / Г. Почепцов. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2009. – 212 с.

198. Почепцов Г. История медиа как история систем управления вниманием / Георгий Почепцов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/kontent/2014-10-05/98858>

199. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію державної інформаційної політики» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=38772&pf35401=174808

200. Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків: заява Верховної Ради України від 21 квітня 2015 року <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=54317&pf35401=335709>

201. Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних: закон України від 9 квітня 2015 року № 319-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/319-19/paran21#n21>

202. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії

корупції» [З–н України № 4711-VI від 17 травня 2012 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4711-17>

203. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних : закон України від 3 липня 2013 року № 383-VII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/383-18/para29#n29>

204. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – С. 129.

205. Про громадські об'єднання [З–н України 4572-VI від 22 березня 2012 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=38911&pf35401=217948

206. Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001-2004 роки : указ Президента України від 27.01.2001 р. № 58/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 5. – С. 11, ст. 175.

207. Про Доктрину інформаційної безпеки України [Указ Президента України № 514/2009 від 8 липня 2009 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>

208. Про доступ до публічної інформації [З–н України № 2939-VI від 13 січня 2011 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>

209. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [З–н України № 2411-VI від 2 липня 2010 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>

210. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності [З–н України № 1160-IV від 11 вересня 2003 року] // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004. – № 9. – С. 79

211. Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 р. N 117-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/117-2005-%D1%80>

212. Про затвердження Річної Національної Програми на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору : указ Президента України від 07.08.2009 р. № 600/2009 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 61/№ 67. – С. 126(ДІ) / С. 9. – Ст.2151.

213. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна-НАТО на 2012 рік : указ Президента України від 19.04.2012 р. № 273/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 32. – С. 225, ст. 1178.

214. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік : указ Президента України від 23 квітня 2015 року № 238/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/19352.html>

215. Про захист персональних даних : закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>

216. Про звернення громадян : закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>

217. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-%D1%80>

218. Про інформацію [З-н України № 2657-ХІІ від 2 жовтня 1992 року] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – ст. 650.

219. Про Концепцію національної інформаційної політики [Постанова Верховної Ради України № 687-IV від 3 квітня 2003 року] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/687-15>

220. Про ліквідацію деяких консультативно-дорадчих органів, утворених Президентом України : указ Президента України від 28 квітня 2015 року № 246/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/19360.html>

221. Про об'єднання громадян : [З-н України № 2460-XII від 16 червня 1992 року] (втрата чинності від 01.01.2013, підстава 4572-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1992.– № 34. – ст. 504.

222. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки [З-н України № 537-V від 9 січня 2007 року] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2007. – № 12. – ст. 102.

223. Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : указ Президента України від 25 червня 2013 року № 342/2013 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15829.html>

224. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : закон України від 23 вересня 1997 року № 539/97-ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>

225. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність : закон України від 21 липня 2006 р. № 23-V [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/23-16>.

226. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність : закон України від 7 вересня 2005 р. № 2824-IV // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2824-15>.

227. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні // Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – С. 265-328.

228. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.

229. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. – К. : НІСД, 2014. – 79 с.

230. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : указ Президента України № 212/2012 від 24 березня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>

231. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-2012-%D1%80>

232. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1035-р від 21 листопада 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – С. 89.

233. Про Урядовий офіс з питань європейської інтеграції : постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 р. № 346 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/346-2014-%D0%BF>

234. Проблеми української політики : аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 410 с.

235. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку зі створенням Фонду загальнодоступних телекомунікаційних послуг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nkrz.gov.ua/img/zstored/File/2012_07/dod_r329_06572012.doc

236. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» (у новій редакції) та Закону України «Про доступ до публічної інформації» № 10455 від 14.05.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=43352&pf35401=222300>

237. Проект Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/images/stories/03.08.2012.doc>

238. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / За ред. В. Іщенко. – К. : Центр дослідження суспільства, 2013. – 88 с.

239. Протокол Центральної виборчої комісії про результати виборів Президента України від 2 червня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_25052014.pdf

240. Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 173 с.

241. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 364 с.

242. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам – членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № СМ / Рес (2007) 14 (Прийнято Комітетом Міністрів 10 жовтня 2007 р. на 1006-му засіданні заступників Міністрів) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032308&mode=thread&order=0&thold=0>

243. «Репортери без кордонів» назвали законопроект регіонала репресивним [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/518237-reporteri-bez-kordoniv-nazvali-zakonoproekt-regionala-represivnim.html>

244. Речицький В. Проект Конституції України (2012) із постатейними коментарями / Всеволод Речицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1340884962>

245. Річна національна програма співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік / Затверджено Указом Президента України від 23 квітня 2015 року № 238/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/19352.html>

246. Річний звіт Державного агентства з інвестицій та управління національними проектами України за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrproject.gov.ua/sites/default/files/upload/zvit_2011_fin_14_05_2012_3.pdf

247. Рішення п'ятого засідання Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/27499.html>

248. Рішення парламенту завжди мають бути виваженими – Президент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/25524.html>

249. Розова Т. В. Громадянське суспільство: ідеальне та реальне / Т. В. Розова // Відносини між державою і громадянським суспільством : матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 67-73.

250. Розова Т. В. Утопія і сучасність / Т. В. Розова; МО України; Одеська держ. акад. будівництва та архітектури. – Одеса : Астропринт, 1997. – 131 с.

251. Розова Т. Культурно-антропологічна укоріненість ідеї громадянського суспільства у буття українського соціуму / Т. Розова // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. – К. : НІСД, 2013. – С. 45–52.

252. Розова Т. В. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юридична література, 2003. – 336 с.

253. Романовский Н. В. Интерфейсы социологии и киберпространства / Н. В. Романовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alexeu-lao.narod.ru/arhives/interface.htm>

254. Россохин А. В., Измагурова В. Л. Виртуальное счастье или виртуальная зависимость (опыт психологического анализа виртуальных ИСС) / А. В. Россохин, В. Л. Измагурова // Личность в измененных состояниях сознания. – М. : Смысл, 2004. – С. 516–523.

255. Руденко О. М. Світоглядно-утопічні трансформації державного управління ХХ століття : Автореф. дис. ... канд. наук з держ. Управління : 25.00.01 / О. М. Руденко; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2002. – 20 с.

256. Русско-английский глоссарий по информационному обществу : совместный проект Британского совета в России, Института развития информационного общества и проекта «Российский портал развития» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iis.ru/glossary/>

257. Саваневський М. Євромайдан : українська цифрова революція та останній шанс аналоговим політикам стати цифровими / Максим Саваневський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/savanevsky/5298980715e65/>

258. Свобода Інтернету / Виступ держсекретаря США Гіллари Клінтон під час конференції 8 грудня 2011 р. у м. Гаазі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.ukraine.usembassy.gov/uk/clinton-intfreedom2011.html>

259. Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах. Методологический очерк / М. И. Сетров. – Л. : Наука, 1975. – 155 с.

260. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.

261. Скрипнюк В. М. Громадянське суспільство і система державної влади в Україні : проблеми взаємодії у сучасних умовах / В. М. Скрипнюк // Право України. – 2014. – № 4. – С. 81–90.

262. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.

263. Славин Б. Б. Информационное общество как новая общественная формация / Б. Б. Славин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journal.itmane.ru/node/39>

264. Славин Б. Б. На пути к информационному обществу / Б. Б. Славин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journal.itmane.ru/node/285>

265. Смирнов А. А. Обеспечение информационной безопасности в условиях виртуализации общества. Опыт Европейского Союза : монография / А. А. Смирнов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 159 с.

266. Смола Л. Є. Детермінанти політичного процесу сучасності : теоретико-політологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі : [монографія] / Л. Є. Смола. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 447 с.

267. Соединённые Штаты направляют в российские соцсети информационные войска [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russian.rt.com/article/85463>

268. Соколов А. В. Информация: Феномен? Функция? Фикция? / А. В. Соколов // Философские науки. – 1990. – № 9. – С. 13-22.

269. Соколов Б. О. Решая вопросы вместе, или как воплотить идеалы делиберативной демократии через интернет / Б. О. Соколов // Политическая наука. – 2013. – № 1. – С. 69-82.

270. Солонина Є. Захист персональних даних вдарить по бізнесу? / Євген Солонина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2288552.html>

271. Соснін О. В. Інформаційне суспільство: міф або реальний шлях становлення нашої європейської облаштованості / О. В. Соснін // Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 25 квітня 2013 р.): у 2 т. / за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, К. О. Ващенко, С. В. Загороднюка. – К. : НАДУ, 2013. – Т. 1. – С. 9-11.

272. Социальное : истоки, структурные профили, социальные вызовы / Под общ. ред. П. К. Гречко, Е. М. Курмелевой. – М. : РОССПЭН, 2009. – 440 с.

273. Соціальна безпека : теорія та українська практика : Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.

274. Спільна заява за результатами 17-го Саміту Україна – Європейський Союз від 28 квітня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/32762.html>

275. Ставнійчук М. Дефіцити демократії може покрити лише активне громадянське суспільство / Марина Ставнійчук // Дзеркало тижня. – 2012. – № 12. – 30 березня 2012. – С. 7.

276. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : Наукова доповідь. – К. : НІСД, 2011. – 85 с.

277. Степаненко В. Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні / В. Степаненко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін : збірник наукових праць Інституту соціології НАНУ. – 2014. – Вип. 1 (15). – К. : Інститут соціології НАНУ. – 2014. – С. 75-85.

278. Степико М. Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

279. Стеценко С. Г. Громадянське суспільство та держава : проблеми взаємодії / С. Стеценко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 71-80.

280. Стратегия развития информационного общества в Российской Федерации (Утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 7 февраля 2008 г., № Пр-212) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/90.html>

281. Стратегія національної безпеки України (Проект) // Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». – К. : НІСД, 2014. – С. 5-16.

282. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/p_5728.html

283. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>

284. Сухонос В. В. Взаємовплив громадянського суспільства та інституту глави держави: досвід СРСР і України / В. В. Сухонос // Право України. – 2014. – № 4. – С. 99-106.

285. Схвалено проект Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246331777&cat_id=244276429

286. Тард Г. Мнение и толпа / Г. Тард // Лебон Г., Тард Г. Психология толп. – М. : Институт психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. – 416 с.

287. Тернер Д. Аналитическое теоретизирование / Д. Тернер // TESIS. – 1994. – Вып. 4. – С. 119-157.

288. Тернер Д. Структура социологической теории / Д. Тернер. – М. : Прогресс, 1985. – 471 с.

289. Тимошенко В. І. Громадянське суспільство в Україні як передумова сучасного українського конституціоналізму : поняття і тенденції розвитку / В. І. Тимошенко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 17-36.

290. Тимощук Ю. Експерти зі Швеції та Естонії допоможуть Івано-Франківську і Калушу створити е-врядування / Юрій Тимощук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vikna.if.ua/news/category/gover/2013/02/01/11841/view>

291. Тимчасове застосування Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?=1&art_id=247667894&cat_id=223223535

292. Тищенко Ю., Бакальчук В. Взаємини НУО й влади : між ідентичністю, культурою та політикою / Юлія Тищенко, Владислава Бакальчук // Рапорт про стан культури і НУО в Україні. – Люблін : Вид-во «Episteme», 2012. – С. 231-243.

293. Тищук Т. А., Павлова А. М. Щодо потенціалу і перспектив розвитку ІТ-аутсордингу в Україні. Аналітична записка / Т. А. Тищук, А. М. Павлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1301/>

294. Тодика Ю. Н. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. Н. Тодика // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2 (17). – С. 3-12.

295. Толстенко В. Л. Роль громадянського суспільства у генезі форми сучасної держави: теоретико-методологічні аспекти / В. Л. Толстенко // Право України. – 2014. – № 4. – С. 45-54.

296. Тоффлер Э. Метаморфозы власти : Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.

297. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.

298. Триває робота над проектом Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/2010-09-27-06-54-32/105-2012-/950-2012-12-12-18-39-07>

299. Туніська програма для інформаційного суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apitu.org.ua/wsis/tp>

300. Туніське зобов'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apitu.org.ua/wsis/tp> <http://apitu.org.ua/wsis/tz>

301. У Європі створюють спецгрупу руйнівників міфів Кремля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/5580142-v_evrope_sozdayut_spetsgrupp_u_razrushiteley_mifov_kremlya_smi.htm

302. У Києві презентовано спільний проект ЄС та Ради Європи «Зміцнення інформаційного суспільства в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/pravo/2014-10-01/98736>

303. У напрямі до більш адекватної та узгодженої національної політики безпеки України // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 9. – С. 62–64.

304. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (анотація основних розділів Угоди) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association>

305. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)

306. Угода про безпеку між Урядом України і Організацією Північноатлантичного Договору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/950_002

307. Україна посіла 46 місце в індексі сприятливого середовища для громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gurt.org.ua/news/recent/19548/>

308. Устьянцев В. Б. Пространство информационного общества // Информационная цивилизация : пространство, культура, человек. – Саратов : Изд-во Поволжского межрегионального культурного центра, 2000. – С. 3–10.

309. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

310. Франкел Борис. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел / Пер. з англ. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 304 с.

311. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко / Пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой. – М. : Ad Marginem, 1999. – 480 с.

312. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р. // Юридичний вісник України. – 2002. – № 50.

313. Хабермас Ю. Модерн – незавершений проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40-52.

314. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас / Пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.

315. Хабермас Юрген. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения, XI / Ю. Хабермас; [пер. с нем. Б. М. Скуратова; ред. М. М. Беляев]. – М. : Весь мир, 2012. – 160 с. – (Тема).

316. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем., под ред. А. Л. Доброхотов]. – М. : Высш. шк., 1991. – 192 с.

317. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

318. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь : Міністерство економіки України. – К. : Б. в. – 2010. – 107 с.

319. Чабанна М. В. Громадянська участь у процесі прийняття політичних рішень на державному рівні як критерій демократичності політичного режиму / М. В. Чабанна // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Том 121. – Політичні науки. – С. 25–29.

320. Черненко Е. Холодная война 2.0? / Е. Черненко // Россия в глобальной политике. – 2013. – Т. 11. – № 1. – С. 162–170.

321. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 40 с.

322. Чухно А. Теорія постіндустріального суспільства як глобальна методологічна парадигма / А. Чухно [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea/2001/11-12/20011190.html>

323. Шаров О. Довга дорога в Монтеррей / Олександр Шаров // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – №17, 11 травня. – С. 2.

324. Шахбазян К. С. Міжнародна співпраця держав в сфері правового регулювання діяльності в Інтернет / К. С. Шахбазян // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 1. – С. 70–74.

325. Шахбазян К. С. Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Карина Суренівна Шахбазян; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.

326. Шевцов А. І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України / А. І. Шевцов // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 187–193.

327. Шедяков В. Е., Попов Д. Д., Гаврилова Л. Ф. Информационные воздействия в периоды избирательных кампаний Украины (1991-2012 гг.) / В. Шедяков, Д. Попов, Л. Гаврилова. – К. : «Пресса Украины», 2012. – 152 с.

328. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Э. Шилз // Американская социология. – М. : Прогресс, 1972. – С. 341–359.

329. Широкоугловий доступ до Інтернету в Україні : поточний стан та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://1to1.iteach.com.ua/files/index.html>

330. Шкурат И. В. Использование показателей Индекса развития электронного правительства в государственном управлении : методология расчета и статистический учет / И. В. Шкурат, Н. О. Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cyberspace.pglu.ru/upload/uf/2e6/new_sbornik-2_2014-_1_.pdf

331. Штайнмюллер К.-Х. «Кривые будущего роста вызывают улыбку». (Разговор с футурологом о его профессии) // Россия в глобальной политике. – 2013. – Т. 11. – № 1. – С. 146-160.
332. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / Пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
333. Щодо законопроекту «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку зі створенням Фонду загальнодоступних телекомунікаційних послуг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inau.org.ua/download.php?93e8d151e27cae7f8537c73ed65af9d8>
334. Юзвишин И. И. Информациология или закономерности информационных процессов и технологий в микро– и макромирах Вселенной / И. И. Юзвишин. 3-е изд., испр. и доп. – М. : Радио и связь, 2001. – 596 с.
335. Юзвишин И. И. Основы информациологии : учеб. пособие для вузов / И. И. Юзвишин. – М. : Высшая школа, 2001. – 596 с.
336. ЮНЕСКО между двумя этапами Всемирного саммита по информационному обществу: Итоговый документ международной конференции (Санкт-Петербург, Россия, 17–19 мая 2005 г.). – М. : Институт развития информационного общества, 2005. – 32 с.
337. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс. – М. : Практика, 1997. – 962 с.
338. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс : Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
339. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex
340. A Digital Agenda for Europe / Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions / Brussels, 19.05.2010 COM (2010)

245 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/digital-agenda-communication-en.pdf>

341. Acikel F. Critique of Occidental Geist: Embedded Historical Culturalism in the Works Hegel, Weber and Huntington // Journal of Historical Sociology. – Volume 19. – Issue 1. – March 2006. – P. 60-83.

342. Alexander K. B. Warfighting in Cyberspace / Keith B. Alexander // Joint Force Quarterly. – 2007. – Issue 46, 3d Quarter. – P. 60 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Alexander.pdf>

343. Bronfenbrenner M. Early American Leaders – Institutional and Critical Traditions // American Economic Review. – 1985. – Vol. 75. – № 6. – P. 20

344. China, Russia and Other Countries Submit the Document of International Code Cyberterrorism [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thedailybeast.com/blogs-andstories/2010-01-13/chinas-secret-cyber-terrorism/full/>

345. China's Secret Cyberterrorism [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.thedailybeast.com/blogs-andstories/2010-01-13/chinas-secret-cyber-terrorism/full/>

346. CIVICUS' 2013 Enabling Environment Index [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://civicus.org/downloads/2013EEI%20REPORT.pdf>

347. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the Committee of the Regions – Towards a general policy on the fight against cyber crime {SEC(2007) 641} {SEC(2007) 642} [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/;ELX_SESSIONID=GMMjJYlc1P94DDmmw1TTvFnVsVTQnQJDW0TGL9dFdzvskjWmQ25!-283335449?uri=CELEX:52007DC0267

348. Conduct for Information Security to the United Nations. – 2011. – October 13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx/t858978.htm>

349. Cyberspace // Oxford English Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://oxforddictionaries.com/definition/american_english/cyberspace
350. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial society / R. Dahrendorf. – Stanford University Press, 1959. – P. 12–13.
351. Global Civil Society : An Overview / Lester M. Salamon, S. Wojciech Sokolowski, and Regina List [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adm-cf.com/jhu/pdfs/Books/BOOK_GCS_2003.pdf
352. Glossary and Acronyms (Archived) / European Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ec.europa.eu/information_society/tl/help/glossary/index_en.htm#c.
353. Hammet F. Virtual reality / Fransis Hammet. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 1993. – 207 p.
354. Huxley J. Essays of a Humanist / J. Huxley. – N. Y. : New American Library, 1959.
355. International Strategy for Cyberspace [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf
356. Joseph F. Coats and Jenifer Jaratt. What Futurists Believe. Agreements and Disagreemets / F. Joseph // The Futurist. – 1990. – Nov. – Dec. – P. 15–28.
357. Kekic L. The Economist Intelligence Unit's index of democracy [Электронный ресурс] / Laza Kekic // The world in 2007. – 11 p. – Режим доступа: http://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.
358. Kramer D. F. Cyber Influence and International Security / D. F. Kramer, L. Wentz // Defense Horizons. – 2008. – № 61. – P. 1–11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Kramer%20and%20Wentz%20Cyber%20Influence%20and%20International%20Security%5D.pdf>

359. Lewis A. J. Securing Cyberspace for the 44th Presidency / A. J. Lewis; Centre for Strategic and International Studies, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://csis.org/files/media/csis/pubs/081208_securingcyberspace_44.pdf
360. Liepman J. M. Jr. Cyberspace : The Third Domain / James M. Liepman Jr.; Homeland security digital library [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.hsdl.org/?view&doc=89385&coll=public>
361. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Wash. : World Future Soc., 1983. – 320 p.
362. Masuda Y. Hypothesis on the genesis of homo intelligens / Y. Masuda // Futures. Guilford, 1985. – Vol. 17, № 5. – P. 479-494.
363. Memorandum for the Heads of Executive Departments and Agencies [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Memorandum-for-the-Heads-of-Executive-Departmentsand-Agencies-3-9-09/
364. Menthe D. Jurisdiction In Cyberspace : A Theory of International Spaces / D. Menthe. – Mich. Telecomm. Tech. L. Rev. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mttl.org/volfour/menthe.html>.
365. National Military Strategy for Cyberspace Operations [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dod.gov/pubs/foi/ojcs/07-F-2105doc1.pdf>
366. Nations in Transit 2011 / Country Reports [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2011>
367. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf
368. Nations in Transit – Ukraine (2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>

369. Open letter to President of the UN General Assembly on International Code of Conduct for Information Security [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igcaucus.org/infosecurity-code>

370. Plough A., Krinsky S. The Emergence of Risk Communication Studies : Social and Political Context / A. Joseph, S. Krinsky // Science, Technology and Human Values. – 1987. – № 12. – P. 4–10.

371. Polity IV Project : Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2008 Monty G. Marshall, Director [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>.

372. Reiesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society / Larrabee E., Meyer sohn R. (Eds.). Mass Leibure. Ylencoe (III), 1958. – P. 363–385.

373. Report : To Aid Combat, Russia Wages Cyberwar Against Ukraine [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.npr.org/blogs/alltechconsidered/2015/04/28/402678116/report-to-aid-combat-russia-wages-cyberwar-against-ukraine>

374. Rostow W. W. The Stages of Ekonomie Gurowt / W. W. Rostow. – Cambridge, 1990. – P. 39.

375. Salamon L. M., Sokolowski S. W. and ASSOCIATES, 2010, Global Civil Society : Dimensions of the Nonprofit Sector, 3rd ed., Kumarian Press, Greenwich, CN.

376. Schwartzberg R.-G. L`Etat-Spectacle / R.-G. Schwartzberg. – P. : Flammarion. – 1977. – 318 p.

377. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2008 [Электронный ресурс]. – P. 24–26. – Режим доступа: <http://www.graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>.

378. The International Communication Regulations. Done at Dubai, 14 December 2012 // WCIT-12 Final Acts. Dubai, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.itu.int/dms_pub/itu-t/oth/3F/01/T3F010000010001PDFE.pdf FINAL ACTS

379. The mission of the Global Digital Solidarity Fund [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dsfn.org/cms/content/view/14/48/lang,en/>

380. Transformation Index ВТИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/bti/>.

381. Transparency Report: Government Requests [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.google.com/transparencyreport/governmentrequests/>

382. United Nations E-Government Survey 2012: E-Government for the People [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/en/development/desa/publications/connecting-governments-to-citizens.html>

383. United Nations E-Government Survey 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/en/development/desa/publications/e-government-survey-2014.html>

384. Wilske S. International Jurisdiction in Cyberspace : Which States May Regulate the Internet? / S. Wilske, T. Schiller. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.indiana.edu/fclj/pubs/v50/no1/wilske.html>.

385. Zittrain J Jurisdiction in Cyberspace / J. Zittrain [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cyber.law.harvard.edu/ilaw/mexico_2006_module_9_jurisdiction.